

INHOUD NUMMER III, 1981

OPENINGSTOESPRAAK door Rector B. DE SCHUTTER	1
TEN GELEIDE door E. WITTE	5
LIJST DER DEELNEMERS	11
PLENAIRE ZITTINGEN	
W.F. MACKEY : Urban language contact : common issues in Brussels and abroad.	19
J.L. OBLER : Group rights and the linguistic dispute in Brussels.	39
J. GIJSSELS : De toepassing van de taalwetgeving in het Brusselse en de persoonsgebonden aangelegenheden.	61
F. LOGIE : Ruimtelijke spreiding van de Nederlandstalige bevolking in Brussel-hoofdstad.	87
L. HOLVOET : Het gewijzigde politieke beeld in het kiesarrondissement Brussel, 1964-1979.	111
R. VAN MALDERGHEM : Enkele elementen van het kiesgedrag in Brussel. Een analyse van het F.D.F.-elektoraat.	155
G. FONTEYN : Het verschijnsel F.D.F.	173
BEVOLKINGS- EN RUIMTELIJKE ASPECTEN	
D. WIJGAERTS : De sociale demografie van Brussel-hoofdstad, 1960-1977.	183
A. VANDAMME : Demografie van het Brusselse randgebied.	219
M. DOYEN en M. THIELENS : Migraties te Brussel : verhuisbewegingen te en vanuit Anderlecht, 1978.	237
W. DE LANNOY en H. DECLERCK : Migraties naar het Brusselse randgebied : het geval Dilbeek.	269
G.L. DE BRABANDER : Een bijdrage tot de economische geografie van de grootstedelijke ontwikkeling : het geval Brussel.	281
Samenvattingen — Résumés — Abstracts	305

OPENINGSTOESPRAAK

Prof. Dr. B. DE SCHUTTER

Rector van de Vrije Universiteit Brussel

Het V.U.B.-"Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden", dat dit tweedaags Colloquium inricht, hoeft niet meer voorgesteld te worden. Vier jaar geleden nam de vakgroep Geschiedenis het initiatief om een dergelijk onderzoeksproject aan te vatten en onmiddellijk kwam er vanwege verschillende andere disciplines uit de humane wetenschappen van de V.U.B. een positieve respons op dit voorstel. Het dynamisme dat van dit onderzoeksteam is uitgegaan heeft er voor gezorgd dat er ondertussen al heel wat fundamentele problemen werden aangesneden. Het "Centrum" kwam verschillende malen in het nieuws dank zij de publicatie van deze deelresultaten. De meer dan twintig wetenschappelijke studies, gebundeld in de reeks "Taal en Sociale Integratie", werden positief onthaald (1) in alle kringen die zich om wetenschappelijke of politieke redenen in de Brusselse taalproblematiek interesseren. Naar Belgische maatstaven gemeten, kan men zelfs spreken van een zeer ruime verspreiding van de publicaties in binnen- en buitenland.

De oorzaken van dit succes kunnen onmogelijk gezocht worden in een gunstige subsidiëeringspolitiek. Integendeel, de economische en politieke constellatie is zeker niet van die aard dat er voor dergelijk

(1) Zie o.m. *Dokumentaal, Informatie- en communicatiebulletin voor Neerlandici*, 7, 1978, p. 133; 9, 1980, p. 26; *Leuvense Bijdragen*, 68, 1979, p. 178-181; *The Linguistic Reporter*, 23, 1980, p. 7; *De Nieuwe Taalgids*, 72, 1979, p. 78; 73, 1980, p. 265-266; *Ons Erfdeel*, 21, 1978, p. 773-775; *Revue belge de Géographie*, 103, 1979, p. 120-122; *Spektator, Tijdschrift voor Neerlandistiek*, 9, p. 364-366; 10, p. 178-180; *Socialisme*, 160-161, 1980, p. 10; *Taal en tongval*, XXXI, 1979, p. 251-253; *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 22, 1981, p. 179-182; *Tijdschrift voor sociale wetenschappen*, 24, 1979, p. 299-300.

onderzoek momenteel veel geld wordt uitgetrokken. Het "Centrum" moet het dan ook stellen met één vorser en één tijdelijk gedetacheerde en is voor het overige volledig aangewezen op de vrijwillige medewerking van leden van het academisch personeel en van tweede- en derde-cyclusstudenten van onze universiteit. Het enthousiasme voor het project valt dan ook grotendeels te verklaren uit het feit dat het duidelijk aan een behoefte beantwoordt. Het probleem "Brussel" is tot voor kort zozeer verweven geweest met de politiek dat de wetenschap zich erbuiten hield en een enorm diepe kloof ontstond tussen de wetenschappelijke kennis enerzijds en de politieke benadering van het probleem anderzijds. De nood aan serieuze informatie over wat er te Brussel omgaat op het gebied van de wisselwerking tussen de economische, demografische en sociale verhoudingen en het taalgebruik, is vooral van Vlaamse zijde zeer groot geworden, te meer omdat er in de nabije toekomst fundamentele beleidsopties moeten genomen worden die men onmogelijk nog enkel kan baseren op indrukken en vage impressies. Mythes en misverstanden wegwerken, recurrenties in de evolutie aantonen en als informatiebron fungeren voor wat de achtergronden en de actuele verhoudingen betreft : aan al die functies ontleent het Centrum "Brussel" in de allereerste plaats zijn vitaliteit. Dat deze functies worden waargenomen volgens de regels van de meest rigoureuze wetenschapsbeoefening verhoogt er vanzelfsprekend de waarde van. In alle deeldisciplines worden dan ook de modernste en meest relevante benaderingswijzen ingeschakeld.

Even ambitieus — en ook daarin ligt een verklarende factor voor het succes — is het multidisciplinaire karakter dat het project kenmerkt. De complexiteit van het Brusselse taalvraagstuk zette er de initiatiefnemers namelijk toe aan om over de grenzen van de eigen discipline te gaan kijken en naar samenwerking met andere vakgebieden te streven. Het resultaat is dat er momenteel niet minder dan 10 vakgroepen aan het project deelnemen en er zowel diachronisch als synchronisch wordt gewerkt. De belangstelling vanwege onderzoekseenheden uit andere universiteiten en wetenschappelijke instellingen heeft er toe geleid dat er ook op interuniversitair vlak een vruchtbare samenwerking groeiende is. De deelnemers aan dit colloquium leveren hiervan trouwens een overtuigend bewijs.

De redenen die er het "Centrum" hebben toe aangezet om nu reeds een tweedaags colloquium te organiseren, liggen volledig in het verlengde van de informatieverstreckende opdracht die het vervult. Bovendien bleken er reeds verschillende deelgebieden zo grondig te

zijn bewerkt dat men met relevante resultaten naar voor kon komen. Aan aspecten van politieke besluitvorming bij voorbeeld — een onderdeel dat tot hiertoe onderbelicht was gebleven — werden ondertussen verschillende studies gewijd, waaruit reeds heel wat conclusies te trekken vallen. Een grote sprong voorwaarts werd ook gezet in het migratieonderzoek, zowel van de zijde van de historici als van de zijde van de demografen. In de socio-linguïstiek ging men verder met de interessante experimenten die voorheen ook al de aandacht trokken. Een doktoraal proefschrift in de taalsociologie opende eveneens fundamenteel nieuwe perspectieven die zo vlug mogelijk in bredere kring verspreid dienden te worden. De contacten die met de andere universitaire centra in binnen- en buitenland gelegd werden, mondten ondertussen eveneens uit in concrete bijdragen en interessante resultaten, waaraan de nodige bekendheid moest gegeven worden. Het opzet van dit colloquium is dus dubbel : enerzijds wil het een discussieforum zijn voor een zo ruim mogelijk publiek van geïnteresseerden en anderzijds wil het het wetenschappelijk onderzoek coördineren door de contacten te stimuleren tussen de vorsers onderling. Vandaar dat er tijdens dit colloquium zowel op het niveau van secties wordt gewerkt, waar één bepaalde invalshoek centraal staat (de demografisch-ruimtelijke, de socio-linguïstische en de socio-politiek historische), als in plenaire vergaderingen. De resultaten van het werk in de afzonderlijke secties worden doorgegeven naar de plenumvergaderingen via deelrapporten.

Ik wil tot slot niet nalaten U bijzonder vruchtbare discussiedagen toe te wensen en druk tevens de hoop uit dat dit colloquium zal bijdragen het wetenschappelijke krediet te versterken dat het "Centrum" in de afgelopen vier jaar heeft opgebouwd en waaraan het ook in de toekomst nog hoopt te kunnen voortbouwen.

TEN GELEIDE

Els WITTE

Gewoon hoogleraar aan de Vrije Universiteit Brussel
Directeur van het "Centrum voor interdisciplinair onderzoek
naar de Brusselse taaltoestanden"

Zoals reeds uit de openingstoespraak van rector De Schutter kan worden opgemaakt, markeert dit colloquium een belangrijke fase in de ontwikkeling van het onderzoek naar de Brusselse taaltoestanden. Er zijn dus redenen genoeg om hier even een balans op te maken van wat er in de afgelopen vier jaar al gevestigd werd én om op de enorme lacunes te wijzen die er nog bestaan. Tegen die achtergrond zal immers des te beter blijken welke de wetenschappelijke waarde is die aan dit colloquium kan gehecht worden.

Het project "Brussel" werd terecht als bijzonder ambitieus gekarakteriseerd. De overtuiging dat het Brusselse probleem niet enkel een taalvraagstuk is, maar een uitermate complexe materie vormt, gegroeid uit een samenspel van sociale, economische, demografische en politieke factoren, deed de initiatiefnemers ertoe besluiten dat er slechts door de convergentie van opzoekingen in diverse deelgebieden enig inzicht in kon verkregen worden en er dus van een gemeenschappelijke gespreksbasis moest worden uitgegaan, wilde men uiteindelijk tot een zinvolle synthese komen. De optie om interdisciplinair te werk te gaan, werd bijgevolg genomen. Het bleek echter vlug dat de weg naar die interdisciplinair tot stand te brengen synthese, bijzonder lang en vooral erg moeilijk zou zijn. De bescheiden subsidies die ter beschikking werden gesteld, remden het opzet goeddeels af. Het gebrek aan traditie in onze universiteiten om in interdisciplinaire werkgemeenschappen onderzoek te verrichten werkte eveneens remmend, des te meer daar er geen geld was om het initiatief om te zetten in

structuren. Het ontbreken van verantwoorde voorstudies maakte het bovendien onmogelijk om een systematisch overzicht van de gewenste deelonderzoeken op te stellen, terwijl het al even moeilijk bleek vooraf aan te duiden hoe al de deelonderzoeken in één algemeen beeld zouden moeten convergeren, teneinde in één globale synthese te kunnen uitmonden. De leden van het Centrum reageerden uiterst pragmatisch op al deze problemen en besloten het ruime studieveld toch maar langs verschillende invalshoeken te onderzoeken, zij het zonder vooraf één welbepaald model tot uitgangspunt te nemen.

Vanuit elke discipline werd het probleem "Brussel" volgens de geëigende methodes en vanuit de specifieke problematiek van elke vakgroep onderzocht. Het interdisciplinaire karakter van het project bleef dus noodgedwongen beperkt tot de samenwerking van talrijke wetenschappers uit uiteenlopende vakgroepen die vanuit hun eigen discipline één onderzoeksgebied belichtten, in afwachting dat met het echte interdisciplinaire samenspel in een latere fase kan begonnen worden. Zowel uit de heterogene samenstelling van de publicaties die al verschenen zijn, als uit de wijze waarop dit colloquium georganiseerd is, blijkt duidelijk dat de fase van de los gestructureerde samenwerking nog niet verlaten werd. Het tegendeel is veeleer waar. Het opzet van het "Centrum" om bij dit colloquium een zo groot mogelijk aantal deelnemers te betrekken en de onderzoeksresultaten van verscheidene vorsers te laten doorstromen, verbreedt weliswaar de waaier van aangesneden onderwerpen, maar verscherpt tevens het heterogene karakter van deze Acta. Een korte situatieschets van wat er in de verschillende deelgebieden — en het weze herhaald — op vrijwillige basis en veeleer op toevallige dan op systematische wijze tot stand gekomen is, dringt zich bijgevolg op.

Zowel in de vakgroep geschiedenis, als in deze van de menselijke aardrijkskunde en de demografie, kreeg vooral het onderzoek naar de migratoire bewegingen de aandacht. Deze soort studies bieden namelijk een geldig alternatief om tot de afbakening van de taalverhoudingen te komen en de verfransingsgolven doorheen de tijd op te sporen. Het is immers bekend dat de gegevens van de officiële talentellingen onbruikbaar zijn voor dit doel. De sterke band tussen verstedelijking, de afname van de autochtone Brusselaars en de toename van Franstaligen laat daarentegen toe de taalverschuiving via kleinschalig migratieonderzoek vast te leggen. Gemeenten uit de eerste (St.-Joost en Anderlecht) en de na-oorlogse gordels (Sint-Genesius-Rode) kwa-

men reeds vroeger ter sprake. De bijdragen van dit colloquium zijn fundamenteel omdat nu de stad Brussel zelf aan bod komt : opzienbarende resultaten levert de analyse van een telling uit de Franse periode; er wordt ook een doorsnede verricht op het einde van de zgn. **Hollandse periode en het door en door Vlaamse karakter** van de Brusselse armenbevolking in het midden van de 19de eeuw komt eveneens aan het licht uit het recruteringspatroon. Voor wat de aktuele migratoire beweging betreft, gaat de belangstelling ditmaal hoofdzakelijk naar de migraties naar het Brusselse randgebied. In dit kader worden o.m. Anderlecht en Dilbeek geanalyseerd. Een overzicht van het economische groeiproces van de Brusselse agglomeratie sluit hier bij aan. De kennis van het spreidingspatroon van de Nederlandstaligen in de Brusselse agglomeratie bevindt zich na dit colloquium eveneens in een beslissende fase. Werden tot hiertoe slechts de resultaten van één gemeente bekend gemaakt, nu krijgen we de globale taalkaart van heel de agglomeratie in beeld, samen met de conclusies die er uit dit spreidingspatroon te trekken vallen.

De vakgroep linguïstiek heeft van bij de aanvang geopteerd voor een zeer pluriforme aanpak. De dialectologische richting spoort de diverse taalvarianten diachronisch op; de socio-linguïstiek speelt er op in maar richt zich tevens op de interactieprocessen tussen de taalvarianten en de sprekers van die varianten, waarbij ook sociaal-psychologische elementen worden betrokken. In het tweetaligheidsvraagstuk zelf wil men bovendien eveneens een dieper inzicht krijgen. Methodologisch bijzonder originele experimenten brachten al relevante gegevens aan het licht over de taalattitudes van Brusselse studenten en over de afremmende rol van het standaard Nederlands in het verfransingsproces. De reeks van interessante experimenten werd onder-tussen voortgezet, zoals tijdens dit colloquium geconstateerd zal kunnen worden, o.m. voor wat de taalverwerving van het Nederlands bij gastarbeiderskinderen betreft. Een taalsociologisch model wordt eveneens toegepast op Brussel, ten einde de huidige taalpatronen te verduidelijken. In de vakgroep sociologie, die zich tot hiertoe vooral heeft bezig gehouden met de factoren die momenteel nog een invloed uitoefenen op de verfransing van de Nederlandstaligen (gezin, werkomgeving, huwelijk, onderwijs, etc.), is men op zoek gegaan naar dimensies en types van de verfransing. Op grond van die gegevens is het voortaan mogelijk dat de beleidsvoerders een wetenschappelijk verantwoorde prioriteitenschaal aanleggen.

Het onderwijs wordt in de meeste studies voorgesteld als het

doeltreffendste instrument in een bewust nagestreefd assimilatieproces. Is dat ook zo in het geval "Brussel" ? Ten aanzien van de invloed van het onderwijs in het verleden, gaven vorige studies al een gedeeltelijk antwoord, terwijl de moeilijke aanpassing van Nederlandstalige kinderen aan de Franse schoolcultuur ook al onder de loupe werd genomen. De bijdragen van dit colloquium gaan veel verder. Zo wordt op een uitvoerige wijze de impact van het onderwijs gemeten tijdens de cruciale verfransingsperiode vóór de eerste wereldoorlog aan de hand van de originele onderwijspolitiek van burgemeester Buisson.

De politieke dimensie van de Brusselse taalverhoudingen is tot hertoe weinig aan bod gekomen. Het is één van de belangrijke verdiensten van dit colloquium dat deze aspecten in alle secties en in beide plenaire vergaderingen bijzonder sterk in de belangstelling staan. In hoeverre is de verfransing langs politieke weg doelbewust nagestreefd en volgens welke patronen gebeurde dit ? Ziedaar de eerste vraagstelling die behandeld wordt, voor zover ze de periode 1815-1830 aangaat, de taalwetgeving tijdens de periode 1830-1914 en de wijze waarop de Duitse bezetter, in het kader van zijn "Flamenpolitik", Brussel wenste te heroveren op de Franstaligen. De actuele situatie wordt belicht langs een vijftal interessante invalshoeken : 1) een macro-politieke benadering waarin het principe van de individuele en de groepsbelangenbehartiging worden gesteld in relatie tot een preferentiële behandeling van de Nederlandstaligen in Brussel; 2) een kritische analyse van de politieke structuren die uit de taalverhoudingen voortvloeien; 3) een onderzoek naar de juridische aspecten van de "persoonsgebonden materies"; 4) een doorlichting van het stemgedrag van de Brusselaar en de electorale resultaten ervan zoals die tijdens het laatste decennium geëvolueerd zijn; 5) indringende analyses van de partij die aan het Brussels taalprobleem zijn identiteit ontleent : het F.D.F.. Nauw aansluitend bij deze problematiek, is tenslotte ook de bijdrage van de Communicatiewetenschappen. Op basis van een aantal aanverwante inhoudsanalytische onderzoekingen wordt er een programma voorgesteld waarmee kan nagegaan worden hoe bepaalde etnische thema's spontaan groeien in de media en hoe er vanuit de politiek pogingen worden ondernomen om die groei te controleren en zelfs instrumenteel te gebruiken.

Rekening houdend met de eisen die de interdisciplinaire aanpak aan het onderzoek stelt, is het evident dat de juiste betekenis van al deze deelresultaten zich slechts in een veel later stadium zal laten

meten. Dat er via de bijdragen van dit colloquium een belangrijke stap voorwaarts wordt gezet in de kennisverwerving omtrent de Brusselse taaltoestanden, is een conclusie die op basis van dit programma zeker al mag getrokken worden.

Vergeleken met de vorige afleveringen van "Taal en sociale integratie" bezitten een paar bijdragen van deze Acta een wat afwijkende inhoud, aangezien ze onomwonden een aantal concrete politieke stellingnamen poneren. Ze zijn het gevolg van het overigens positief te evalueren initiatief om aan het colloquium een breed discussie karakter te verlenen en ook wetenschapsmensen aan het woord te laten die zich op politiek vlak wilden engageren. Het spreekt echter vanzelf dat het "Centrum" zich door deze stellingnamen geenszins gebonden acht. Een confrontatie met actueel-politiek geëngageerde bijdragen kan de kritisch-analytische en strikt wetenschappelijke optiek waarin het "Centrum" werkt en verder zal werken trouwens enkel maar bevestigen.

De volgorde waarin de lezingen in artikelvorm in deze Acta werden opgenomen, is uiteraard deze van het colloquium zelf. Wel werden de bijdragen van de plenaire openings- en sluitingszittingen samengebracht en vooraan geplaatst. De bijdragen van de sectievergaderingen volgen hierop : eerst deze m.b.t. de hedendaagse demografische en ruimtelijke aspecten, vervolgens het socio-linguïstische luik en tot slot de historisch gerichte artikels. Om praktische redenen dienen er twee delen in de reeks "Taal en sociale integratie" aan deze handelingen gewijd te worden. Een eerste volume (deel 3 van de reeks) bevat de openingstoespraken, de lijst der deelnemers, de bijdragen van de plenaire vergaderingen en deze van de sectie "Bevolkings- en ruimtelijke aspecten"; in een tweede volume (deel 4 van de reeks) worden de socio-linguïstische en historische artikels en de slotbeschouwing gepubliceerd.

In naam van het "Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden" wil ik tot slot niet nalaten al de deelnemers, de verschillende sprekers, de voorzitters en de rapporteurs van de secties en de leden van het organiserend comité te danken voor hun inzet en heel in het bijzonder de twee secretarissen, Drs. M. De Metsenaere en Drs. M. Bergmans die op een uitstekende wijze dit colloquium voorbereidden en het redactionele werk begeleidden. Heel erkentelijk zijn we ook voor de financiële hulp die we van het F.K.F.O., het N.F.W.O. en van de Faculteiten Letteren en Wijsbegeerte en Economische, Sociale en Politieke Wetenschappen van de

Els WITTE

V.U.B. verkregen en waardoor het Centrum in staat werd gesteld deze Acta te publiceren. Onze welgemeende dank gaat tenslotte ook uit naar de Rector van de V.U.B. en zijn diensten voor de steun die ze bij de inrichting van dit colloquium hebben gegeven.

Leden van het organiserend comité (*)

Prof. Dr. R. Cliquet, hoogleraar RUG en directeur CBGS

Prof. Dr. J. Geluck, hoogleraar VUB en directeur van het Centrum voor Sociologie.

Prof. Dr. P.H. Nelde, hoogleraar UFSAL en directeur van het Onderzoekscentrum voor Meertaligheid.

Prof. Dr. Y. Verhasselt, hoogleraar VUB, Instituut voor Geografie en lid van het CIOBT.

Prof. Dr. R. Willemyns, hoogleraar VUB, sectie Germaanse Filologie en lid van het CIOBT.

Prof. Dr. E. Witte (voorzitter), hoogleraar VUB, sectie Geschiedenis en directeur van het CIOBT.

Voorzitters en rapporteurs der secties (*)

Prof. Dr. H. Baetens Beardsmore, Sectie Germaanse Filologie en CIOBT, VUB.

Prof. Dr. R. Cliquet, RUG en CBGS.

Prof. Dr. J. Craeybeckx, Sectie Geschiedenis en CIOBT, VUB.

Drs. E. Enhus, Centrum voor Sociologie, VUB en CBGS.

Prof. Dr. J. Geluck, Centrum voor Sociologie, VUB.

Prof. Dr. E. Lamberts, Afdeling Geschiedenis, KUL.

Prof. Dr. P.H. Nelde, Onderzoekscentrum voor Meertaligheid, UFSAL.

Drs. M. Thielens, Centrum voor Sociologie, VUB en CBGS.

Drs. P. Van de Craen, Sectie Germaanse Filologie en CIOBT, VUB.

Prof. Dr. Y. Verhasselt, Geografisch Instituut en CIOBT, VUB.

Prof. Dr. R. Willemyns, Sectie Germaanse Filologie en CIOBT, VUB.

Prof. Dr. E. Witte, Sectie Geschiedenis en CIOBT, VUB.

(*) CIOBT : Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden, Vrije Universiteit Brussel.

CBGS : Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, Ministerie van Volksgezondheid en het Gezin.

Lijst der deelnemers

Sprekers

Prof. Dr. H. Baetens Beardsmore, Sectie Germaanse Filologie, VUB.
Drs. R. Baeten, KUL.
Lic. R. Bruyninckx, VUB.
Drs. G. Conings, Sociologisch Onderzoeksinstituut, KUL en CBGS.
Dr. G. De Brabander, UFSIA.
Dr. J. De Belder, Afdeling Geschiedenis, RUG.
Drs. M. De Metsenaere-Van den Meererschaut, Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden, VUB en FKFO.
Prof. Dr. W. De Lannoy, Instituut voor Geografie, VUB.
Drs. K. Deprez, Afdeling Germaanse Filologie, UIA.
Dr. A. De Jonghe, Navorsings- en Studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog.
Lic. H. Declerck, VUB.
Drs. M. Doyen, Centrum voor Sociologie, VUB en CBGS.
Drs. E. Enhus, Centrum voor Sociologie, VUB en CBGS.
Dhr. G. Fonteyn, "De Standaard", Brussel.
Prof. Dr. J. Gyssels, Faculteit Rechten, UFSIA.
Prof. Dr. J. Hannes, Faculteit Economische Wetenschappen, VUB.
Drs. L. Holvoet, Departement Politieke Wetenschappen, KUL.
Drs. S. Keuleers, Sectie Communicatiewetenschappen, VUB.
Drs. A. Langenakens, Institut de Phonétique, ULB.
Drs. F. Logie, Instituut voor Geografie, VUB en CBGS.
Dr. F. Louckx, Centrum voor Sociologie, VUB.
Prof. Dr. W.S. Mackey, Université Laval, Québec, Canada.
Drs. M. Mets, Centrum voor Sociologie, VUB en CBGS.
Prof. Dr. J. Obler, University of North-Carolina, USA.
Lic. Y Persoons, UIA.
Drs. M. Thielens, Centrum voor Sociologie, VUB en CBGS.
Dr. A.M. Van Damme, Sociologisch Onderzoeksinstituut, KUL.
Drs. P. Van de Craen, Sectie Germaanse Filologie, VUB.
Drs. R. Van Malderghem, Interuniversitair Instituut voor Opiniepeiling.
Dr. P. Van den Eeckhout-Scholliers, Sectie Geschiedenis, VUB.
Dr. H. Van Velthoven, Sectie Geschiedenis, VUB.
Dr. A. Verdoodt, Centre de Recherches Sociologiques, UCL.
Drs. A. Vermeersch, Europese School, Karlsruhe, Bondsrepubliek Duitsland.
Prof. Dr. P. Vermeulen, Faculteit Rechten, VUB en Raad van State.
Lic. M. Versele, UIA.
Drs. D. Wijgaerts, Centrum voor Sociologie, VUB.

Deelnemers

De Heer Dirk Adams.
Prof. Dr. Jean Baerten, hoogleraar VUB.
De heer H. Baeyens, algemeen directeur Mens en Ruimte.
De heer Bagadikie, wetenschappelijk medewerker ULB.

Lijst der deelnemers

Mevrouw Chris Berckmans
De heer Erik Bervoets, gedetacheerde Staatssecretariaat van het Brussels Gewest.
De heer F. Borne, stafmedewerker RVA.
Mevrouw Christine Bussche.
Prof. Dr. Jean L. Charles, hoogleraar Koninklijke Militaire School.
Mevrouw Suzanne Claessens.
De heer Etienne Collet.
De heer Rik Coolen, kabinetslid Staatssecretariaat van het Brussels Gewest.
De heer Guido Cox, stafmedewerker APSKW.
De heer Paul Darmont, journalist "De Brusselse Post".
De heer P. De Belder, journalist "Gazet van Antwerpen".
De heer J. De Boodt, directeur NCC.
De heer Jules De Bruyne.
De heer C. Debulpaep, inspecteur M.O.
De heer Albert De Cuyper, voorzitter Vlaams Comité voor Brussel.
De heer Sylvain De Langhe, wetenschappelijk publicist.
De heer Jari De Meulemeester, programmator v.z.w. Trefcentra Brussel.
De heer Wim de Mulder.
Prof. Dr. Frans De Pauw, hoogleraar VUB.
Prof. Dr. Lydia De Pauw-Deveen, Staatssecretaris Brussels Gewest.
Prof. Jozef De Ridder, docent VEH Brussel.
De heer Deridder.
De heer Hugo De Schampheleire, medewerker Rijksarchief Ronse.
De heer Kris Deschouwer.
De heer André De Schutter, provinciaal secretaris VVB-Brabant.
De heer K. De Smet, sociaal-cultureel werker NCC..
Mevrouw Marion De Smet.
De heer R. Desmyter, directeur NCC.
Dr. D. De Vin, wetenschappelijk medewerker UFSAL.
Mevrouw Anne-Marie De Vos.
De heer Karel De Witte, journalist "Gazet van Antwerpen".
Mevrouw Hilde Dewulf, assistente RUG.
Prof. Louis Dieltjens, docent Nederlands ICHEC Brussel.
De heer Raymond Doms, voorzitter Raad van Beheer APSKW.
De heer Ronny Driesmans, journalist "De Post".
Mevrouw Greet Driljeux.
De heer S. Dubois, adviseur Ministerie van Hervorming der Instellingen.
De heer Guido Dutry, medewerker CCC.
De heer Jean-Marie Duvosquel, Culturele Dienst van het Gemeentekrediet van België.
Mevrouw Fagot-Vanspeijbroeck, lid beheerraad FVV.
De heer J. Fleerackers, voorzitter Vaste Commissie voor Taaltoezicht.
De heer Frooninckx.
De heer Robert Galderoux, opdrachthouder Ministère de l'Education Nationale.
De heer Robert Garcia, kabinetslid Staatssecretariaat van het Brussels Gewest.
De heer Gijs Garré, permanent secretaris VOC.
De heer Guido Geerts.
De heer Paul Geerts, journalist BRT 2 Omroep Brabant.

Lijst der deelnemers

- Mevrouw Lieve Gevers, assistente KUL.
De heer Ivo Goris, directeur v.z.w. Trefcentra Brussel.
Mevrouw Viviane Grisez.
De heer Georges Gysels, docent hoger onderwijs.
De heer Gustaaf Hellemans, wetenschappelijk medewerker afdeling Sociolinguïstiek, KUL.
Mevrouw Jacqueline Hendrix.
De heer J. Hendrix, opdrachthouder van Staatssecretaris R. Steyaert.
De heer M. Herremans, ondervoorzitter CRISP.
De heer Marc Hofmans, wetenschappelijk medewerker Institut de Phonétique, ULB.
De heer Gerard A.C. Hubers, wetenschappelijk hoofdmedewerker Instituut voor Algemene Taalwetenschap, Universiteit van Amsterdam.
Dr. Guy Janssens, docent Instituut voor Nederlandse Lexicologie, Leiden.
De heer Christian Kesteloot, wetenschappelijk medewerker Instituut voor Sociale en Economische Geografie, KUL.
Mevrouw Lutgarde Kissel-Dekeuster, secretaris Vrienden van de Kapellekerk.
De heer B. Koussonsky, wetenschappelijk medewerker Gewestelijke Economische Raad voor Brabant.
De heer Lacompte.
Prof. P. Laconte, directeur UCL.
Prof. H. Leclercq, rijksinspecteur M.O. en NUHO en lector KUL.
De heer Bart Leemans.
De heer Marc Lemaître, redacteur "De Brusselse Post".
Mr. Bruno Maes.
Dr. Michel Magits, deeltijds docent VUB.
Drs. J. Merlevede.
De heer Wim Meyers, versor Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de 2de Wereldoorlog en gemeenteraadslid Koekelberg.
Drs. Alain Meynen, aspirant NFWO, VUB.
De heer Fr.J.R. Mistiaen, directeur Sint-Jan-Berchmanscollege.
De heer Omer Mommaerts, vrijgestelde KWB-Brussel.
De heer A. Monteyne, beleidsverantwoordelijke NCC.
De heer Maurits Naessens, erevoorzitter Paribas en erevoorzitter Mercatorfonds.
De heer Piet Naessens.
Mevrouw Anne-Marie Neyts-Uyttebroeck, adjunct-kabinetschef van de vice-gouverneur.
Prof. Dr. J. Nivette, directeur ITO, VUB.
De heer Jozef Olaerts.
De heer Pieter Ools, sociaal-cultureel werker Sint-Gillis.
De heer Francis Pastijn.
De heer Ivo Peeters.
De heer Perdts, journalist BRT.
De heer Yves Persoons.
De heer J. Pijnenburg, wetenschappelijk medewerker UFSIA.
De heer Marc Platel, journalist BRT radio-nieuwsdienst.
De heer J. Poulet, adviseur van de directiechef van het personeel van de Nationale Bank van België.

Lijst der deelnemers

Mevrouw M.-P. Quix, assistente Onderzoekscentrum voor Meertaligheid, UFSAL.
De heer J. Rampelbergh, adjunct-secretaris NCC.
De heer Marcel Rampelbergh.
Mevrouw A.-M. Reinquin-Meyers.
Mevrouw Leona Reulens.
De heer Jan Reynaerts, ABOS.
De heer J.P. Rondas, producer BRT 3 "Woord".
De heer Frank Roothaer, kabinetslid Staatssecretariaat van het Brussels Gewest.
De heer Eddy Rosseel, assistent RUG.
De heer Daniël Sabbe.
De heer Pieter Saey, werkleider RUG.
De heer Jef Schepens, directeur CCC.
Drs. Peter Scholliers, assistent VUB.
Mevrouw Agnes Sente, wetenschappelijk medewerkster FKFO, KUL.
De heer Stefan Smet, journalist "Het Volk".
Mevrouw A. Smolar-Meynart, conservator Archief en Musea der stad Brussel.
Dr. Hugo Soly, werkleider RUG.
De heer Jan Stacino, adviseur personeelsbeleid.
Mevrouw Marina Struelens.
De heer S. Szondi, secretaris NCC.
De heer R. Temmerman.
De heer W. Thielemans, afdelingschef NCC.
Mevrouw Jeannine Treffers.
De heer Richard Trim, assistent ULB.
Prof. Jaak Turfkruyer, hoogleraar Institut d'Enseignement Supérieur Lucien Cooremans.
Mevrouw Ria Van Alboom.
Dr. William Van Belle, eerstaanwezend assistent KUL.
Mevrouw Lieve Van Bockstal, gemeenteraadslid.
Drs. Hubert Vandenbossche, wetenschappelijk medewerker VUB.
De heer A. Van Den Brande, conservator RUG.
De heer Michiel Van Den Bussche, kabinetslid Staatssecretariaat van het Brussels Gewest.
De heer Johan F. Van Den Driessche, kaderlid VVB.
De heer Godfried Van de Perre.
De heer Dirk Van De Putte, NCC en BRAL-werkgroep Stadsvernieuwing.
Drs. Guy Van De Putte.
De heer Wilfried Vanderpooten, directeur Westrand-ontmoetingscentrum.
De heer Jo Van Hecken.
Mevrouw Marijke Van Hemeldonck, kabinetslid Nationale Opvoeding.
De heer Lieven Van Hemelrijck, sociaal-cultureel werker.
De heer G. Van Istendael, journalist BRT.
De heer J. Van Lerberghe, adviseur Ministerie van Nederlandse Cultuur.
Mevrouw M.A. Van Lerberghe-Sobrie.
Mevrouw Anne-Sophie Van Neste, kabinetslid Staatssecretariaat van het Brussels Gewest.
Mevrouw Jenny Vanroelen, stageleider VUB.
Drs. Guy Vanthemsche, assistent VUB.

Lijst der deelnemers

De heer Frans Van Uffelen, permanent verantwoordelijke KOCB.
Prof. Dr. Vanwelkenhuyzen, directeur Centre Historique de la Seconde Guerre
Mondiale.
Mevrouw Ann Verholen.
De heer Henk Vermoere, vorser KUL.
Mevrouw Annemie Voets.
De heer Hugo Weckx, voorzitter NCC.
De heer O. Wellens, eerstaanwezend assistent VUB.
De heer Marc Willems, bestuurssecretaris Ministerie van Tewerkstelling en Arbeid.
De heer Wynants, assistent U.E.Liège.
De heer J.P. Zanders.

PLENAIRE ZITTINGEN

Voorzitters : Prof. Dr. H. Baetens Beardsmore
Prof. Dr. J. Geluck
Prof. Dr. E. Witte

**URBAN LANGUAGE CONTACT :
COMMON ISSUES IN BRUSSELS AND ABROAD**

by

William F. MACKEY

**International Centre for Research on Bilingualism,
Université Laval, Québec, Canada**

Taking a plurilingual city as an object of research has more than local importance. For it is now evident that it is in a multilingual metropolis that most people are likely to find themselves in the future. According to a recent study by the United Nations Fund for Population Activities, using as a base the year 1950 when less than half the world population lived in cities, the proportion by the end of this century will exceed three quarters, the greatest increase being in the developing nations where the rate of urbanization will have more than doubled. And it is these nations, most of them multilingual, which will account for 90% of the increase of world population to the six-billion mark. With democratization of these multilingual cities there are likely to be demands for separate linguistic structures, while as in the past, the dominant language group will not easily accept solutions which lessen its cultural hegemony. This may create conflicts for which solutions will be sought from other bilingual cities.

It seems appropriate that the present study should have been made here at the crossroads of Western Europe, long a meeting place of its two most populous and antagonistic peoples, an area that for nearly sixteen centuries has remained in the borderlands of language contact between the Romanic and the Germanic.

Since the stabilization of Frankish control in the fifth century of our era, Brussels has evolved from a Flemish town to a bilingual microcosm of all Belgium; and since mid-century it has been evolving into a microcosm of Western Europe.

It is not surprising if the issues alive in contemporary Europe should focus here — the conflict between cosmopolitanism and ethnicity, integration as against segregation and the more universal question of the individual in society. Within the context of language contact, these issues have generated one of the greatest dilemmas of our century — the choice between a group's right to ethnic survival and the individual's right to cultural freedom.

Nowhere in Western Europe has this opposition created such a lengthy and uneasy equilibrium. Here we have official Brussels comprised of institutions segregated along language lines — separate media, separate cultural and educational organizations. Within the same city we have the citizens of Brussels making choices on what they conceive as best for themselves and their families. Some of these choices made to take maximum advantage of what is available may cross the bounds of ethnic segregation maintained by language inspectorates, commissions or juries set up to apply the official criteria. The issue is not whether a sovereign state has the power to determine an individual's ethnic identity. It has the power; but does it have the right? This is really a philosophical question leading beyond the confines of language contact.

On the other hand, there is the issue of language parity. This issue is born from a desire to make the Capital a model of the balance created in the rest of the country. In Brussels this desire has created difficulties. Establishing parity has meant an effort to use both official languages for all functions — to make them equally powerful, as it were, and equally valuable to the individual. Failing to do so negates in the long-run the purposes of separate institutions. It is well known that children will eventually learn to value what others value. Parity would suppose the use of one's home language for all public functions. In Brussels this means a shift from traditional hierarchical diglossia to institutional bilingualism.

There has remained, nevertheless, an inherent conflict between language parity and individual behaviour. Left to themselves, individuals will tend where possible to favour the more favoured language — thus rendering it even more favoured. To establish and maintain the balance, the state must sometimes engage in a certain

amount of behaviour modification, or some sort of social engineering involving the establishment of systems designed to maintain ethnic equity. Individuals, however, seeking their own advancement and that of their children continually attempt to outwit the system. This is especially prevalent in cases of bi-ethnicity — and there are likely to be several in bilingual cities like Brussels — where bilinguals may harbour feelings of injustice in being placed into one category or other rather than in both.

This has lead to compromises, adjustments and other remedies — all constituting serious attempts to find social balance based on the equality and dignity of individuals. It is one of the purposes of social research to supply a real and realistic basis for such adjustments. In this way, the past and future records of language policy in Brussels may provide the world with new lessons in the politics of accommodation.

Not all these policy pre-requisites have been the objects of research in the Brussels Project presently under study. Both the people of Brussels, however, and their institutions have been studied in a number of varied projects the results of which we shall be reviewing. These results of course apply to Brussels; but some of the issues raised therein are equally applicable to other bilingual cities. It is these issues which are understandably likely to attract the attention of outsiders like myself.

What, therefore, are the issues in these findings which may be generalized to the field of urban language contact ? There are eight of them — some major, others subsidiary — that seem to stand out. They have to do with such things as : 1) the direction of language change; 2) the causes of language dominance; 3) language standardization and language status; 4) the relationship between language use and social function; 5) the determinants of language behaviour; 6) the effects of exogamy on language survival; 7) language maintenance and the language of instruction; and 8) the individual consequences of excluding the home language in schooling.

From the perspective of the Brussels Project, let us now take each of these issues in turn and relate them to the findings of research on other bilingual cities.

1. THE DIRECTION OF LANGUAGE CHANGE

First, what evidence does the project provide on the direction of change in language use ? This issue really goes back to the founding of linguistics as an autonomous discipline and to its immutable language laws promulgated at the beginning of this century — phonetic laws admitting of no exception and doctrines such as irreversibility in the direction of language change. These laws which seemed so regular in explaining the changes in linguistic form were extended, through a process of careless generalization, so frequent in the social sciences, and applied to both language use and language behaviour. Noting, for example, the increasing encroachments of English on the minority languages of America, reputable American linguists in the forties, applying the doctrines of irreversibility, were predicting the demise of French in Canada before the end of the century. In the intervening time, however, a number of language-related social changes coincided to help reverse the trend in a sociocultural phenomenon now known as the “Quiet Revolution” in Quebec. But long before this, there was enough demographic evidence to give pause. In the middle of the last century, for example, almost half the population of Quebec City was English; a century later that same city had become 95% French speaking. What had taken place was a process of linguistic nucleation, as a result of increased sociolinguistic self-sufficiency whereby urban areas became linguistically more homogeneous as the need for bilingualism and the practice of diglossia disappeared (1). Some of this self-sufficiency was achieved through demanding and obtaining public services in French (2).

The findings of the Brussels Project seem to confirm this relationship. Louckx has pointed out “the influence of public utility services in the process of language acceptance” in Brussels (3). Tulp has demonstrated the rôle of billboard advertising in different

(1) J. HENRIPIN, “Language and Population Movements in Canada”, in *Language and Society*, 1981, 4, pp.15-18. Also : R. LACHAPELLE & J. HENRIPIN, *La situation démographique au Canada*, Toronto, Institute for Research on Public Policy, 1981.

(2) L. DION, *Quebec : The Unfinished Revolution*, Montreal, McGill-Queen's University Press, 1976.

(3) F. LOUCKX, “Het taalkundig integratieproces van de nederlandstaligen te Brussel”, in *Taal en Sociale Integratie*, 1978, 1, pp. 199-228.

quarters of Brussels (4). The press, even the French language newspapers as Muyldermans says, can exert a subtle counter-influence (5). These are only some of the elements in a complex network of language-related factors, leading one investigator to conclude that in Brussels it cannot now be taken for granted that the choice of language use will automatically and irreversibly evolve in the direction of French. The direction of language change may not be the same in all quarters of the city. In order to find out it is first necessary to locate, as Logie has done, the Dutch and the French areas in the city and the shades of bilingualism in between (6); although Driesen and Swalens in their study of population migration in Sint-Genesius-Rode, seem not to have found any really homogeneous language districts (7). The direction of language acculturation may depend not only on the language mix, but also on the particular language ecology of the municipality (8).

There is also the question of rate of change. Urbanologists have long observed the acceleration in the change of character of parts of large cities like Chicago, Montreal, Los Angeles and New York. This last city, for example, has developed in the past two decades into the largest Puerto Rican city in the World, surpassing the capital of Puerto Rico, San Juan, in the number of native Puerto Ricans. During the same period Los Angeles was transformed into the second Mexican city, after Mexico, in the number of ethnic Mexican inhabitants, and Miami, the second Cuban city. With the ever-increasing mobility of urban populations — twenty-five percent annually in America, and nearing this figure in Europe — it is not surprising if the ethnic composition of various quarters of a city should change so quickly (9). Today the natural tendency of people to associate with

(4) S. TULP, "Reklame en tweetaligheid. Een onderzoek naar de geografische verspreiding van franstalige en nederlandstalige affiches in Brussel", in *Taal en Sociale Integratie*, 1978, 1, pp. 261-288.

(5) J. MUYLDERMANS, "Het Vlaamse element in "Le Soir" 1944-1969", in *Taal en Sociale Integratie*, 1979, 2, pp. 277-340.

(6) F. LOGIE, "Ruimtelijke spreiding van de nederlandstalige bevolking in Watermaal-Bosvoorde", in *Taal en Sociale Integratie*, 1979, 2, pp. 161-184.

(7) I. DRIESEN & G. SWALENS, "Migraties in Sint-Genesius-Rode (1945-1975)", in *Taal en Sociale Integratie*, 1978, 1, pp. 153-198.

(8) W.F. MACKKEY, "The Ecology of Language Shift", in *Langueas in Contact and Conflict* edited by Peter Hans NELDE (*Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik*, Beihefte 32 (1980), pp. 35-41).

(9) V. PACKARD, *A Nation of Strangers*, New York, David McKay, 1972.

kith and kin is likely to increase the incidence of linguistic nucleation within the urban community. This is already evident in Miami, in Montreal, in London and in other large cities of Europe and America.

2. THE CAUSES OF LANGUAGE DOMINANCE

In most studies comprising the Brussels Project there is either reference to French or inference that the dominance of this language has influenced the choice of idiom, the forms of Flemish, or the direction of bilingualism.

The causes of such phenomena are necessarily historical. Contact between Dutch and French is simply a continuation of situations created by historical events, some of which took place even before the very existence of these two national languages. The development of each of the two national tongues was neither parallel nor simultaneous. Both occupied at different times the centre of the international stage. If Dutch became a colonial language, so did French. But this latter language had also been the *lingua franca* of the Crusades, a language of learning along with Italian in the courts of the European Renaissance and the leading European language during the 18th and part of the 19th century — culturally, economically and demographically. At the time, it will be remembered, France was the most populous nation in Europe. And its empire under Napoleon, with his vast multinational armies extended the hegemony of the French language to the four corners of Europe. It is not surprising if such a language should have had an overriding extraterritorial influence in a European city like Brussels. It is yet ironic that the beginning of the decline of French as the leading international language can be dated from the Battle of Waterloo.

Nevertheless, the history of language influence reveals that such declines are gradual. Languages that have long been the vehicle of learning are likely to remain so for some time after the conditions that caused their expansion have ceased. The international prestige of any language will, of course, add weight to its importance as a national tongue. It does so in such a way that it becomes attractive to individuals making choices, as most seem to do, on the basis of their own self interest. When there is a choice, the individual is more likely to invest time in a language that may yield the highest returns in terms of cultural goods, mobility, availability and economic

leverage. In this way, the very importance of a language, like monetary value, becomes a factor in assuring its dominance and language use evolves in the direction of the more dominant language (10).

Since dominance is relative, the same causes may account for both the Frenchification of Brussels and the Anglicisation of Montreal (11). Similarly, as the Francophones of Canada and the Flemings of Belgium gain in economic, political, cultural and social importance so has French in Montreal and Dutch in Brussels. Contrariwise, the lack of cultural, social, political and economic uses is characteristic of the moribund languages (12). It is true that, as in the case of Hebrew in Israel and Irish Gaelic in Ireland, the state may attempt by decree to revive such languages, requiring certain activities within its control to take place in the official language. The success of such policies of linguistic irredentism depends on the status of the language to be displaced. In contradistinction to the multilingual and multidialectal aftermath of the Jewish diaspora, the entrenched status of English in Ireland for more than two centuries as the only language of schooling, of the administration, of business and commerce, as opposed to Irish as a minority home language made it impossible for the Irish language policy to achieve the same success as that of Israel (13). Quite often, however, it is not the real status but the perceived importance of a language that is decisive. In Quebec, specially in Montreal, English was perceived as the language of work to a far greater extent than it was practiced (14). If people believe that their children can get ahead

(10) W.F. MACKEY, *Three Concepts for Geolinguistics* (ICRB Publication B-42), Quebec, International Centre for Research on Bilingualism, 1973. Reprinted in *Sprachen und Staaten II*, Hamburg, Stiftung Europa Kolleg, 1976.

(11) [J.-D. GENDRON, ed.], *Rapport de la Commission d'enquête sur la situation de la langue française et sur les droits linguistiques au Québec*, 3 vols., Quebec, Editeur officiel, 1972.

(12) N.C. DORIAN, *Language Death*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1981.

(13) W.F. MACKEY, "L'irredentisme linguistique", in *Plurilinguisme : Normes, situations, stratégies*, edited by G. Manessy & P. Wald, Paris, l'Harmattan, 1979, pp. 255-284.

(14) S. CARLOS, *L'utilisation du français dans le monde du travail au Québec : analyse sociolinguistique*, Quebec, Editeur officiel, 1973 (Commission Gendron : Etude E-3).

only if they can work in a certain language, the pressure to master this language will be high. In the 18th century the status language in Europe was French. By the twentieth century, especially after the First World War, the so-called revolt of the masses in its various national editions resulted in the quantification of political power within the nation states of Europe and the eventual valorization of some of the local vernaculars. This development undoubtedly promoted the cause of Flemish, or the Dutch dialects of Belgium, as it had increased the importance of the people. Yet the lack of unity of these language varieties prevented them from immediately assuming the functions of Standard French. And this leads us to our third question.

3. LANGUAGE STANDARDIZATION AND LANGUAGE STATUS

One of the strengths of a standardized language is that it is the standard. In legal, administrative and commercial communication it becomes a great advantage to know that the same form is likely to have the same meaning in the same context. A modern industrial state just cannot function without at least one standard language. This is so true that, during the post-colonial period, many of the newly independent states have had language standardization as one of their main preoccupations. Among the three or four thousand languages of the world, however, only a small number have a degree of standardization comparable to that of any of the main European languages (15). Even highly standardized languages like French may, in certain contexts, require special treatment in order to be used for all the purposes decreed by a language policy. In Quebec, for example, this has been the responsibility since 1974 of the Quebec Language Board which employs more than three hundred people to help implement the Official Language Act (16). For the language

(15) H. KLOSS & G. D. McCONNELL, *The Written Languages of the World : a survey of their degree and modes of use* (ICRB Publication E-10) Vol. 1 : The Americas (other volumes forthcoming), Quebec, Presses de l'Université Laval, 1978.

(16) G.D. McCONNELL, D. DAOUST-BLAIS & A. MARTIN, "Language Planning and Language Treatment in Quebec", *Word*, 1979, 30, pp. 87-104. Also : G.D. McCONNELL, "Language Treatment and Language Planning in Canada", *Language Planning Newsletter*, 1977, 3/3, pp. 1-6.

policy of any state may be rendered completely inoperative if the language to be used is not sufficiently standardized. In fact, the potential for implementation has become one of the criteria for the evaluation of a language policy (17). Much of the standardization may take place naturally through the process of urbanization and the consequent fusion of dialects. In the case of Quebec, the dialects of the West of France, of Normandy and the Ile-de-France were largely fused through contact. Among the older non-urbanized generation, however, many of the older forms survive (18).

Although the dialects of Brussels, treated by Hugo Baetens Beardsmore, have experienced a variegated history, it may have been the transition, fusion or integration of some into a more and more standardized Dutch that permitted Flemish speakers in Brussels to replace some of their language uses formerly reserved for French (19). This does not prevent the spoken variety, whose characteristics have been so well detailed in Van Loey's paper, from remaining somewhat dialectical (20).

It is also significant that one of the basic concerns in the paper by Van de Craen and Langenakens on the verbal strategies of Dutch speakers in a Brussels suburb is the effects produced by the standardization process on the language behaviour of the younger generation (21).

With the advent of mass literacy, mass media and compulsory education for all, standardization becomes the basis of schooling in the mother tongue. With use of ethnic vernaculars throughout the world this gigantic task of standardization has given rise to the new profession of language planning (22). But the planning is only the

(17) W.F. MACKEY, "Prolegomena to Language Policy Analysis", in *National Language-Planning and Treatment*, edited by Richard E. Wood (Word, 1979, 30, pp. 5-14).

(18) G. DULONG & G. BERGERON, *Le parler populaire du Québec et de ses régions voisines*, 10 vols., Quebec, Editeur officiel, 1981.

(19) H. BAETENS BEARDSMORE, "De onbekende elementen in linguïstisch onderzoek over Brussel", in *Taal en Sociale Integratie*, 1978, 1, pp. 21-32.

(20) A. VAN LOEY, "Het Brusselse Nederlands dialect", in *Taal en Sociale Integratie*, 1979, 2, pp. 77-96.

(21) P. VAN DE CRAEN & A. LANGENAKENS, "Verbale strategieën bij nederlandsstaligen in Sint-Genesius-Rode", in *Taal en Sociale Integratie*, 1979, 2, pp. 97-140.

(22) W.F. MACKEY, "Language Policy and Language Planning", *Journal of Communication*, 1979, 29/2, pp. 48-53.

beginning. The status of a language as being standard and worth learning is a function of what is available in print. For some languages this is hardly enough to lead beyond primary school. For other languages there are enough books to lead up to but not through university at which level the choice of languages that suffice becomes considerably restricted, especially at the professional, technical and post-graduate levels. If, in addition to schooling for all, there is to be equal opportunity, the schooling must include training in at least one of those languages which can take one through university and beyond — where one must make regular use of current research and technical and scientific journals. In the past, the bulk of the research literature in the physical sciences was either in French or German. By the middle of this century, however, less than 4% of such literature was appearing in these languages while some 85% appeared in English (57%) or Russian (28%), according to a recent information bulletin from *Chemical Abstracts*. In some areas of the world these two languages are in competition in the area of science, not only with national languages, but with each other (23). How does this affect the use of Standard Dutch or Standard French in Brussels?

At the very least, it adds a new dimension to the language equation in the Capital of Europe. This increasingly cosmopolitan city now harbours a community of bilinguals whose first, second or third language happens to be English. Some Dutch speakers and some French speakers now use English for some of their functions, especially where these involve international or extra-territorial communication. This use of a foreign language has nothing to do with nationalism; it is entirely pragmatic. Actual use of one international language rather than another, like the international use of currency, depends on thousands of daily individual choices based on what people at any given moment perceive as best at the time. There are limits to what any government can do to segregate such language use — or any type of social behaviour. This brings us to our fourth point.

(23) B. SCHROEDER-GUDEHUS, "Ecrits scientifiques", *Science-Forum*, 1974, 14, pp. 18-19.

4. THE RELATION BETWEEN LANGUAGE USE AND SOCIAL FUNCTION

Some of the papers in the Brussels Project have included studies of language use and preference. According to the findings of Van de Craen and Langenakens (24), language preference and usage seem to be related to certain intergenerational variants. Such preference is amply borne out elsewhere in the findings of sociolinguistic research especially in Montreal.

Of all the social functions that influence language preference, it is the language of work that seems to dominate. That is perhaps one reason why the politics of labour takes place in the language of the work-place. In the paper on Socialism and the Flemish Movement in Brussels, Deneckere points out that before World War I Brussels socialists seldom related their social preference with language issues (25).

If in addition to this social function, the same language functions as the vehicle of schooling, that of the media and the idiom of the dynamic sectors of society, its use is likely to become the most widespread. If it is identical to the language of the family it strengthens the language of the home; if not, it is likely to weaken it. That is why the new language policy of Quebec, based on the findings of some extensive research, has insisted that French become above all the language of work, that of the media, that of all levels of administration and that of the schools (26). Although such a policy of official unilingualism has resulted in the exodus of Anglophones, the impressive results to date seem to indicate that the policy is achieving its objective. Since the variety of French thus promoted is standard rather than dialectical, the policy has had an additional effect as a determinant of language behaviour. And this leads to our next point.

(24) P. VAN DE CRAEN & A. LANGENAKENS, *op.cit.*

(25) M. DENECKERE, "Socialisme en Vlaamse Beweging te Brussel (1885-1914)", in *Taal en Sociale Integratie*, 1978, 1, pp. 237-260.

(26) J.R. MALLEA (ed.), *Quebec's Language Policy : Background and Response* (ICRB Publication A-13), Quebec, Presses de l'Université Laval, 1977.

5. THE DETERMINANTS OF LANGUAGE BEHAVIOUR

Language behaviour becomes an issue only when there is a choice. In a bilingual city it may be a choice between two languages or more, depending on person, place or occasion. If one of these languages hitherto limited to its spoken dialectal form, becomes standardized by the state for use in schools, in the media and in the administration, a further choice between this standard and the dialect becomes operative.

This, for example, is what developed in the predominantly French sections of Montreal. During the fifties, sixties and seventies the standardization policy of the Quebec government had a marked effect on the language behaviour of the young, many of whom were by then able to switch in a diglossic fashion between the standard and the dialect — especially in the universities (27). For example, during the student uprisings in Montreal in the sixties these university students who by then seldom used the extreme dialect switched to its use exclusively for the purpose of their demonstrations of dissent, as if this unrefined and boisterous idiom were the only fitting vehicle to vent their anger. But their younger successors having heard and used less dialect failed, it seems, to have maintained this type of diglossia; those who have maintained the dialect make fewer distinctions of person, place, occasion, degree of formality and attitudes of solidarity.

If the convincing study of Willemyns on the language behaviour of Flemish university students in Brussels had been replicated in the Montreal of the late sixties, parallel and analogous results would have been found (28). Many students would have claimed not to speak the dialect. Dialect use would have been regarded as inversely proportional to degree of formality, and the choice of language variety would depend on the type of interlocutor.

If, however, the dialect category were replaced by another language, in this case, by English, the results would have been remarkably different. The diglossic distinction between English as the language of work as opposed to French as the language of the

(27) P. CHANTEFORT, *Diglossie au Québec : limites et tendances actuelles* (ICRB Publication B-29), Quebec, International Centre for Research on Bilingualism, 1970.

(28) R. WILLEMYNS, "Bedenkingen bij het taalgedrag van Vlaamse universiteitsstudenten uit Brussel-Halle-Vilvoorde", in *Taal en Sociale Integratie*, 1979, 2, pp. 141-160.

home had greatly diminished in the cities of Quebec where, thanks to the new official language policy it was becoming less usual to work in English. By then all the supports for language maintenance were in place. Why then was there continued evidence of language shift ? One of the answers to this apparent anomaly may be found in the incidence of interlingual exogamy. This has also been cited as an important influence on language survival in Brussels.

6. THE EFFECTS OF EXOGAMY ON LANGUAGE SURVIVAL

Some of the papers comprising the Brussels Project — particularly those of Louckx and Deserrano — have insisted on the importance of intermarriage as an agent of linguistic assimilation. Louckx considers intermarriage as an indirect cause since it affects the choice of school, a decisive factor in linguistic assimilation (29).

In other parts of the world, intermarriage, this important determinant of ethnic survival, has been given much less attention than it deserves — perhaps out of respect for conjugal privacy. To my knowledge, only Yugoslavia maintains official statistics on inter-ethnic marriages. This may be understandable in one of the world's most multinational federations (30). Elsewhere, data on interlingual and interethnic marriages are hard to come by, especially at the national level. At the local and parish level, however, a search of church and municipal records, coupled with strong doses of inference, can often yield some interesting statistics.

There is one paper in the Brussels Project which limits its investigation of intermarriage to a single industrial borough. Although spatially limited to Anderlecht, this investigation by Deserrano covers an impressive time-span, namely, the three-quarters of a century preceding the First World War (31). An extension of this study to the present day, correlating rate and incidence of each type of exogamy with other social and demographic data would be most revealing. Particularly relevant data would be those concerning language maintenance and medium of instruction.

(29) F. LOUCKX, *op.cit.*

(30) W.F. MACKEY & A. VERDOODT (eds.), *The Multinational Society*, Rowley, Newbury House, 1975.

(31) D. DESERRANO, "Taalaspecten van een kwantitatief huwelijks-onderzoek in de geïndustrialiseerde gemeente Anderlecht, 1850-1914", in *Taal en Sociale Integratie*, 1979, 2, pp. 185-234.

The linguistic effects of exogamy, however, are much more complex than one might expect. Sometimes language choices appear as if governed by an actual family language policy — even though it may be one of linguistic *laissez-faire*. On the other hand, the effects of this apparent policy seem to depend on factors over which the family may have little control — the language of the neighbourhood, that of the school, the media, and the language of work of one or of both parents (32).

In Quebec, for example, in an English-French marriage where the father is Anglophone, the home language and that of the school has been a function of the husband's occupation. If he managed a business and was likely to be moved around by his company the home and school language was likely to be English. On the other hand, if he worked on local construction it was likely to be French. If the husband was a professional the family was likely to try for a certain level of bilingualism.

Since each marriage, however, is such a personal affair, the results of any study are likely to indicate more probabilities than certainties. Nevertheless, if we look at such marriages in the aggregate and over the long term, comparing different areas, it seems evident that areas with high incidences of exogamy are likely to have high rates of language assimilation and low levels of language maintenance (33). It is also significant that the most bilingual bilinguals in a bilingual city are likely to be the offspring of interethnic marriage. This is not because each parent is bilingual; it is often the result of the couple's language strategy by which both languages may be balanced and maintained by alternating such functions as the language of instruction, which has often been the most decisive factor for language maintenance.

(32) I. SCHMIDT MACKEY, "Language Strategies of the Bilingual Family", in *Bilingualism in Early Childhood*, edited by W.F. MACKEY & T. ANDERSSON, Rowley, Newbury House, 1977, pp. 132-146.

(33) C. CASTONGUAY, *Exogamie et anglicisation dans les régions de Montréal, Hull, Ottawa et Sudbury* (ICRB Publication B-97), Quebec, International Centre for Research on Bilingualism, 1981.

7. LANGUAGE MAINTENANCE AND THE LANGUAGE OF INSTRUCTION

It has been observed in bilingual areas that schooling in a single language other than that of the home can produce a shift in the area's dominant language within a few generations. The exclusion from the schools of Irish in Ireland, of Breton in Brittany and of Provençal in Provence — to name only these — have brought those languages to the verge of extinction, as any historian of these peoples will hasten to attest. That these tongues are still spoken today is thanks in part to the belated introduction of long-term compulsory public schooling in some of the outlying rural areas in which these traditional languages were able to survive.

In Brussels during the *Ancien Régime* all primary public education was exclusively in French, the use of Dutch in school having been forbidden. The fact that such a small percentage of Flemish children at the time attended public primary school, however, greatly lessened the possible impact of this language policy on the use of Dutch, as Behling and De Metsenaere have pointed out in their paper (34). Yet the fact that those who did attend such French schools were mainly from the bourgeois parents who could afford schooling may have partly accounted for the ethnic shift evident in the Dutch family names of so many Francophones. Likewise, Quebec has its share of Anglophones with French names and of unilingual Francophones with English, Irish and Scottish names. In Canada and the United States such ethnic shifts were brought about by generations of children of people from all over the world being schooled exclusively in English, as the glance at the names in any American phone book may suggest (35).

In Quebec, however, the North American melting pot has never reached the melting point. Education having been the prerogative of the province and long the monopoly of the Church, the almost hundred percent Catholic Francophone population was schooled in its home language from kindergarten through professional school. This became a decisive element in the preservation of the language of some six million souls on a continent of some 285 million Anglophones. Their constitution guaranteed religious and, *a fortiori*,

(34) A. BEHLING & M. DE METSENAERE, "De taalstudie in het lager onderwijs tijdens de Franse periode", in *Taal en Sociale Integratie*, 1979, 2, pp. 235-260,

(35) J. FISHMAN *et al.*, *Language Loyalty in the United States*, The Hague, Mouton, 1966.

linguistic segregation (36).

So closely did Quebec follow the letter of the law in Montreal that institutions — schools, hospitals, universities — were placed under different jurisdictions segregated along religious and language lines. These included two school systems, or rather two and a half, the latter to include non-Francophone Catholics. The separation evolved into less a matter of religion and more a matter of language. This duplication of institutions along language lines is another characteristic of the bilingual city which Montreal shares with Brussels (37).

During the past decade, however, there have been growing differences as a result of the evolution of Quebec's language policy. In 1974 Quebec finally enacted a new language policy based on the principle of territoriality, whereby traditionally bilingual Quebec became officially unilingual. French was made the only official language, not only in Francophone areas, but also in the bilingual city of Montreal. The language of schooling was to be French for all, with the exception of that part of the population traditionally educated in English. This meant that an Anglophone and other immigrants from outside Quebec were to be educated in French. It would be too long to itemize the interesting ramifications of this new policy (38). What concerns us here is the reactions of Anglophone parents and educators who had envisaged such change.

In Montreal, some parents within the English system saw the advantage of educating their children in French, while maintaining their English at home. But they could legally not send their children to French schools. So they created French immersion classes within the English system (39).

(36) K. McRAE, "Consociational Democracy and the Canadian Case", in *Multilingual Political Systems*, edited by J.-G. Savard & R. Vigneault (ICRB Publication A-9), Quebec, Presses de l'Université Laval, 1975.

(37) W.F. MACKEY, *L'écologie éducationnelle du bilinguisme* (ICRB Publication B-46), Quebec, International Centre for Research on Bilingualism, 1974. Reprinted in Part II of *Bilinguisme et contact des langues* (Sociolinguistique de l'éducation) by W.F. MACKEY, Paris, Klincksieck, 1976.

(38) W.F. MACKEY, "Language Planning and the Canadian Experience", in *Progress in Language Planning*, edited by J. FISHMAN & J. CABARRUBIAS, The Hague, Mouton (forthcoming).

(39) W.F. MACKEY, *Le bilinguisme canadien : bibliographie analytique et guide du chercheur* (ICRB Publication B-75), Quebec, International Centre for Research on Bilingualism, 1978.

This language strategy in bilingual education took on added importance in the early seventies after the federal government decreed that a sufficient knowledge of the official second language would henceforth be required for most official posts. Most of these posts at the federal level had gone to Francophones who, as the national minority, had traditionally been obliged to bear the burden of bilingualism. Likewise in Brussels, in the battle of bilingualism, it is the Flemings, it seems, who have had the advantage, being traditionally more bilingual and thus better able to meet the condition of sufficient mastery of the other official language.

In Brussels, however, because of a different educational system, alternation rather than immersion seems to have been the strategy. Admittedly, it has in principle been illegal to send children for one or two years to a school in one language regime and one or two years in another. Yet the popularity of each of these strategies on the part of each language group represents a certain acceptance of the principle of language parity (40). Educators, however, have been quick to point out that schooling in anything but the home language is contrary to all modern doctrines of primary education. And this leads us to our final issue.

8. CONSEQUENCES OF EXCLUDING HOME LANGUAGES IN SCHOOL

In Brussels there has always been, it seems, a certain percentage of Flemish-speaking families who arranged to have their children educated in French. The value of such a practice has been the occasion for an ongoing polemic.

In the Brussels Project, the issue is addressed by De Backer and Kristoffersen in their interesting paper on language use and the adaptation of Brussels children to different language environments in school (41). The findings indicate that, in a French-speaking class composed of children not speaking that language at home, the level

(40) E.S. SWING, *Bilingualism and Language Segregation in the Schools of Brussels* (ICRB Publication B-95), Quebec, International Centre for Research on Bilingualism, 1980.

(41) T. DE BACKER & I. KRISTOFFERSEN, "Het taalgebruik en de aanpassing aan het schoolmilieu bij Brusselse kinderen", in *Taal en Sociale Integratie*, 1979, 2, pp. 261-276.

of social maturity and degree of concentration are lower than they are in Dutch-speaking classes where that language is the language of the home. It would be interesting to know whether scholastic attainment and language proficiency were also affected. If so, the findings would be at odds with the results obtained with Montreal Anglophone children being taught in French (42). Yet they would agree with the findings of similar experiments on Dublin Anglophone children having been taught in Gaelic (43).

There is now a vast and often contradictory literature on this issue — including the numerous studies on the so-called “total immersion” classes in Canada (44). Perhaps one of the reasons for the contradictory findings is that language is not the monopoly of the school. What happens outside class may be the determining factor — at home, at play and before the media (45). When one realizes that some children spend more hours a year listening to television in one language than they do attending to the teacher in the other, one wonders how one possibly can measure the effects of bilingual education.

My own view has been that full-dress case studies of obviously successful long-term bilingual educational programmes may be more instructive than one-time experiments (46). As a product of primary education begun and completed in a language not spoken at home, I know that there can be serious disadvantages — emotional, linguistic and scholastic. Over the long term, however, these handicaps can be overcome, and when they are, they appear in retrospect as having been a small price to pay for mastery of two languages.

This issue of mother-tongue education and the other common issues affecting the bilingual city are, in the last analysis, all inter-related and often interdependent. Any solution of one depends on

(42) W.E. LAMBERT & R. TUCKER, *The Bilingual Education of Children*, Rowley, Newbury House, 1972.

(43) J. MACNAMARA, *Bilingualism in Primary Education*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1966.

(44) W.F. MACKEY, *Le bilinguisme canadien*, op.cit.

(45) W.F. MACKEY, “Effects of Mixed French/English Schools : Assimilation or Plurilingualism”, in *Language and Society*, 1981, 4, pp. 10-14.

(46) W.F. MACKEY & V.N. BEEBE, *Bilingual Schools for a Bicultural Community, Miami's adaptation to the Cuban refugees*, Rowley, Newbury House, 1977. Also : W.F. MACKEY, J. ORNSTEIN et al., *The Bilingual Education Movement*, El Paso, Texas Western Press, 1977.

understanding the components of the other. Solutions to the urban language problems can only be found, it seems, by studying them as an interlocking network, rather than as a collection of different questions (47). Such a view requires some new approaches to the problem of urban bilingualism, using new holistic techniques taken from methods in such areas as human ecology, systems analysis and diffusion theory — to name only a few. In sum, we must now go beyond the multidisciplinary and adopt a truly *interdisciplinary* approach to the issues. It is my hope that the discussions and interaction occasioned by the papers to follow will help lay the foundation.

Professor William F. Mackey
International Centre for Research on Bilingualism
Université Laval
Québec, Canada

(47) W.F. MACKEY & J. ORNSTEIN (eds.), *Sociolinguistic Studies in Language Contact : Methods and Cases*, The Hague, Mouton, 1979.

GROUP RIGHTS AND THE LINGUISTIC DISPUTE IN BRUSSELS

by

Jeffrey L. OBLER

Political Science Department,
University of North Carolina at Chapel Hill, U.S.A.

INTRODUCTION

The dispute in Brussels between Flemings and Francophones is often seen as a struggle between fundamentally different political values. Many Francophones defend the right of individuals to choose freely the language they and their children speak and the community with which they identify. Many Flemings, in contrast, champion the right of communities to survive and prosper and are willing to protect this right, in part, by establishing objective criteria to determine who does and who does not belong to a particular community (1). Francophones embrace traditional liberal political thought in insisting that the State should be concerned only with the welfare of discrete, autonomous persons. The State, they argue, should protect the rights and liberties of individuals and seek, if it chooses, to promote justice for individuals. But, they continue, the State should not cater to the demands or interests of groups, which, after all, are merely aggregations of separate persons, for to do so would ineluctably compromise individual rights and liberty. Accord-

(1) Maurits VAN HAEGENDOREN, "Ethno-Linguistic Cleavage in Belgium", in *Case Studies on Human Rights and Fundamental Freedoms : A World Survey*. William A. Veenhoven (ed.), vol. 2 (The Hague : Martinus Nijhoff, 1975), p. 16.

ingly, Francophones brand the Flemish movement as antiliberal for its willingness to limit individual freedom for the sake of the Flemish community (2).

If the Francophones are correct, then groups have no place in liberal thought. And, indeed, most liberal theorists either ignore or scorn groups. Vernon Van Dyke, who is sympathetic to liberal values, complains that liberal theory may become increasingly irrelevant if it fails to recognize the inescapable reality of groups (3). He urges political theorists to stop neglecting groups and instead to make an effort to incorporate them into liberal thought.

Heeding this suggestion, I intend in this paper to offer a theory of group justice and rights rooted in liberal principles. This theory will be applied to the Flemish position in the linguistic dispute. I want to stress at the outset that I do not mean to argue that group justice and rights can be or should be justified only in liberal terms. Rather, I merely want to suggest that justice for groups is not necessarily incompatible with liberalism.

In constructing a liberal defence for groups, I will draw on the work of several American legal and moral theorists to 1) spell out the nature of groups, 2) establish a link between group welfare and the self-respect of individual group members, and 3) establish criteria to determine which group rights should be limited.

GROUP WELFARE AND INDIVIDUAL WELFARE

To defend individual rights, it is not essential to explain what an individual is. This luxury is denied anyone who argues on behalf of groups. It is necessary to identify the group before group rights can be posited. This is not easy. No matter how precisely the "group" is defined, it will never be as exact as the "person". With a few exceptions (note the debate over abortion and slavery) there is no doubt about who is and who is not a person. In contrast, some doubt

(2) Publications of the European Court of Human Rights, *Affaire "Relative to Certain Aspects of the Laws on the Use of Language in Education in Belgium"*, Vol. 1 (Strasbourg : Registry of the Court-Council of Europe, 1967), p. 228.

(3) Vernon VAN DYKE, "Justice as Fairness : For Groups ?" *The American Political Science Review*, LXIX (June, 1975), pp. 607-614.

is unavoidable regarding whether people constitute a group and who does and does not belong to that group. Although troubling, this endemic imprecision should not preclude reflection on what is just for groups. Any notion of justice that neglects groups does an injustice to an essential part of social reality. Rather than exclude groups from considerations of justice, it is preferable to recognize the imprecision and to cope with it as best as possible.

Given this caveat, I define a group as a collection of people who share a common attribute that shapes how they see themselves and how they are seen by others. The discrete individuals of liberal moral and political philosophy are in reality often categorized into groups according to such attributes as religion, race, language, and national origin. People identify themselves and are identified by others as members of such groups. And when people answer carefully the question "Who are you?" they invariably make reference to their group affiliations.

Owen Fiss specifies several other group characteristics that make a liberal theory of group justice possible (4). First, a group is an entity (though not a physical one). This entity has an existence that is separate from its members. We know what a Jew is without reference to particular Jews. We speak of Christians over time and space independent of particular Christians. The group, its distinguishing attribute, is a reality in the minds of members and non-members alike. Second, groups, as distinct entities, may, in some settings, vary in status, prestige, respect, value, worth. People who perceive status differences among groups often regard membership in some groups as desirable and membership in others as distasteful. Third, the welfare of a group and the welfare of its members are interdependent. A person's well-being is not always fully determined by his personal, atomized experiences. Instead, his well-being may depend, in part, on the well-being of the group to which he belongs. And just as he feels better when this group acquires greater respect and prestige, so his prosperity contributes to the group's prestige and respect.

Flemings and Walloons are defined by two tangible attributes: language and territory. Most Belgians consider themselves as either Dutch-speaking residents of Flanders or French-speaking residents of Wallonia. But in the officially bilingual capital of Brussels (and, in a more delicate, controversial way, the suburban communes

(4) Owen FISS, "Groups and the Equal Protection Clause", *Philosophy and Public Affairs*, 5 (Winter, 1976), pp. 148-150.

surrounding Brussels and some of the communes along the linguistic frontier separating Flanders and Wallonia), language is the sole concrete trait that divides Flemings and Francophones. No biologically rooted differences separate the linguistic groups in Brussels. The mutability of language has made it difficult to define Brussels' linguistic groups exactly. Let us contrast gender and language. Setting aside transvestites, gender is not chosen but determined by accepted objective conditions. There is no doubt about who is female and that females see themselves as women, though the meaning and importance of their identity may vary widely. Language, as an existential attribute, can be chosen — people may prefer one language over another or they may use several languages — and it can be established by objective conditions — how people acquire and use language(s) follows palpable, identifiable patterns.

What this means for Brussels is that no one knows exactly where one linguistic group ends and the other begins. Marriage across linguistic groups is common. Many people speak both languages, though with varying degrees of fluency and grace and under different circumstances. A person who speaks French to his wife and at work, but Dutch to his children and at the local shops and cafés cannot be easily categorized. Nor is there any agreement on how to assign such a person. Francophones prefer people to choose, confident that French would be the most popular choice. For Flemings, linguistic choice threatens the survival of the Flemish community in Brussels. Flemings want to establish objective criteria to determine (and sustain) group membership. As an objective criterion, territory, which has served the Flemings well in Flanders, is not applicable to Brussels proper, and alternatives, such as maternal and usual language, have elicited stiff resistance and have proven difficult to enforce.

Considerations of group justice are complicated by the amorphous character of the Brussels' linguistic groups. It is difficult to evaluate groups' interests and rights when it is not clear for whom groups can or should speak. And the potential incompatibility between group and individual interests is highlighted when group welfare hinges on the allegiance of members who are at most ambivalent about their loyalties. The implications of such difficulties will be treated below.

If language and its mutability blur the borders between the contending groups in Brussels, they also give to these groups those

characteristics that make any consideration of group justice possible. These groups are such distinct entities and their welfare is so interdependent with the welfare of their members because they are shaped by language, with all its unique qualities.

Unlike most biologically determined traits, language can be easily disassociated from those who possess it. Language has an independent identity. It has rules of grammar, syntax, and pronunciation. It has a well-defined vocabulary and sound. Its rules, words, and sounds are usually set and codified. Language is, in a sense, a commodity; it can be packaged and transferred in books and on tape; it can be given and received, sold and bought. Language has a life of its own that transcends time and place. It is often deemed necessary to protect language from users who may abuse, mock, or butcher it. (While linguistic guardians may differ over how adaptable language should be to human habit, nearly all would set some minimal standard of usage that should, for the sake of the language, not be violated.)

Language, then, has a reality and a role entirely independent of its function as a defining trait for a group of people. Languages also vary in their perceived value. Languages used by the "fashionable" set are admired. Languages that are considered rich, complex, subtle, beautiful are revered even if those who speak them are not. Languages spoken primarily by the poor, lower classes are, in contrast, often not taken seriously. And languages that are putatively simple, crude, dull, and ugly are scorned. Such subjective assessments, whether favorable or adverse, mould a language's image and reputation, and determine its "market value" for those who speak and hear it. Languages may be embraced or rejected according to their market value.

If language enjoys a status on its own right, it is also for its users an integral part of who they are, how they appear to others, and how they think of themselves. People cannot escape language; it intrudes on their social relations and their most intimate musings. People create themselves through language; their thoughts, feelings, and personalities are shaped by language. Speaking any language incorrectly, awkwardly, and with a distasteful accent is a sign of ill-breeding, poor education, and humble class origins. It may also be an obstacle to social advancement. In such cases, the role of language is not a function of its status but rather of how it is handled by the individual. But in other contexts the status of language can

have an obvious bearing on the welfare of those who use it. Language could be used as an "ascriptive" criterion to allocate scarce resources. Language thus may be an asset or a liability in obtaining wealth, security, and status. Speaking a language that is not respected, no matter how well it is spoken, may have an adverse effect on a person's sense of worth (more on this below). Conversely, speaking a language that is admired, even if it is not spoken so well, may serve to bolster a person's self-esteem.

In Belgium, and especially in Flanders and Brussels, the symbiotic link between the status of language and the well-being of those who speak it has been and still is quite apparent. In Flanders, successful efforts to improve the condition of Dutch, to provide secondary and higher education in Dutch, and to assure that formal Dutch should become the language of the people have allowed the development of a highly successful Dutch-speaking middle and professional class. And the remarkable success of Flemings has allowed Dutch to rival French as a national language in a way that was once unimaginable. (I want to stress that the Flemish success had its origins in the simple assumption that the well-being of individual Flemings could be promoted by improving the status of Dutch. This is so apparent to Belgians. But to Americans it is noteworthy, for in the United States the rather strenuous government efforts to assist members of subordinate groups have focused almost entirely on the well-being of individuals and, only inadvertently, on the welfare of groups.) The Flemish cause was furthered by the erosion of the legal status of French in Flanders; and this, in turn, undermined the influence of the Francophone bourgeoisie in the larger Flemish cities. In Brussels, however, the inability of Dutch to compete with French as a language of public discourse has made life for Flemings in the capital trying and uncomfortable.

A look at linguistic assimilation suggests how subtle and intricate is the interdependence between language status and individual well-being. Assimilation has plagued the Flemish community; through the Second World War, it helped to perpetuate the Francophone social and economic hegemony in Flanders; it also helped to transform Brussels from a predominantly Flemish city in the 1840s to a predominantly French city by the 1940s. Assimilation in the Brussels area has been asymmetrical; over the years, many Flemings have gradually become Francophones, but few Francophones have ever become Flemings. This asymmetrical assimilation rankles militant

Flemings who believe that it robs the community of numbers and talent, encourages Francophone penetration of Flemish territory, and affirms the lingering subordination of Dutch and the vulnerability of the Flemish community in the Brussels area. Assimilation frustrates efforts to establish Dutch on an equal footing in Brussels. And as long as Dutch is overshadowed by French, Flemings will find life in the capital difficult.

The Flemish dilemma in Brussels is underscored by responses given by Flemish elites on how conditions for Flemings could be improved in Brussels. The three most common recommendations were to affirm one's Flemish identity in social relations, to always speak "Standard Dutch", and to improve education for Dutch-speakers in Brussels. Voting "Flemish", joining a political party, and other conventional political strategies were considered less useful (5). For many Flemish leaders, individual Flemings should be steadfast in their use of *standard* Dutch even if this entails inconvenience and embarrassment. As they see it, to speak French is to acquiesce to the Francophone hegemony; to speak a Flemish dialect is to belittle Dutch and, thereby, to sustain the appeal of French. Flemish leaders realize that as more Flemings speak formal Dutch — and speak it well — and value Dutch, the less tempting French will become. If Dutch is to prosper in Brussels, Flemings must speak it; and if Dutch does prosper, Flemings will be able to live better lives in the capital.

GROUP JUSTICE AND INDIVIDUAL SELF-RESPECT

Justice for groups requires that no group be subordinate to other groups; justice requires group equality. The State should, therefore, seek to prohibit policies and practices that exacerbate and perpetuate the subordination of groups. (Owen Fiss states that "disadvantaging practices" impose "status-harm" on disadvantaged groups.) (6). Indeed, the State should take positive steps to improve the status of disadvantaged groups. One should not confuse practices and policies that might harm individual members of a group with those that un-

(5) Jacques VILROKX, "The Flemish Elite in an Embattled Situation," *International Journal of the Sociology of Language*, 15 (1978), p. 63.

(6) FISS, pp. 157-158.

dermine the status of a group. A tax on bicycles, for example, might harm individual Flemings who are more apt than Walloons to ride bikes. But the tax probably does not threaten the status of Flemings as a group because its impact is too oblique and diffuse. The fact that the Belgian Constitution was once officially published only in French, on the other hand, contributed to the low status of Flemings as a group in Belgian society. It was not so much that individual Flemings were inconvenienced by this practice, for, after all, unofficial Flemish versions were surely available. The failure to publish the Constitution in Dutch signified the utter contempt and disregard the Francophone elite had for the language spoken by a majority of Belgians. The practice offended the Flemish language, the distinguishing attribute for the Flemish people.

Equality of groups should not be defended as a basic moral premise in the same sense that one might justify the right of people to equal treatment before the law. It is simply not self-evident that groups as groups should be equal. Instead, group equality should be justified derivatively in terms of justice for individuals as this is defined by John Rawls in his *A Theory of Justice* (7). Justice for groups and justice for individuals are intertwined. And, in certain settings, group equality is a prerequisite for Rawls' fundamentally liberal, individualistic conception of justice. Rawls is a liberal because he seeks to justify principles of individual justice in terms of individual choice. Since I do not intend to defend Rawls' theory, I must ask the reader to accept its validity on face value. Rawls' work has, of course, provoked much critical comment, but critics and supporters alike recognize it as one of the major contributions to 20th century moral and political thought.

Since Rawls' theory is so familiar, I will not offer a detailed summary of it, but I will instead focus only on those parts of the theory that are especially pertinent to my argument. As a social contract theorist, Rawls posits an original position in which rational, self-interested persons unanimously establish rules for civil society behind a veil of ignorance, that is not knowing who they are and what positions they will occupy in society. People in the original position, Rawls avers, will accept two principles of justice. The first part of the second principle stipulates that inequalities in primary

(7) John RAWLS, *A Theory of Justice* (Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1971).

goods must be so arranged as to benefit everyone. Any inequality in primary goods that does not make the least advantaged person better off than he would be if there were no inequality is arbitrary and unjust. This principle, I will argue, is violated unless groups are equal.

Rawls distinguishes natural and social primary goods. Natural primary goods — strength, vigor, intelligence, good health — are not, of course, allocated by society. Social primary goods include liberty and opportunity, power, income and wealth, and the bases of self-respect. And it is the inequality in these goods that a just society must assure is not arbitrary and unjust.

As a primary good, the “basis of self-respect” poses unusual difficulties for Rawls. He defines self-respect (self-esteem) as “... a person’s sense of his own value ... and a confidence in one’s ability, so far as it is in one’s power, to fulfill one’s intentions.”(8). Elaborating on this view, Rawls says that people have a sense of their own worth if they use their abilities successfully and appropriately, and if they and their accomplishments are valued and admired by others. For Rawls, self-respect is a primary good — and a particularly vital one — because without it people do not value what they have and do not have the energy or the will to get what they do value. Denied self-esteem, people become disillusioned with their lives and do not appreciate their own worth or the worth of their other primary goods. Assuring that people have self-respect is no simple matter. While people may be satisfied that they have more income than they once had even though others have still more, people are not satisfied unless they attain a minimal threshold of self-respect; if they fall short of this threshold, they are apt to wallow in apathy and cynicism. Moreover, unlike income, self-respect is not an autonomous good that society can easily distribute and redistribute. It is instead derivative. It is, as Rawls sees it, derived from such personal, individual conditions as natural ability or income, or, to be more exact, how people assess and cope with their abilities and income.

Rawls recognizes that people of modest talents and means may be haunted by low self-esteem. If this is due to an inequality in the “basis of self-respect” that does not benefit everyone, the second principle of justice is violated. Rawls addresses this potential

(8) John RAWLS, p. 440.

difficulty in two ways. First, he argues that people of limited abilities need not have a low regard for their own worth, for they should not judge themselves (or be judged by others) according to some standard of perfection. Instead people's deeds should be measured in terms of the talents they possess. And people of varying inclinations and gifts should join associations where their abilities and accomplishments can be affirmed and appreciated. Thus Rawls states :

To be sure, men have varying capacities and abilities, and what seems interesting and challenging to some will not seem so to others. Yet in a well-ordered society anyway, there are a variety of communities and associations, and the members of each have their own ideals appropriately matched to their aspirations and talents. (9)

The availability of these associations and communities is thus one basis for self-respect.

Second, Rawls contends that any injury to self-respect that might be inflicted on those people who are less favored in the distribution of objective primary goods (income, wealth) should be palliated or eliminated by the acceptance of the principles of justice. These principles not only assure equal liberty for all but also insist that "... the greater advantages of some are in return for compensating benefits for the less favored; and no one supposes that those who have a larger share are more deserving from a moral point of view." (10). Thus there is no reason for the least advantaged to lose their self-respect if they believe that others' advantages benefit them and that they are in no sense morally inferior to the more affluent.

Even if one finds these arguments plausible, one still might wonder whether the bases of self-respect spelled out by Rawls are sufficient. Focusing only on the personal conditions that might erode self-respect, Rawls ignores the role that group affiliations might play in promoting or undermining self-respect. If, as I contend, the bases of self-respect are determined, even in part, by a person's group identity, and if a member of a subordinate group has, as a result of his group identity, any doubt about his own worth, then group

(9) John RAWLS, p. 441.

(10) *Ibid.*, p. 536.

subordination is incompatible with individual justice as defined by the first part of Rawls' second principle. Contrasting income and self-respect should help to clarify this position. Income inequality is, for Rawls, not inconsistent with an equal basis of self-respect. This is so primarily because the principle of justice requires that advantages enjoyed by the affluent make the less affluent better off. This inequality constitutes a form of exchange that benefits all and which therefore all rational, self-interested persons would willingly accept. Thus people should not lose any self-respect if they voluntarily enter an arrangement that gives them more income than they would have if they had shunned the arrangement. But this argument *cannot* be made about the connection between group inequality and the bases of self-respect. The advantages enjoyed by members of the superior group — for example, higher status — simply do not improve the welfare of subordinate group members. Status, unlike income, has a zero-sum quality whereby one person's gain is necessarily another person's loss. Thus in terms of self-esteem and status, group inequality cannot be mutually advantageous. Hence, those rational, self-interested persons in Rawls' original position would never agree to a society in which one group was superior to another, for such a society would deny its members an equal basis of self-respect.

Further consideration of this problem reveals two ways in which group inequality shapes individual self-respect. First, members of subordinate groups may be denied an equal opportunity to exercise their natural abilities and to obtain income, security, and power. This was the fate of Flemings in Flanders through the 1930s. A rather small Francophone elite monopolized the top government, business, and professional positions while the great majority of people who spoke Flemish dialects were denied educational opportunities, were relegated to the more menial, low-paying jobs, and were socially stigmatized. Dutch was not widely used and enjoyed little respect in educated, middle-class circles. To prosper, one had to speak French. Given their humble social and economic status and the low regard in which their language was held, members of the subordinate Flemish group could not have escaped doubt about their own sense of value and importance.

Liberals abhor such discrimination. They attempt to combat it by prohibiting personal evaluations on the basis of group affiliation. For liberals, merit should be the sole basis of evaluation. But this liberal strategy would not have been the appropriate response to the Flemish dilemma. While it may be possible and desirable to hire

teachers, civil servants, and bank executives without regard to race, sex, or national origin, it is simply not possible to fill such positions without considering what language the applicants speak. In hiring for nearly all white-collar jobs, language simply cannot be ignored. A popular cliché in the United States is that the American Constitution is color blind; but the Belgian Constitution and Belgian laws and governments cannot be deaf to language. Given the inescapable relevance of language, the liberal strategy might have favored such compromises as universal bilingualism or the creation of separate economic and social infrastructures for each linguistic group. But either option would have merely catered to the Francophone hegemony and would have been unacceptably costly and cumbersome given the small numbers of French-speakers in Flanders.

Thus it is not surprising that Flemish leaders who sought to end discrimination against Flemings by abolishing the Francophone hegemony did not adopt the liberal plan. Through the introduction of territorial unilingualism, they instead transformed Dutch from the language of the underclass to the only officially accepted language in Flanders. They sought to establish as a prerequisite for advancement in Flanders the ability to speak the language spoken by the great majority of the people. They also acted to replace Flemish dialects with Dutch as the language spoken by Flemings. And, more generally, they created a Flemish community in which, to use Rawls' terms, Flemings could be properly admired and appreciated. Their strategy has been remarkably successful. The political, economic, and cultural life of Flanders is now in the hands of an educated, articulate, and prosperous Dutch-speaking middle class. Indeed, the Flemings' ability to escape oppressive subordination without provoking serious violence and without compromising democratic values has not been matched in many settings. Surprisingly, this success is rarely noted outside Belgium.

There is a second way in which group inequality moulds individual self-respect. Members of a subordinate group may have low self-esteem because the group with which they identify is mocked, ridiculed, and disparaged. The status of a group is often determined by conditions other than its members' economic and political well-being. Thus a group may be unable to discard its subordinate status even after discrimination against its members has ended. This means that even those people who, in Rawls' view of the bases of self-respect, should have no doubt about their own worth

— people who exercise their talents well and who enjoy ample income and wealth — may still lack self-confidence if who they are, as defined by their group identity, is not valued and respected. Thus, the welfare of the group must be nurtured and its status must be promoted if the lingering traces of self-doubt among subordinate group members are to be erased.

Over the past twenty or so years, the Belgian linguistic conflict has been inspired primarily by Flemish demands — and Francophone reaction to these demands — for parity between the linguistic groups as a means to assure an equal basis of self-respect for all Belgian citizens. Here I want to stress that, for the Flemings, group equality need not be justified as an end in itself. Nor should it be defended as a means to end discrimination or promote the personal interests of individual Flemings in particular circumstances. Instead group equality is a desirable goal because it would help assure that the achievements of individual Flemings are not tainted by any notion that French is superior to Dutch. More generally, linguistic parity helps assure that Flemings can enjoy the self-esteem that is commensurate with their individual accomplishments. To develop this position more fully, I will first consider the issue of group equality and then the link between it and individual self-regard.

Flemings and Francophones are constantly negotiating and manoeuvring to establish an acceptable linguistic/regional equilibrium. This equilibrium is defined, whenever possible, as strict symmetry and equality. Examples are common. Wondering why there should be a French University in Flanders but no Flemish University in Wallonia, Flemish leaders succeeded in transferring the French section of the Catholic University of Leuven from Flanders to Wallonia. Eager to guarantee that no region reaps unfair advantages, Flemings and Walloons scrupulously scrutinize how national resources are allocated between Flanders and Wallonia; both sides insist that a capital improvement in one region must be matched by a similar improvement in the other. While a rough “balance of power” has been realized between the two major regions, the “Brussels problem” remains so intractable because the capital resists solutions that would yield an acceptable equilibrium. The gap between the ideal of group equality and the reality of a Francophone demographic and social advantage is wide and troubling. Nevertheless, Flemish leaders have managed to establish the legal requirement that administrative services in Brussels be provided on an equal basis in

both French and Dutch. And any apparent Francophone attempt to sabotage this requirement elicits angry Flemish reactions. Thus, Flemings expressed their outrage when the Schaarbeek Town Hall decided to offer services in Dutch at only one reception desk rather than offering service in French and Dutch at all the desks (11). To the outsider, all this fuss about linguistic parity in Brussels seems a bit odd, for only about 20 percent of the capital's residents primarily speak Dutch.

As these few examples suggest, the pursuit of group equality is often expensive, inefficient, and impractical. But equality is so cherished because any advantage for one side, no matter how ostensibly trivial, is automatically translated by the other side as a setback. Envy is a way of life in Belgium. Renée Fox has suggested that Belgian society is marked by what she calls "negative competition" whereby people resent rather than appreciate the success of others (12). This negative competition seems to permeate relations between Flemings and Francophones. The conditions that, according to Rawls, kindle envy seem to be applicable to Belgium. Rawls states :

The first of these is the psychological condition ... people lack a sure confidence in their value and in their ability to do anything worthwhile. Second ... many occasions arise when this psychological condition is experienced as painful and humiliating. The discrepancy between oneself and others is made visible by the social structure and style of life of one's society. The less fortunate are therefore often forcibly reminded of their situation, sometimes leading them to an even lower estimation of themselves and their mode of living. And third, they see their social position as allowing no constructive alternative to opposing the favored circumstances of the more advantaged (13).

Given this obsessive envy, simple equality appears preferable to the more subtle and elusive notion of equity. Equality offers an exact standard by which to judge arrangements between the linguistic groups. What constitutes a fair arrangement, on the other hand, is open to many interpretations and therefore is susceptible to chronic

(11) VILROKX, pp. 62-63.

(12) Renée C. FOX, "Why Belgium ?", *European Journal of Sociology*, XIX (1978), pp. 212-213.

(13) RAWLS, p. 535.

bickering. Thus equality is desirable not so much because it is just but because it is not vulnerable to subjective assessments that could favor one group over the other. As a principle regulating group relations, equality is occasionally taken to mindless extremes; for example, to divide the University of Leuven's library books between the Dutch and French campuses, each book was assigned a number, with the even numbered books going to one and odd numbered books to the other campus. There is also a desire to make the equilibrium as binding and permanent as possible in order to minimize the chances that future changes would serve the interests of one group at the expense of the other. Flemings were delighted when the frontier separating Flanders from the rest of Belgium was finally fixed by law; but they were furious when this frontier was penetrated by Francophones leaving Brussels for the surrounding Flemish countryside.

Flemings and Francophones come face to face on one battle front after another not so much to protect the short-term, particular, immediate interests of those people most directly affected by the disputed arrangement. Flemings fumed over the alleged abuse in Schaarbeek not because they were so distraught over the inconvenience local Flemings might have to endure. Instead, the Schaarbeek incident assumed global importance as a test for the relative status of the competing groups. If Flemings make concessions the equilibrium would be disturbed in favor of the Francophones, and this, in turn, would confirm the subordinate status of the Flemish community. The zero-sum quality of status differences transforms each relatively minor dispute into a major showdown between the two groups.

Why are the Flemings so preoccupied with formal group equality? After all, they no longer constitute the stereotyped exploited, downtrodden class. Politically powerful and economically prosperous, they are in some respects the dominant group in Belgian society. Even the most cursory glance at figures on per capita income, employment, and political representation underscores the remarkable advances they have made. Yet despite these advances, many Flemings still complain of social discrimination and the socially subordinate status of the Flemish community. And this low group social status, I would suggest, injures the self-respect of individual Flemings.

Social discrimination is especially apparent in and around

Brussels where Flemings meet Francophones most directly and frequently. It is revealed in small ways, on a daily basis, in countless personal encounters that are often awkward or embarrassing if rarely traumatic. This form of discrimination defies statistical analysis, and eludes precise measurement; it is so difficult to judge its extent or whether it becomes more or less common over time. But its ambiguity does not mean that social discrimination is any less real or painful than other forms of more "objective" discrimination.

This social discrimination is, according to many Flemings, rooted in the Francophone perception of French and Dutch. Francophones believe that French is more "fashionable" and "prestigious" than Dutch. They think that French, unlike Dutch, is naturally emulated (14). They retain a sense of social superiority based not so much on individual achievements as on the alleged value of the language they speak. Francophones have little respect for Dutch. Even when conditions would seem to require it, they often refuse to learn Dutch. Those Francophones who settled in the Flemish communes around Brussels usually made little effort to adjust to their new homes by acquiring the language of the region. Instead, they arrogantly insisted that local public services should be offered in French and implied that local Flemings should leap at the chance of learning French and joining them in the Francophone community. That some Flemings complied suggests that the idea of French superiority has not been entirely exorcised from the Flemish mentality. Those Francophones who manage to pick up some Dutch rarely learn how to speak it well. They are apt to speak it in a "quaint", almost mocking manner. And worst of all, many Francophones do not conceal their "patronizing contempt" or their "veritable aversion" for the language spoken by Flemings (15).

All this means, more concretely, that in Brussels an educated Fleming who may be a successful teacher, professional, businessman, or politician and who may speak Dutch flawlessly, with grace and wit, may either be compelled to speak French or may have to endure social slights because the language he speaks is not properly respected and valued. This is a burden; it puts them at a disadvantage. They are not able to present and express themselves with the kind of facility and effectiveness that would be commensurate with their education

(14) *Affaire "Relative to Certain Aspects of the Laws on the Use of Language in Education in Belgium"*, p. 230.

(15) *Ibid.*, p. 151.

and natural abilities. This means that as long as stigma attaches to their language, Dutch-speaking Flemings living and working in Brussels will not be fully appreciated and admired, will not have the kind of self-esteem that is their due given their achievements. This stigma arbitrarily and unjustly reduces their value; it denies them an equal basis of self-respect. And this is so not only for those Flemings who must personally cope with the inconveniences and humiliations; other Flemings, not directly affected, are harmed by the idea that this state of affairs persists in Brussels.

It is, of course, difficult to legislate an equal basis of self-respect. The social conditions that might erode self-esteem are not especially susceptible to manipulation by the State. Nevertheless, linguistic parity seeks to make life for Flemings in Brussels more bearable by extending the availability of public services in Dutch and by improving Dutch education. But linguistic parity may help Flemings in another, less tangible way. Flemings may see linguistic parity as a public good in the same sense that people consider clean air or national security as public goods. If so, Flemings may derive satisfaction from the *idea* that Dutch and French enjoy an equal legal status independent of the specific benefits such equal status may bestow on individual Flemings. By affirming the value of Dutch and the Flemish community, this parity may also allow Flemings to develop a greater sense of their personal worth.

It is, unfortunately, not possible to document precisely the link between group welfare and individual self-respect. Nor do I have the space here to review all the evidence that might make such a link seem at least plausible. Let me just mention that, according to one survey, a majority of Flemings do believe that the Francophones of Brussels consider themselves socially superior to Flemings (16). Moreover, a poll of Flemish leaders shows that more than 75 percent of the respondents said that if they were unable to find people to speak Dutch in public places (shops, restaurants) in Brussels, they would either leave or openly express their displeasure (17).

One might object, however, that these Flemings are unduly sensitive, that they are making too much of a fuss over trivial abuses, or that they have not been inconvenienced and insulted often or severely enough to justify their charge of social discrimination. To such objections, I believe a defense based on *liberal* principles is

(16) Wallace D. LOH, "Nationalist Attitudes in Quebec and Belgium," *Journal of Conflict Resolution*, 19 (June, 1975), pp. 242-243.

(17) VILROKX, p. 67.

possible. Consider, first, how Rawls might react to these objections. In his original position, self-interested, rational people who did not know which language they would speak in a multilingual society would certainly be reluctant to endorse an arrangement whereby in the society's political, cultural, and business center they would be able to speak their language only with discomfort and embarrassment. Put in this way, Flemish grievances and demands do not seem especially unreasonable.

Furthermore, if a basic liberal premise is that each individual is the best judge of his own welfare, that he alone should decide what gives him pain and what gives him pleasure, and that he alone knows what he wants and does not want, then Flemings seem entitled to avoid the social slights that annoy them and to secure greater group equality that provides them satisfaction. Preferences for respect and dignity are no less valid than preferences for automobiles and vacations. To satisfy such preferences for Flemings requires collective action to promote the status of Dutch and the Flemish community. And Flemings have been able to achieve considerable success by aggregating their preferences and demands within the context of a democratic political process.

GROUP EQUALITY AND INDIVIDUAL LIBERTY

But, one might point out, efforts to promote group equality must be tempered if they threaten other basic goals such as the protection of personal liberty and the efficient use of society's resources. Here I want to focus on the potential conflict between group equality and individual liberty. Owen Fiss, who is so sympathetic to downtrodden groups, concedes that disadvantaging practices should not be prohibited if they provide "compelling benefits" to society. Even if Rawls valued group equality, he would not compromise personal liberty to realize it. For Rawls, assuring everyone the equal right to the fullest possible liberty compatible with others' liberty must take priority over the allocation of other social primary goods. Yet if programs to help subordinate groups are to be abandoned in order to protect liberty, it should be clear what liberty is and why it should be protected.

A popular and simple conception of liberty, articulated by McClellan and endorsed by Rawls, states that a person is free when

there is no constraint to prevent him from doing or having what he wants. This "neutral" notion of liberty as licence passes no judgment on the value of people's objectives or the legitimacy of constraints. Nearly all legislation designed to promote social welfare violates liberty defined as license. Thus, personal liberty is diminished when people are prohibited from going the wrong way on a one-way street. So broadly and loosely defined, liberty is not a very useful concept in moral and political debate. And indeed the protection of liberty as license cannot justify the rejection of programs that assist disadvantaged groups.

Ronald Dworkin sets out to make the concept of liberty a more useful guide to policy evaluation by making it more precise (18). Dworkin argues that people do not have a "right to liberty" if by right is meant something that a government cannot deny to people even if to do so would serve the general interest. In this sense, people do not have the right to drive the wrong way on a one-way street. Dworkin contends, however, that people do have a "right to distinct liberties," but this right is not rooted in any obligation to liberty per se. Rather it is rooted in the "values or interests or standards" that would be threatened if these distinct liberties were violated. He is saying that distinct liberties should be respected only if they are required to protect more fundamental rights.

To help identify those distinct liberties to which people do have a right, Dworkin describes the fundamental right embodied in the "liberal conception of equality." This right requires that people should be treated as equals. This does not mean that people are entitled to equal shares of goods and opportunities, but rather that in deciding how goods and opportunities are allocated every person should be treated with equal concern and respect. Offered as a basic postulate of political morality, Dworkin does not feel any obligation to justify this right. The protection of this fundamental right, then, is, for Dworkin, the criterion that determines which liberties may and may not be constrained. Thus a person has a right to a distinct liberty if the limitation of that liberty violates the more fundamental right people have to be treated as equals.

To illustrate how liberties may be linked to this fundamental right, Dworkin supposes that a limitation of liberty is proposed in

(18) Ronald DWORKIN, *Taking Rights Seriously* (Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1977).

order to improve the welfare of the community measured in utilitarian terms, that is, the policy that limits this liberty will make more people happier. Dworkin finds such a justification troubling. He argues that people's preferences for one policy over another include personal preferences — what people want for themselves — as well as external preferences — what people want for others. He insists that any utilitarian argument that rests, in part, on such external preferences "... will not respect the right of everyone to be treated with equal respect and concern." People who oppose homosexuality, for example, prefer not to engage in this practice (personal preference) and also prefer that others refrain from it as well (external preference). These external preferences are very real and are a source of happiness and unhappiness. Then Dworkin explains :

... if these external preferences are counted, so as to justify a constraint on liberty, then those constrained suffer, not simply because their personal preferences have lost in a competition for scarce resources with the personal preferences of others, but precisely because their conception of a proper or desirable form of life is despised by others. (19)

Dworkin says that utilitarian calculations that depend on external preferences reveal a fundamental absence of respect for the worth and opinion of those that are disliked by others. He thus supports the prohibition of any "... decisions that seem, antecedently, likely to have been reached by virtue of the external components of the preferences democracy reveals." (20).

If Dworkin were to assess Flemish demands in Brussels, he would, I believe, have no objections to any redistribution of resources designed to facilitate the survival of a thriving Flemish community in the capital. After all, he would recognize that the Flemings' right to treatment as equals would require such efforts. But he would certainly balk at Flemish efforts to protect group rights by dissuading Dutch-speaking residents in Brussels from sending their children to French schools. Such a policy could be justified on utilitarian grounds in that it would make more Belgians happier. Yet such a justification would entail external preferences inasmuch as some Flemings are, in effect, dictating what the pre-

(19) DWORKIN, p. 275.

(20) *Ibid.*

ferences of other Flemings should be. To compel Flemings in Brussels to educate their children in Dutch, Dworkin would argue, is to say that their judgments and interests are invalid, that their preferences should not count. Flemings would surely object that these alleged individual preferences are not formulated freely, but rather are shaped by considerable external pressures. While this may be true, it is still essential to recognize the distinction between "pressure" and "coercion." To apply "counter-pressure" by making the option of Dutch in Brussels more appealing is certainly desirable. But to impinge on the liberty of Flemings to promote group equality is, for Dworkin, certainly not permissible.

CONCLUDING STATEMENT

To summarize, then, I argue that groups should be equal, for any subordination of groups entails an arbitrary and unjust inequality in the bases of individual self-respect. Accordingly, the State should act to promote group equality by banning practices that harm disadvantaged groups and by offering direct assistance to disadvantaged groups. But the government should act on behalf of subordinate groups only if their actions do not violate distinct liberties that must be protected in order to assure that all people are treated as equals, with equal respect and concern.

Professor Jeffrey L. Obler, Political Science Department,
University of North Carolina, Chapel Hill, N.C., U.S.A.

DE TOEPASSING VAN DE TAALWETGEVING IN HET BRUSSELSE EN DE PERSOONSGEBONDEN AANGELEGENHEDEN

door

Jan GJJSSELS

Universiteit Antwerpen (U.F.S.I.A.)

Het is merkwaardig hoe vlug het begrip "persoonsggebonden aangelegenheden" uit een gedachtenwereld in de politiek en in het recht is doorgedrongen en aldaar is aanvaard, als een mogelijke oplossing voor het Vlaamse probleem te Brussel.

1. HET BEGRIP

Minister Vanderpoorten had het in de Senaat (1) over "de verschillende al of niet bestaande vaderschappen die nopens het begrip en de term 'persoonsggebonden aangelegenheden' worden opgeëist." Aan geschiedkundigen zullen we derhalve de zorg en de tijd laten om de herkomst van het begrip op te sporen (2).

(1) Parl. Hand. Senaat, 26.6.1980, 2014.

(2) Het begrip werd gebruikt tijdens het overleg in het Vlaams Economisch Verbond (VEV) in september 1975, in het gesprek Claes-Moreau waarvan de resultaten werden vastgelegd in de nota "Na Steenokkerzeel" in oktober 1975, in de VEV-nota Leysen-Moreau "Principes voor een kommunautair akkoord" van begin 1976; in diezelfde periode stelde de Minister voor de Hervorming der Instellingen, Robert Vandekerckhove, een vraag betreffende de "personaliseerbare" aangelegenheden, naast vele andere vragen, aan vier hoogleraren Staatsrecht die erop hebben geantwoord op het UIA-colloquium te Antwerpen op 10.1.1976 (zie het speciaal nummer van TBPR van november-december 1975 over de "Hervorming van de Staat").

Noch bij het opstellen van de Verklaring tot herziening van de Grondwet, noch bij de herziening zelf van de Grondwet werden door de Regering de woorden "persoonsgebonden aangelegenheden" in abstracto als een begrip omschreven. Een definitie vindt men evenmin in de Grondwet zelf of in de Bijzondere Wet tot hervorming der instellingen van 8 augustus 1980 : in de Grondwet worden zij vermeld, in de Bijzondere Wet opgesomd.

Ik houd het daarom bij de bepaling die werd aangehouden, op voorstel van het Kabinet van Minister R. Vandekerckhoven (3), door de parlementaire werkgroep of 'Commissie der 36', (beter bekend als "gemeenschapsdialoog") opgericht onder de Regering Tindemans I en die heeft beraadslaagd van eind november 1976 tot begin maart 1977, tot vlak voor de kamerontbinding van 9 maart 1977 : "Persoonsgebonden noemt men de aangelegenheden die de burger zó rechtstreeks als persoon betreffen in zijn specifieke individualiteit die hem door levenswijze, cultuur en taal aan één cultuurgemeenschap bindt, dat deze aangelegenheden in het taalgemengde gebied Brussel, op een specifieke manier moeten behandeld worden." (4). In de tekst van het kabinetsvoorstel stond dat deze aangelegenheden zouden "behoren tot de bevoegdheidssfeer van de cultuurgemeenschap waartoe de burger behoort", wat kordater is dan "op een specifieke manier moeten behandeld worden".

2. DE OPZET

Hoe de bepaling ook luidde (5), essentieel is het dat de Brusselse Vlaming de waarborg krijgt in medische, sociale en pedagogische instellingen, d.i. bij elke dienstverstrekking die hem als persoon raakt,

(3) Nota van het Kabinet voor de Hervorming der Instellingen van 27.1.1977.

(4) Deze bepaling werd nog aangehaald, weze het dan met enige inkorting tijdens de discussie over de herziening van artikel 59bis Gw, door senator Waltiel (Parl. Hand. Senaat 26.6.1980, 2004).

(5) Op het UIA-colloquium van 10.1.1967 omschreef Prof. Rimanque deze materies als volgt : "... die materies waarbij communicatie tussen verstreker en ontvanger of rechthebbende van een openbare dienst wezenlijk is voor een behoorlijke dienstverlening. Enkele voorbeelden : onderwijs, rechtsbedeling, ziekenzorg, gezinshulp". "Advies", TBPR, 1975, 390.

onthaald en bejegend te worden in zijn eigen taal, door mensen die hem verstaan in zijn taal maar hem bovendien begrijpen in zijn achtergronden, zijn mentaliteit, zijn levenswijze, zijn herkomst, zodat hij zichzelf kan zijn als Vlaming en het gevoelen heeft in zijn eigen milieu opgevangen te worden, zonder vervreemding en niet als een vreemde in eigen stad. Voorbeelden verduidelijken de opzet.

Een Vlaams jongetje in een franstalige kleuterklas voelt zich van God en mens verlaten. Een bejaarde die in een anderstalig bejaarden-tehuis wordt opgenomen om er de rest van zijn dagen te slijten is het slachtoffer van hetzelfde psychologisch en sociaal schandaal. Of de gehandicapte die in een beschutte werkplaats met de last van zijn handicap nog moet optomen tegen taalmoeilijkheden en niet-begrepen worden. Of de zieke die opgenomen, onderzocht, behandeld en later begeleid wordt door mensen die zijn taal noch zijn achtergronden kennen en die hem tijdens de herstelperiode intra muros niets anders kunnen bieden als Franse boeken, Franse kranten en Franse tv-programma's.

Met deze voorbeelden zijn meteen de persoonsgebonden aangelegenheden aangeduid; zij werden in drie groepen ondergebracht die nadien tijdens de Gemeenschapsdialoog (zie hiervoor) en in het Egmontpakt werden overgenomen : “— de gezondheidszorg : klinieken, ziekenhuizen, de preventieve en sociale geneeskunde en de thuisverzorging; — de sociale dienstverlening : de materiële, sociale, psychologische, morele en opvoedende bijstand aan jongeren, gehuwden, bejaarden, gehandicapten; — de didactische en pedagogische vorming : de voor-, na- en parascolaire voorzieningen en de professionele bij- en omscholing.” Een senator stelde de opgave kernachtig als volgt : “... de Vlaamse gemeenschap te Brussel heeft eenparig de wens uitgesproken om over ziekenhuizen en andere instellingen te beschikken waar de Vlamingen de zekerheid hebben dat zij in hun eigen taal worden te woord gestaan.” (6). Het gaat echter duidelijk om méér dan alleen het taalgebruik of de taalcommunicatie en wel om een begrijpen en aanvoelen van de mens, de persoon, in een hele reeks specifieke wezenstrekken die hem langs gezin en familie door de traditie van zijn volk of zijn “gemeenschap” zijn bijgebracht. Maar het is even

(6) Verslag Lindemans-de Stexhe namens de Commissie voor de herziening van de Grondwet en de hervorming der instellingen, Parl. Besch., Senaat 100 (BZ 1979), nr. 27, p. 5.

duidelijk dat van alle wezenstrekken de taal de meest kenschetsende en alleszins de best aanwijsbare is : zij is een objectief gegeven dat naar buiten blijkt.

Was het nu in onze (Brusselse) geschiedenis zo geweest dat men de Vlaming al was het maar in zijn taal had erkend, dan zou de idee van de persoonsgebonden aangelegenheden allicht nooit in de politieke gedachtenwereld zijn opgekomen. De waarheid is dat in de openbare sector van het Brusselse, de wetten op het gebruik der talen in bestuurszaken van 1932 en 1963, nooit volledig, correct en zonder terughoudendheid zijn toegepast. In de privésector waar deze wetten niet van toepassing zijn, is de toestand niet beter. De enkele voorbeelden die ik heb gegeven zijn waarheidsgetrouw : zij zijn de dagelijkse ervaring van gelijk welke Brusselaar. Vandaar de titel van het onderwerp zoals de inrichters van dit colloquium het mij ter behandeling hebben opgedragen : "de toepassing van de taalwetgeving in het Brusselse en de persoonsgebonden aangelegenheden" : er bestaat een onmiskenbare causale relatie tussen beide.

Er bestaat tussen beide eveneens een chronologische relatie. In de geschiedenis van de betrekkingen tussen Vlamingen en franstaligen hebben wij het vóór de eerste wereldoorlog hoofdzakelijk gezocht in de taalwetgeving. Daarna is men gaan inzien dat de regeling van onze gemeenschapsproblemen op het institutioneel vlak moest liggen : de geledingen van onze bevolking werden, weze het dan eerst omzichtig, als zodanig erkend en men ging inzien dat zij niet alleen de specifieke normen van een taalwetgeving, maar tevens eigen instellingen verdienen die deze normen zouden maken. Van het nomocratische tijdperk, zijn we naar het institutionele tijdperk overgegaan. De theorie der persoonsgebonden aangelegenheden situeert zich vanzelfsprekend in deze trend : zij is gericht op een institutionele hervorming.

3. INSTITUTIONELE VORMGEVING

De kern van het institutioneel concept zoals dit oorspronkelijk in de jaren 1975-76 was uitgewerkt bestond erin een nader te bepalen deel van de medisch-sociale sector te splitsen in twee naast elkaar werkende netten, naar het voorbeeld van de onderwijssector en, sinds de Grondwetsherziening van 1971, van de culturele aangelegenheden (officiële communicatiemedia, literatuurspreiding, toneelopvoeringen, filmproductie, het socio-culturele verenigingsleven, de sport

daarin begrepen enz.).

De splitsing in deze beide sectoren is een succes gebleken, vooral dan in de onderwijssector waar de spanningen tussen de Vlaamse en Franse afdelingen binnen één unitaire school, die wij zelf in onze jeugdjaren zo pijnlijk hebben meegemaakt, volkomen zijn vervallen daar schooldirectie, lerarencorps, ouders en leerlingen in éénzelfde homogeen cultureel klimaat kunnen samenleven onder de hoge leiding van een eigen Vlaamse Minister van Nationale Opvoeding. Al wat men vroeger heeft kunnen zeggen over de gevaren die een dergelijke splitsing in de onderwijssector zou meebrengen — niveauverlaging, negeren van de andere cultuur, cultureel antagonisme, getto-mentaliteit, apartheid en dergelijk liefs, zijn uitgebleven. De splitsing heeft integendeel geleid tot een echte pacificatie door het wegnemen van discriminaties, spanningen en vervreemding. Eigen nederlandstalige instellingen en diensten moeten de Vlamingen ter beschikking staan, Vlaamse ziekenhuizen, Vlaamse bejaardentehuizen, Vlaamse thuisverzorging, Vlaamse beschutte werkplaatsen voor gehandicapten, een geheel van instellingen en diensten, veelal rechtspersonen, werkend onder het gezag van eigen inrichtende machten, onder het hoger beheer of althans het administratief toezicht van Vlaamse bestuursoverheden, overeenkomstig Vlaamse rechtsnormen en met een eigen financiering. Eigen inrichtende machten zijn onontbeerlijk, daar uit de ervaring blijkt dat een officieel tweetalige maar in feite franstalige inrichtende macht er niet toe komt een voldoende aantal nederlandstalige of liever nog Vlaamse personeelsleden aan te werven : een Vlaming te Brussel heeft een maximum 20% kans om in een ziekenhuis een nederlandstalig arts te ontmoeten; de kansen van de Vlaamse patiënt groeien al naar gelang de te verstrekken diensten dalen in de sociale hiërarchie, naar de niveaus van de paramedische diensten, de verpleging, de administratie, de voeding en de schoonmaak. Er blijkt eveneens, en dat moeten we niet ontveinzen, dat relatief weinig Vlaamse artsen, indien zij maar de keuze hebben, een betrekking in een Brussels ziekenhuis aantrekkelijk vinden, zodat dit aan de franstalige beheerders van klinieken een vaak gebruikt en dankbaar alibi verschaft : "er komen geen Vlaamse kandidaten". De reden waarom Vlaamse artsen zich in een onvoldoende aantal aanmelden is juist het franstalige klimaat waarin ook zij zich niet thuisvoelen. Deze kringloop moet doorbroken worden. De enige oplossing is de autonomie voor elke gemeenschap, d.w.z. de splitsing. Eigen beoelagingsnormen zijn eveneens onontbeerlijk. De vaste kosten voor

een bejaardentehuis van vijf personen zijn niet in dezelfde verhouding lager dan voor een van vijftientig personen, zodat de subsidies aan de eigen minderheidstoestand van de Vlaamse bevolking aangepast moeten worden, zoals voor de schoolbevolkingsnormen. Het systeem vereist dus een normatief optreden, budgettaire voorzieningen en de bevoegdheid nieuwe rechtspersonen op te richten. Deze drie functies behoren volgens ons recht tot de bevoegdheid van het normerend verkozen representatief orgaan, dat geen ander kan zijn dan de Gemeenschapsraad.

Het zwaartepunt ligt evenwel op het executief vlak. Zodra de eigen normen en de budgettaire voorzieningen zijn gemaakt en eventuele rechtspersonen zijn opgericht, dan komt al de rest neer op uitvoering en bestuur. De bevoegde overheid moet kunnen optreden als inrichtende macht of althans het administratief toezicht kunnen uitoefenen op de bestaande of op te richten diensten. Bovendien zijn concrete beleidsmaatregelen noodzakelijk opdat dit net van inrichtingen en diensten er daadwerkelijk zou komen en doeltreffend zou werken : onderhandelingen over de vervlaamsing van sommige bestaande inrichtingen in ruil voor verfransing van andere, het eventueel oprichten van nieuwe inrichtingen indien overschakeling niet mogelijk blijkt, na een voorafgaande zeer moeilijke planning in de ruimte en in de tijd, kopen (onteigenen) (7), bouwen en verbouwen, aantrekken van personeel, het samenstellen van directies, het animeren en controleren. Dit zijn volgens ons recht, allemaal bestuurstaken die de Executieve moeten toebedeeld worden. Zij zal een krachtdadige, deskundige en handige Executieve moeten zijn want zij staat voor de enorme opgave dit project tot stand te brengen in een de Vlamingen vrij ongunstig gezind gebied waarvan de overheden beschikken over een gevestigde macht in een van oudsher gegroeide toestand en bovendien beschikken of zullen beschikken over de gewestelijke bevoegdheden (stedebouw, huisvesting, stadsvernieuwing, e.a.) die best kunnen aangewend worden om vele Vlaamse plannen te boycotten of af te remmen (we denken aan de 5 processen i.v.m. de oprich-

(7) Het leek vanzelfsprekend dat het executief orgaan de bevoegdheid zou moeten hebben om in het gewest Brussel te onteigenen. Welnu in artikel 79 par. 2 Bijz. Wet werd de onteigeningsmacht van de Vlaamse Executieven en van de Franse Gemeenschapsexecutieve in Brussel beperkt tot de culturele aangelegenheden. Voor persoonsgebonden aangelegenheden zal dus door hen niet mogen onteigend worden.

ting van UFSAL en aan de Schaarbeekse zegels op een bouwwerf van een Vlaamse Rijksschool...).

De Vlamingen te Brussel zouden aldus onder de bevoegdheid van de Vlaamse Gemeenschapsinstellingen komen en verbonden blijven aan de Vlaamse gemeenschap en onder dezer bescherming staan : de 'sterke arm van Vlaanderen' zou zich beschermend (ook financieel) uitstrekken tot de Vlaamse minderheid te Brussel, over de grenzen van gewest en taalgebied heen. Al deze aangelegenheden zouden dus onttrokken worden, aldus het project, aan de Brusselse overheden. Deze zouden bevoegd blijven voor de plaatsgebonden aangelegenheden, ondermeer de stedenbouw, de stadsvernieuwing, het openbaar vervoer, de bestraging, de openbare verlichting, het ophalen van huisvuil en dergelijke. Ook dát zijn openbare diensten maar ze zijn technisch, objectief, ze staan buiten de menselijke en persoonlijke relaties, ze zijn communautair neutraal. Brussel zou dus minder bevoegdheden hebben dan de Vlaamse en Waalse gewesten en zou dus niet "gelijkwaardig" zijn. Dit is steeds, aan Vlaamse zijde, als een voorwaarde gesteld : geen gewestvorming met 3, ten hoogste met 2 1/2, zoals dat heette.

4. DRIE BEGINSELEN TERZAKE

Om de idee van de persoonsgebonden aangelegenheden nader te omschrijven dienen drie beginselen vermeld te worden die tijdens de onderhandelingen in de "Gemeenschapsdialoog" aan de onderhandelaren werden voorgehouden. (8). Ten eerste dient een onderscheid gemaakt te worden tussen de eigenlijke persoonsgebonden materies en de aangelegenheden waarin de taalcommunicatie slechts begeleitend of ondergeschikt is. Deze, zo luidde het, wordt door de taalwetgeving geregeld, mits vanzelfsprekend de strikte toepassing daarvan gewaarborgd wordt. Men bedoelde daarmee het volgende : het feit dat een Vlaming het recht moet hebben in het Nederlands gestelde militieformulieren te ontvangen, maakt van de landsverdediging nog geen persoonsgebonden materie, evenmin als de verplichte tweetaligheid van alle aankondigingen in tram en metro in de hoofdstad, van

(8) Deze drie beginselen werden door senator Waltniel in herinnering gebracht tijdens de bespreking van de grondwetsherziening, (Parl. Hand., Senaat, 26.6.1980, p. 2004).

het openbaar vervoer een persoonsgebonden materie maakt. De louter administratieve dienstverlening of "lokettenadministratie" zou volgens dit beginsel niet op de lijst van de persoonsgebonden materies mogen voorkomen : zeer duidelijk wenste men aan Vlaamse zijde te vermijden dat de splitsing van de Schaarbeekse loketten door burgemeester Nols, waarover in die tijd zoveel heibel was ontstaan, door de Vlamingen en de door hen voorgehouden theorie zou worden bezgeld en aangemoedigd. Blijkbaar bestaat hierover nog enig misverstand, ook in het parlement. Het zwembad van Molenbeek mag niet voorbehouden worden "aux petits francophones et interdit aux néerlandophones et inversement". "Ce serait non seulement absurde mais ignoble", riep daarop een Vlaams Minister (9). Niet alleen dát : het heeft niets of weinig met persoonsgebonden materies te maken, daar er geen persoonlijke relatie bestaat tussen de zwemmer en deze gemeentelijke inrichting. Het personeel aan de kassa en het toezicht houdend personeel moet tweetalig zijn, dat wel, maar een juiste toepassing van de taalwet moet daarvoor voldoende zijn. Het zwembad moet niet gesplitst worden.

Het tweede beginsel (10) was dat men niet langs de weg van een eigen beleid en een eigen beheer terzake van persoonsgebonden materies, individuele financiële voordelen zou toekennen aan de leden van één bepaalde gemeenschap en dat er dus geen tarievendiscriminatie zou mogen ontstaan, wat natuurlijk niet zou uitsluiten dat andere normen zouden kunnen gelden en bijzondere middelen ter beschikking worden gesteld voor instellingen en collectieve voorzieningen teneinde de ontwikkeling en de ontplooiing van één bepaalde

(9) Parl. Hand., Senaat, 26.6.1980, 1997.

(10) Dit tweede en derde beginsel werden plechtig bevestigd door de Minister voor de hervorming der instellingen (F) (de heer Ph. Moureaux) in de Senaatscommissie Grondwetsherziening en hervorming der instellingen in de volgende bewoorden (Parl. Besch. Senaat, doc. 100 (BZ 1979), p. 7 :

"1) Het herzieningsvoorstel legt geen verplichtingen op aan particulieren. Het is derhalve onjuist te beweren dat aan individuele personen een welbepaalde keuze wordt opgedrongen. De bevoegdheid van de gemeenschappen ten aanzien van de persoonsgebonden aangelegenheden te Brussel slaat enkel op de instellingen.

2) Men zou kunnen denken dat de voorgestelde tekst de invoering van een soort subnationaliteit te Brussel mogelijk maakt, maar de Regering wijst die gedachte of gevolgtrekking resoluut van de hand.

3) Het feit dat een Brusselse instelling tot de ene of tot de andere gemeenschap behoort, mag de toegang van particulieren, Nederlandstaligen of Franstaligen niet in de weg staan."

taal- en cultuurgemeenschap niet te hinderen. Enige uitleg is daarbij vereist : er bestaat geen reden om aan de Vlaming te Brussel individueel lagere prijzen of hogere toelagen te verstrekken m.b.t. verpleging, welzijnszorg of wat dan ook of hem meer in het algemeen een bevoorrecht statuut te bezorgen. Daartegenover staat vanzelfsprekend dat in bepaalde sectoren waar de Vlaamse minderheid een specifieke aanmoediging verdient en deze zelfs behoeft, normatieve en tarifaire tegemoetkomingen overwogen moeten kunnen worden op het niveau van de instelling zelf die de diensten verstrekt. Niemand betwist bvb. de gegrondheid van de speciaal voor de Vlaamse gemeenschap te Brussel uitgevaardigde schoolbevolkingsnormen. Men zou dus de individuele Vlamingen geen financieel gunstiger situatie toekennen dan zijn franstalige buur te Brussel maar anderzijds zou men niet mogen uitsluiten dat collectieve initiatieven, zowel privé als publieke, volgens andere normen zouden worden betoelaagd, al was het maar om hun bestaan of voortbestaan te waarborgen. Ik heb het over dat aspect reeds gehad i.v.m. de vaste kosten van een klein of een groot bejaardentehuis. Zodra men aanvaardt, wat inherent is aan de idee van de persoonsgebonden aangelegenheden, dat er te Brussel twee cultuurgemeenschappen bestaan, dan is het normaal dat elke gemeenschap haar financiële middelen en andere steunmaatregelen aanpast aan haar getalsterkte : het zou onlogisch zijn de normen van de éne gemeenschap toe te passen op de leden van de andere. Dit beginsel werd reeds in 1971 in artikel 59 bis van de Grondwet verwoord en bij de recente herziening heeft men het bevestigd en uitgebreid tot de persoonsgebonden aangelegenheden. Dit principe is inderdaad bevestigd door artikel 59bis Gw : in par. 4 en par. 4bis staat duidelijk dat de decreten kracht van wet hebben "... ten aanzien van de instellingen gevestigd in het tweetalig gebied Brussel-Hoofdstad...", dus niet ten aanzien van individuele burgers of particuliere groepen. De personen, de inwoners van Brussel, blijven onderworpen aan nationale normen, aan wetten, niet aan decreten.

Het derde beginsel (zie noot 10) luidde dat er alleszins moest voor gezorgd worden dat alle burgers te Brussel vrije toegang zouden hebben tot de diensten en instellingen van hun keuze. Met dit beginsel wilde men duidelijk afstand nemen of afstand doen van het begrip subnationaliteit. Vaak werd in die tijd, en dat komt nu nog voor, de politieke idee van de persoonsgebonden aangelegenheden gekoppeld aan de idee van de subnationaliteit : om te weten wie toegang heeft tot bepaalde eigen instellingen en diensten, zei men, zou men van te

voren moeten weten tot welke gemeenschap de betrokkene behoort. Er werd toen gesteld dat een regeling, gesteund op de subnationaliteit, steeds als nutteloos vrijheidsberovend zou ervaren worden (zoals vroeger de verplichte taalkeuze in het onderwijs). Vrijheidsberovend is de subnationaliteit steeds, om het even of deze subnationaliteit bepaald wordt door automatismen (bvb. de taal van de identiteitskaart, de streek van herkomst e.a.) of voortvloeit uit een op een bepaald moment gedane keuze (die dan op haar beurt automatisch bepalend zou zijn voor de subnationaliteit van de kinderen). In de sector van de menselijke en persoonlijke zorgen past het dat elke burger de garantie heeft naar behoren onthaald te worden in een instelling die aan zijn eigen aard beantwoordt, maar dit mag niet meebrengen dat een Vlaming niet de voorkeur moet kunnen geven aan een franstalige inrichting indien deze hem om andere redenen beter ligt of aantrekkelijker lijkt wegens de kwaliteit van het dienstbetoon, de technische degelijkheid, de menslievendheid of andere kwaliteiten. Emulatie op dat vlak is op zichzelf gezond. Kortom, het recht op een eigen persoons- en cultuurgebonden instelling brengt nog niet de verplichting mee er gebruik van te maken. De hervorming in de richting van de persoonsgebonden regeling moet een mogelijkheid openstellen, maar mag geen dwangmaatregel zijn. Elk exclusivisme is dus uit den boze. Het kan zich dus best voordoen dat een Vlaamse instelling ook door franstaligen wordt bezocht. Van een recht op eigen taal doet de cliënt, patiënt of dienstontvanger dan vrijwillig afstand. Dit aspect dat uitvoerig in het parlement is besproken, houdt verband met het vorige beginsel : de instelling wordt gericht op of behoort tot één gemeenschap, maar de inwoners zelf worden niet opgesplitst of op een specifieke wijze bevoordeligd of bejegend. Er bestaat dan ook geen aanleiding om gebruik makend van een overigens overbodige subnationaliteit, deze nieuwe Belgische regeling te vergelijken met de subnationaliteitsregeling die in Cyprus bij de Grondwet van 1960 werd geschapen, met de gevolgen die we kennen (11).

(11) "Advies", Prof. J. De Meyer in TBPR 1975, 341, en Parl. Hand., Senaat, 26.6.1980, 2001.

5. DE FUSIE VAN DE 19 GEMEENTEN

Persoonlijk ben ik er steeds van uit gegaan dat het uitbouwen van een aantal medisch-sociale of, ruimer, socio-culturele instellingen in een eigen Vlaams net, mooi gespreid over de Brusselse agglomeratie, bezwaarlijk kan of helemaal niet kan, zonder fusie van de 19 gemeenten. De idee van de persoonsgebonden aangelegenheden betekent dat de bevoegdheid voor het verstrekken van deze persoonsgebonden diensten onttrokken wordt aan de Brusselse overheden daar zij zich voordoen als overwegend, zo niet uitsluitend, franstalige overheden. Men is het er nu wel over eens dat deze bevoegdheden onttrokken worden aan het Brussels gewest, maar men heeft deze bevoegdheid niet onttrokken aan de Brusselse gemeenten. Daar men het uitgangsprincipe niet volledig heeft doorgetrokken dreigt de hele hervorming een pyrrhusoverwinning te zijn zonder grote draagkracht of lijkt de hervorming alleszins ten zeerste bemoeilijkt te worden.

De gemeenten en hun OCMW's beheren immers een groot aantal, zoniet het grootste aantal, persoonsgebonden materies en zeker de belangrijkste, met name de ziekenverzorging in de verpleeginstellingen die van de OCMW's afhangen, de medische inspectie voor de gemeentescholen, de initiatieven van de gemeenten m.b.t. het gezinsbeleid, de gehandicapten en bejaarden, de regelingen i.v.m. het sociaal toerisme en de toeristische uitrusting op gemeentelijk vlak e.a.

Laat men al deze aangelegenheden in de bevoegdheidssfeer van de Brusselse gemeenten, zeg maar onder uitsluitend franstalig beheer, dan verandert er niets of weinig aan de huidige toestand : de Vlaamse gemeenschap krijgt geen greep op al deze aangelegenheden en op al deze diensten die onder de gemeentelijke autonomie blijven. Men kan niet veronderstellen dat elk van de 19 gemeenten hun persoonsgebonden instellingen en diensten gaan splitsen om de Vlamingen een genoeg te doen. Welke Brusselse gemeente zal een apart bejaardentehuis of gehandicapteninstelling oprichten van en voor Vlaamse mensen, onder uitsluitend Vlaams beheer ? Welke Brusselse gemeente zal ineens, na zovele decennia ontrouw aan de taalwet, in de unitaire inrichtingen de tweetaligheid invoeren ? Overigens is er geen Vlaams ziekenhuis, Vlaams bejaardentehuis of beschutte werkplaats nodig in elke gemeente : de organisatie daarvan moet op boven- of intergemeentelijk vlak geschieden. Maar welke Brusselse gemeenten gaan samenwerken om de Vlamingen van het nodige te voorzien ? Het enige wat de gemeenten zullen doen i.v.m. de wettelijke regeling van de

persoonsgebonden materies, dat is te eisen dat de gemeentelijke diensten waarvan zij zeggen dat ze voor 70, 80 of meer procent functioneren ten behoeve van niet-Vlamingen, gehecht gaan worden aan de Franse gemeenschap en derhalve eentalig worden. Wat ik hier zeg is niet uit de lucht gegrepen, maar blijkt heel duidelijk uit de parlementaire besprekingen waarop ik zo dadelijk terug kom.

Zolang we af te rekenen hebben met 19 gemeentebesturen waarin de Vlaamse vertegenwoordiging zo gering is dat ze geen politiek gewicht meer heeft en zolang deze gemeentebesturen de indruk zullen geven de Vlamingen ten hoogste te gedogen, is een sanering van de Brusselse toestand niet meteen in het verschiet. De onderhandelingen met het oog op de splitsing zullen met 19 gemeenten moeten worden gevoerd en dát lijkt een haast onmogelijke opgave. Van communautair standpunt uit bekeken wordt het Vlaams probleem te Brussel door 19 gedeeld indien men Brussel fusioneert. In een samengevoegd Brussel worden de gemeentelijke bevoegdheden en de agglomeratiebevoegdheden overgenomen door het Brussels gewest, dat inmiddels krachtens de grondwetsherziening geen bevoegdheid meer heeft ta.v. persoonsgebonden aangelegenheden. Voor de fusie pleiten vele andere argumenten van beheers-technische, budgettaire en andere aard die de eigen aard van Brussel als nationale hoofdstad en als vooraanstaand Europees en internationaal centrum alleen kunnen kracht bijzetten. Deze argumenten ga ik hier niet verder behandelen. Ik moge verwijzen naar andere bijdragen (12).

6. DE GRONDWET EN DE BIJZONDERE WET

Hoe heeft dit project nu zijn beslag gekregen in de nieuwe wetgeving m.b.t. de staatshervorming. In artikel 59bis Gw werd een par. 2bis ingelast waarbij de persoonsgebonden aangelegenheden worden toegewezen aan de gemeenschapsraden :

“De gemeenschapsraden regelen, ieder wat hem betreft, bij decreet de persoonsgebonden aangelegenheden alsook de samenwerking

(12) J. GJJSSELS, “Staatshervorming : de “persoonsgebonden aangelegenheden in Brussel en randgebied”, RW 1978-79.

tussen de gemeenschappen en de internationale samenwerking in deze aangelegenheden. Een wet aangenomen met de meerderheid bepaald in artikel 1 laatste lid, stelt deze persoonsgebonden aangelegenheden vast alsook de vormen van samenwerking.”

De grondwetsherziening heeft dus de materiële bevoegdheidssfeer van de vroegere cultuurraden verruimd door hen de persoonsgebonden aangelegenheden toe te kennen naast de aangelegenheden die zij sinds 1971 mogen regelen : de culturele aangelegenheden, het onderwijs — weze het dan met heel wat beperkingen —, de samenwerking tussen de gemeenschappen alsook de internationale culturele samenwerking en tenslotte het gebruik van de talen voor de bestuurszaken, voor het onderwijs en voor de sociale betrekkingen tussen de werkgevers en hun personeel.

In de Bijzondere Wet tot hervorming der instellingen van 8 augustus 1980 worden de persoonsgebonden materies zoals ze tot dan toe waren beschreven en opgesomd (zie hiervoor onder 2), gesplitst : — de aangelegenheden die betrekking hebben op de didactische en pedagogische vorming zijn opgenomen in de lijst van culturele aangelegenheden (artikel 4 Bijz. Wet, onder 11° tot 17°); — de overblijvende en dus eigenlijke persoonsgebonden aangelegenheden in enge zin worden derhalve in twee hoofdcategorieën onderverdeeld : het gezondheidsbeleid en de bijstand aan personen, waaraan ook het toegepast wetenschappelijk onderzoek voor deze aangelegenheden als derde categorie wordt toegevoegd (artikel 5 Bijz. Wet).

Wat nu de territoriale bevoegdheidssfeer betreft, terzake van culturele en persoonsgebonden aangelegenheden (ik laat nu het taalgebruik terzijde) wordt het volgende in de Grondwet bepaald :

— artikel 59bis, par. 4 : de decreten genomen terzake van de culturele aangelegenheden, het onderwijs en de vormen van samenwerking, “hebben kracht van wet respectievelijk in het Nederlands taalgebied en in het Frans taalgebied, alsmede ten aanzien van de instellingen, gevestigd in het tweetalig gebied Brussel-Hoofdstad, die, *wegens hun activiteiten*, moeten worden beschouwd als uitsluitend behorend tot de ene of de andere gemeenschap”;

— artikel 59bis, par. 4bis : de decreten genomen terzake van persoonsgebonden aangelegenheden en de samenwerking dienaangaande “hebben kracht van wet respectievelijk in het Nederlands taalgebied en in het Frans taalgebied alsmede, tenzij wanneer een wet aangenomen met een bijzondere wet er anders over beschikt, ten aanzien van

de instellingen gevestigd in het tweetalig gebied Brussel-Hoofdstad, die, *wegens hun organisatie*, moeten worden beschouwd als uitsluitend behorend tot de ene of de andere gemeenschap.”

7. HET ONDERSCHIED TUSSEN “WEGENS HUN ACTIVITEITEN” EN “WEGENS HUN ORGANISATIE”

De decreten van de Vlaamse Raad hebben dus kracht van wet t.a.v. instellingen in Brussel die “wegens hun activiteiten” moeten worden beschouwd als uitsluitend behorend tot de Vlaamse gemeenschap, wanneer het gaat om zaken van cultuur, onderwijs en internationale samenwerking (13), maar, wanneer het om persoonsgebonden materies gaat, hebben zij slechts kracht van wet t.a.v. instellingen die “wegens hun organisatie” tot de Vlaamse gemeenschap behoren. In het oorspronkelijk regeringsvoorstel bestond dat verschil niet (14) : in beide hypothesen had men het over instellingen die “wegens hun activiteiten” tot één gemeenschap behoorden. De amendering van dit oorspronkelijk voorstel tot de tekst die we nu kunnen, werd door de Regering zelf aangebracht op verzoek van de meerderheid van de leden van de senaatscommissie (15).

De reden ligt in het hoger (onder 4.) vermelde “derde beginsel” van vrije toegang van alle inwoners tot de medische en sociale instellingen. Scholen en toneelverenigingen staan eveneens open voor anderstaligen maar zij richten zich, alleen reeds door het gebruik der taal, dat de scholen en culturele instellingen op zich zelf kenschetst, tot één taalgemeenschap. Hun activiteit die hoofdzakelijk een taalactiviteit is, bepaalt of zij behoren tot de ene of de andere gemeenschap. In de persoonsgebonden sector is het taalgebruik belangrijk als een recht voor de patiënt of dienstontvanger, maar andere motieven dan de taal kunnen zijn keuze bepalen en deze motieven kunnen verband houden met de activiteit van de instelling en de waarde daarvan, zodat deze activiteit op zich zelf niet bepalend is voor het behoren tot één gemeenschap : een kliniek is geen taalinstituut. Men gaat naar een kliniek voor een goede verzorging, niet in hoofddorde voor de taal. Men vraagt een verpleegster aan huis die meteen komt en haar beroep

(13) Ik laat de instellingen voor de samenwerking tussen de gemeenschappen vanzelfsprekend weg daar zij bij bepaling niet behoren tot één gemeenschap.

(14) Parl. Besch., Senaat, 100 (BZ 1979), nr. 1, p. 3.

(15) Parl. Besch., Senaat, 100 (BZ 1979), nr. 27, p. 18.

kent : de activiteit die de dienst voor thuisverzorging uitoefent is neutraal t.a.v. de Vlaams-Franse verhoudingen. Een lid van de senaatscommissie stelde het als volgt : “Het is normaal dat de werking van deze laatste (de culturele instellingen) uitsluitend op één gemeenschap gericht is. Op het gebied van de persoonsgebonden materies daarentegen richten de instellingen zich in beginsel of bij voorkeur tot één bepaalde gemeenschap, maar staan ze in feite open voor allen. Het is dus onjuist te beweren dat de activiteiten van die instellingen beperkt blijven tot een gemeenschap, met uitsluiting van de dienstverlening aan particulieren die tot de andere gemeenschap behoren. Daarom dient een geschiktere uitdrukking te worden gezocht, zoals bvb. “wegens hun opvatting of hun roeping” (in het Frans “vocation”, wat hier beter als “hun bestemming” was vertaald) of ook nog “volgens het nagestreefde doel”. De Minister voor de Hervorming der Instellingen (F) suggereerde toen meteen de formule “wegens hun organisatie” (16). De Regering heeft dan tijdens de verdere bespreking, die uitdrukking, bij amendement van haar eigen voorstel, tot de hare gemaakt die nadien met 14 stemmen voor, 1 tegen en 4 onthoudingen, werd aangenomen. Het amendement werd gesteund o.m. door de overweging dat “men bij de woorden “wegens hun organisatie” denkt aan de interne structuren van de instellingen. Als die zijn bedoeld voor dienstverlening aan een enkele gemeenschap, dan behoren die instellingen inderdaad tot die gemeenschap. Geldige criteria zijn o.a. de taal waarin de verslagen van de raad van beheer zijn opgesteld, de taal die wordt gebruikt voor de aangiften van de sociale zekerheid of voor de mededelingen aan het personeel. Als het gaat om een ziekenhuis dat verbonden is aan een eentalige universiteit, dan ligt het voor de hand dat die instelling tot de overeenkomstige gemeenschap behoort” (17). En elders : “Men heeft een criterium dat verwijst naar externe aspecten (de activiteit) vervangen door een criterium dat verwijst naar de interne werking (organisatie)”. De Minister voor Hervorming der Instellingen (F) bevestigde die interpretatie en preciseerde : “De gebruikte termen (“wegens hun organisatie”) wijzen de te volgen richting aan, maar laten aan de gemeenschappen een grote vrijheid om het begrip “organisatie” in te vullen (18). Het voorbeeld van het acade-

(16) Parl. Besch., Senaat, 100 (BZ 1979), nr. 27, p. 7.

(17) Parl. Besch., Senaat, 100 (BZ 1979), nr. 27, p. 8.

(18) Parl. Besch., Senaat, 100 (BZ 1979), nr. 27, p. 19.

misch ziekenhuis (19) is wel zeer overtuigend, maar de andere criteria die men aanvoert om het woord "organisatie" "in te vullen" ("définier le contenu détaillé de la notion 'organisation'"), zijn zeer subjectief en zeer gevaarlijk, zoals dadelijk zal blijken. Inderdaad, zodra men aanvaardt dat de Gemeenschap zelf de instellingen uitdrukkelijk of stilzwijgend moet erkennen als "uitsluitend behorend tot de ene gemeenschap" dan volstaat het om aan te sluiten bij de hiervoor vermelde voorbeelden dat de betrokken instelling alle verslagen opstelt, de besprekingen voert, aangiften en mededelingen doet, in het Frans, om als unicommunautaire te worden erkend, zodat er, éénmaal zover, geen enkele reden meer bestaat om de Vlaamse patiënt, cliënt of gebruiker in zijn taal te ontvangen. Unicommunautaire instellingen worden dan ééntalig. Een privé instelling kan dat, zonder enige twijfel. Maar zou een publieke instelling dat ook mogen? Vanzelfsprekend. De overheid heeft ongetwijfeld de bevoegdheid, die juist door de herziene grondwet wordt bevestigd, om publieke instellingen te erkennen en deze zelfs op te richten als uitsluitend gericht op één gemeenschap. Dat is aan regeringszijde herhaalde malen bevestigd (20). Want wat is anders de bedoeling van een systeem van persoonsgebonden aangelegenheden als de oprichting van homogene Vlaamse of franstalige, d.i. unicommunautaire instellingen, zoals voor de scholen is gedaan? En de interne homogeniteit brengt uiteraard mee dat de instelling t.a.v. de patiënten, cliënten en gebruikers eentalig wordt (wat niet uitsluit dat met hen occasioneel een andere taal wordt gesproken, maar dan als een gunst en niet als een plicht). Echter, indien dat zo is dan zou het systeem der persoonsgebonden materies dat door Vlamingen is uitgedacht om de rechten en belangen van de individuele Vlaming te beschermen, als gevolg kunnen hebben dat deze nog méér dan voorheen zal te rekenen hebben met een eentalig Frans onthaal, met dit verschil dat de huidige toestand louter feitelijk is en onwettig, maar nu dreigt als een norm te worden gewettigd, uitgerekend tengevolge van een politieke idee van Vlaamse makelij!

(19) Het AZ van de VUB te Jette, Erasme van de ULB te Anderlecht, St. Luc van de UCL te Woluwe.

(20) O.m. in een schriftelijk antwoord dat de commissieleden ter hand werd gesteld: "Artikel 59bis verbiedt evenmin dat de overheid instellingen zou oprichten, waarvan de activiteiten zich tot de leden van één gemeenschap zouden richten" (Parl. Besch., Senaat, 100 (BZ 1979), nr. 27, p. 10.

8. DE TAALWET TER HULP GEROEPEN

Op het eerste gezicht bestaat tegen dit gevaar maar één verweermiddel. Dat is alleszins de indruk die men krijgt bij het lezen van de parlementaire stukken. Een gemeente of een OCMW richt zich tot alle inwoners. Zij zijn “wegens hun organisatie” bicommunautair. Deze bicommunautariteit is de ratio legis van hun tweetaligheidsplicht. De Minister voor Hervorming der Instellingen (F) stelde het als volgt : “Onder voorbehoud van de maatregelen die zullen genomen worden bij de algemene oplossing van die (Brusselse) problematiek, zijn en blijven de openbare instellingen derhalve onderworpen aan de regel van de tweetaligheid” (21). Deze openbare instellingen blijven derhalve als zodanig onderworpen aan de nationale wetten en niet aan de decreten en zij komen niet onder de uitsluitende bestuursmacht van de eigen Executieve.

Hier staan we dus voor een paradoxale toestand : de Vlamingen die, als auteurs en promotoren van de persoonsgebonden idee, erop aangedrongen hebben dat de socio-culturele en medische publieke instellingen zouden gesplitst worden of omgevormd tot homogene en dus unicommunautaire instellingen, moeten zich van te voren beveiligen tegen de nieuwe grondwettelijke bepalingen die dit mogelijk maken door zich te beschutten achter de taalwet. In plaats van vooruit te gaan met de door hen gewenste hervorming, zijn zij verplicht zich vast te klampen aan het status quo van de taalwet, althans voor de onmiddellijke toekomst. In de onmiddellijke toekomst lost de persoonsgebonden-theorie blijkbaar niets op, want men wordt ertoe verplicht de huidige toestand van officiële wettelijke tweetaligheid die in grote mate feitelijke eentaligheid is en waarvoor de persoonsgebonden theorie juist een oplossing moest brengen, te verkiezen boven de unicommunautarisering die de huidige instellingen van gemeenten en OCMW's wettelijk in hun franstaligheid zou bevestigen (22).

Het zijn nu, paradoxaal, juist franstalig Brussel en vooral de FDF-vertegenwoordigers die het sterkst op een onmiddellijke uni-

(21) Parl Besch., Senaat, 100, (BZ 1979), nr. 27, p. 8.

(22) Zie de rede van F. Van der Elst in de plenaire senaatsvergadering en o.m. “In die omstandigheden kunnen wij vanzelfsprekend niet aanvaarden dat alle gemeentelijke instellingen behorende tot deze sector van de persoonsgebonden materies vrij zouden mogen opteren voor de Franse Gemeenschap” (Parl. Hand., Senaat, 26.6.1980, p. 1999).

communautarisering aandringen en dus de krachtigste verdedigers worden van de persoonsgebondenheid. Hier ligt voor hen natuurlijk een reuzekans om een feitelijke en onwettige toestand te regulariseren tot een wettelijke. Franstalig Brussel controleert langs gemeenten en OCMW's een zeer groot deel van de openbare sociaal-medische sector. Vanuit deze gevestigde positie ligt het voor de hand de Vlamingen op hun woord te nemen en zich beroepend op de persoonsgebonden-idee, te eisen dat de bestaande openbare instellingen "die toch, zo wordt in bepaalde voorbeelden gesteld, een voor 95% frans-talige cliënteel hebben, aan één gemeenschap worden gehecht" (23) (24).

De gedachtengang die in de Senaat, aan fransstalige zijde, meer bepaald door de heren S. Moureaux en Payfa, werd ontwikkeld, kan men als volgt samenvatten :

— de wetgever heeft in 1972 de Brusselse gemeenten ertoe verplicht de kinderbewaarplaatsen en peuterafdelingen te unicommunautariseren; deze diensten zijn bij de wet van 30.3.1972 opgenomen in artikel 22 van de wet op het gebruik der talen in bestuurszaken, dat luidt : "In afwijking van de bepalingen van deze afdeling zijn de instellingen waarvan de culturele activiteit een enkele taalgroep interesseert, onderworpen aan de regeling die geldt voor het overeenkomstig gebied"; deze gemeentelijke diensten werden dan ook, overeenkomstig de wet, gehecht aan de Franse cultuurgemeenschap wat niets heeft gewijzigd t.a.v. het tweetalig personeel dat niet werd afgedankt noch t.a.v. de kinderen en peuters en hun ouders. (wat volgens deze woordvoerders betekent dat men met deze ouders en kinderen Nederlands blijft praten, zoals voorheen...)

— bepaalde gemeenten zijn op die weg verder gegaan door sportcentra, speelpleinen, zwembaden te hechten aan één gemeenschap (de Franse vanzelfsprekend), wat uiteraard niet betekend heeft dat de

(23) Men leze de toespraken van S. Moureaux in Parl. Hand., Senaat, 26.6.1980, 1994-1999 en van Payfa, p. 2000-2001 met o.m. deze uitroep : "Le principe des hôpitaux à personnel bilingue ne peut plus être défendu".

(24) Enkele Brusselse gemeenten hebben reeds besluiten genomen waarbij bepaalde instellingen en diensten werden gehecht aan de Franse Gemeenschap : in Molenbeek en St. Pieters Woluwe het gemeentelijk sportcentrum, in Ukkel de gemeentelijke bibliotheek. Deze en gelijkaardige besluiten, samen vijf, werden door de Staatssecretaris van de Vlaamse Gemeenschap, mevrouw R. Steyaert, vernietigd en tegen drie van deze vijf vernietigingsbesluiten werd een beroep ingediend bij de Raad van State.

toegang tot deze accomodaties aan anderstaligen werd ontzegd : het zwembad van Molenbeek en het sportplein van St. Pieters Woluwe blijven zoals vroeger open voor alle kinderen, ongeacht de taal die zij met hun kameraadjes spreken (maar dát is niet terzake : het gaat erom te weten welke taal het personeel met deze kinderen spreekt); — van segregatie, apartheid en subnationaliteit is geen sprake : de toegang blijft open en vrij, de Vlaamse inwoners ondervinden dus geen nadeel of ongerief van unicommunautair gemaakte instellingen; — de nadelen van bicommunautaire instellingen daarentegen zijn niet langer draaglijk : zolang deze instellingen en diensten bicommunautair blijven, hangen ze af van de nationale normatieve overheid en, wat het bestuur betreft van de twee gemeenschapsministers of staatssecretarissen die samen een condominium uitoefenen en elkaar met veto's kunnen neutraliseren (25) (26); betoelagingsdossiers blijven liggen, aanvragen voor verbouwing en uitbreiding eveneens, alsmede de verzoeken om zware uitrustingsstukken te kopen; kortom in de sector ziekenzorg bijvoorbeeld komen de uitbreiding van het hospitalisatievermogen, het toegepast onderzoek, de wetenschappelijke vooruitgang enz. in gevaar; — besluit : de instellingen moeten een duidelijk administratief- en taalstatuut verkrijgen en dat kan alleen door unicommunautarisering. Voor Senator S. Moureaux kan een unicommunautaire instelling best tweetalig zijn en hij suggereert dat wat de tweetaligheid betreft, alles best is in de huidige openbare instellingen. Senator Payfa van zijn kant houdt staan dat in alle publieke ziekenhuizen van het Brusselse de artsen, het paramedisch en het administratief personeel de “tweede” landstaal grondig kennen (dus ook daar is alles prima), maar voor hem brengt de unicommunautarisering ook de eentaligheid mede : “Le principe des hôpitaux à personnel bilingue ne peut plus être défendu” (27). Bovendien en uiteindelijk, zo verklaren deze en andere sprekers, ontstaat er een distorsie tussen privé-instellingen en publieke diensten. De eerste kunnen hun erkenning vragen als uni-

((25) “Le consensus obligé, se mue en dissentiment organisé” : de heer Lallemant in de Senaat, Parl. Hand., Senaat, 27.6.1980, p. 2047.

(26) De schorsingsbesluiten die Mevrouw R. Steyaert als Staatssecretaris van de Vlaamse Gemeenschap en raadgevend lid van de Brusselse Executieve, heeft uitgesproken tegen de unicommunautarisering van de zoëven vermelde instellingen in St. Pieters Woluwe en Molenbeek, heeft in dit verband heel wat kwaad bloed gezet (zie voetnoot 24).

(27) Zie voetnoot 23.

communautaire instelling en gehecht worden aan één gemeenschap, waardoor zij het risico niet meer lopen administratieve vertragingen op te lopen tengevolge van de dubbele goedkeuring die ze van de twee gemeenschapsministers moeten verkrijgen en van een eventuele oneensgezindheid van deze beide. De privé-instellingen worden dus niet gehinderd bij moderniserings- of uitbreidingsplannen, de publieke instellingen wel, zodat de concurrentie vervalst wordt en de ene gaan floreren terwijl de anderen dreigen te verkwijnen. Dat dit gevaar ook een aspect vertoont van de ideologisch-filosofische problematiek waarmee ons land heeft af te rekenen, dient niet onderstreept te worden : de katholieke zuil is immers zeer sterk en breed in de medisch-sociale en pedagogische sector...

9. DE IMPASSE EN DE WEG ERUIT

Aan beide zijden voelt men zich ontgoocheld. Elk beleid overeenkomstig de theorie van de persoonsgebonden aangelegenheden lijkt op dit moment vastgelopen, de ruimte waarbinnen men de voorgenomen hervormingen kan verwezenlijken is uitermate klein, de waaier omzeggens dichtgeklapt : de decreten terzake van persoonsgebonden aangelegenheden gelden alleen voor privé-instellingen; in de publieke sector kunnen, in de huidige stand der wetgeving, alleen de culturele instellingen voor unicommunautarisering in aanmerking komen, daar het hiervoor aangehaalde artikel 22 van de taalwet-bestuurszaken enkel voor die instellingen geldt en niet voor persoonsgebonden instellingen (28).

Herhaalde malen is in de Kamers gesteld dat de weg uit de impasse alleen gevonden kan worden tijdens de onderhandelingen over de gehele Brusselse problematiek die voor de herfst van 1980 waren aangekondigd (29). Alles dient dus nog te geschieden. Maar potentieel blijft toch de hoop bestaan op een regeling die de beide gemeenschappen te Brussel voldoet. We kijken uit naar die onderhandelingen, maar zij moeten, ook en vooral aan Vlaamse zijde, terdege

(28) O.M. toespraak van de heer Weckx, Parl. Hand. Kamer, 3.7.1980, p. 2302.

(29) Verslaggever Lindemans in de Senaat : "...bicommunautaire instellingen. Artikel 59bis lost dit probleem echter niet op. Dat moet worden behandeld wanneer men in de herfst het probleem Brussel zal aanpakken". (Parl. Hand. Senaat, 26.6.1980, p. 1991).

worden voorbereid om de mogelijkheden te kunnen gebruiken die nu geboden zijn. Want dát is dan toch het lichtpunt : de persoonsgebonden aangelegenheden en de theorie die de grondslag ervan is, hebben in de Grondwet en in de Bijzondere Wet hun beslag gekregen, zodat onze instellingen nu verplicht zijn een wettelijke en politieke uitvoering eraan te geven. Inmiddels hebben beide gemeenschappen het recht zich te beroepen op een nog fundamenteeler beginsel van onze Grondwet, met name het gelijkheidsbeginsel, om, vóór een definitieve regeling terzake tot stand komt, zich te verzetten tegen unicom-munautariseringsmaatregelen die slechts de ene en niet de andere gemeenschap zouden ten goede komen : elk besluit ten gunste van de ene dient gepaard te gaan met een besluit ten gunste van de andere.

10. DE TOEKOMST

De hervorming die er toe moet leiden aan de Vlamingen te Brussel een net van eigen instellingen ter beschikking te stellen, kan uiteraard niet in een handomdraai verwezenlijkt worden. Laten we even nagaan wat kan en moet gedaan worden en wat de hindernissen zijn of de remmen.

a) De hindernissen of remmen

1) Op de fusie van de 19 gemeenten moet niet gehoopt worden : de grendel die het Egmontpakt op de fusie heeft geplaatst zal niet ontsloten worden : er bestaan politieke fouten die onherstelbaar zijn, zelfs indien men beweert dat het Egmont-dossier gesloten is en de Egmont-episode een voorbijge historisch gebeurtenis. Artikel 80 van de Bijzondere Wet bepaalt dat het eensluidend advies van de Vlaamse en Waalse Executieve vereist is vóór de Ministerraad mag be-raadslagen over een voorontwerp van wet tot samenvoeging van gemeenten. Deze bepaling is niet van toepassing voor Brussel. Maar artikel 6 van de wet tot oprichting van voorlopige gemeenschap- en gewestinstellingen, gecoördineerd bij het KB van 20.7.1979 (het overblijfsel van de wet Perin-Vandekerckhove van 1.8.1974) dat nog steeds voor het Brusselse Gewest geldt, bepaalt in dezelfde termen dat er niet over de samenvoeging van de Brusselse gemeenten beraad-

slaagd kan worden in de Ministerraad dan na een eensluidend advies van het bevoegde ministerieel comité, d.i. van de Brusselse gewest-executieve. Welnu, nooit zal de Brusselse Executieve gunstig adviseren t.a.v. een fusie van de 19 : nooit zal zij de positie van haar eigen franstalige burgemeesters en schepenen prijsgeven, terwille van een Vlaamse minderheid. Brussel blijft dus in lengte van dagen en decennia een niet-gefusioneerde agglomeratie. De enige in België (althans indien Antwerpen zich niet op dit Brusselse precedent beroept, om zich tegen haar fusie te verzetten die op 1.1.1983 wettelijk moet doorgevoerd zijn).

2) De Vlaamse Executieve heeft niet de bevoegdheid te Brussel over te gaan tot onteigeningen te algemenen nutte inzake persoonsgebonden aangelegenheden : de bevoegdheid om te onteigenen bestaat slechts voor culturele aangelegenheden (art. 79, par. 2 Bijz. Wet); dit beperkt ten eerste de mogelijkheden om de nodige infrastructuur uit te bouwen ten behoeve van de Vlaamse bevolking.

3) Bouw- en verbouwvergunningen blijven behoren tot de bevoegdheid van de Brusselse gemeenten, onder het algemeen beleid van de Brusselse Executieve die krachtens art. 2 van de wet tot oprichting van voorlopige gemeenschap- en gewestinstellingen, gecoördineerd bij KB van 20.7.1979, bevoegd is voor stedenbouw, ruimtelijke ordening en stadsvernieuwing.

4) Met betrekking tot het gezondheidsbeleid, zijn de gemeenschappen niet bevoegd voor de basisregelen betreffende de programmering en betreffende de financiering van de infrastructuur, met inbegrip van de zware medische apparatuur (art. 5, par. 1.I d) en e) Bijz. Wet); beslissingen van de gemeenschapsexecutieven inzake erkenning, sluiting en investeringen betreffende het gezondheidsbeleid, moeten de nationale overheid worden medegedeeld (art. 5, par. 2 Bijz. Wet); tenslotte wordt er, juist voor Brussel, een overlegorgaan voor het gezondheidsbeleid opgericht dat vertegenwoordigers van de gemeenschapsexecutieven en van de bevoegde nationale overheid groepeerd (art. 5, par. 3 Bijz. Wet).

Dat zijn dus heel wat remmen, of liever, hindernissen die men heeft opgeworpen om de uitbouw van een geheel van medico-sociale en pedagogische diensten ten behoeve van de Vlaamse bevolking te bemoeilijken.

5) Bovendien en tenslotte moet men rekening houden met de financieringsmogelijkheden : de dotaties van gemeenschappen en gewesten zijn recent verminderd met 1,8 miljard en de Staat ziet op tegen een toegegeven begrotingsdeficit van 160 miljard (dat onderschat is en in feite 180 à 200 miljard bedraagt) en tegen een openbare schuld van 2.200 miljard : het moment is dus zeer ongunstig voor de uitbouw van een gesplitst net openbare diensten en instellingen.

b) De opgaven : wat kan en moet gedaan worden

Om deze grootse hervorming die niet op korte termijn kan voltrokken worden, door te voeren, moeten volgende opgaven voor ogen gehouden worden. Ik richt me tot mijn publiek en niet tot de Ministerraad, Executieven of bevoegde Ministers. Ik ga er van uit dat deze laatsten en meer bepaald de Ministers en Staatssecretarissen van de Vlaamse gemeenschap beter weten dan ergens een hoogleraar wat er te doen valt.

Desondanks en met het oog op een ruimere informatie, een paar gegevens.

— Vóór de onderhandelingen beginnen

1) Men moet ten eerste weten welke instellingen en diensten, uiteraard in de persoonsgebonden sector, in aanmerking komen voor de beoogde functie; de eerste stap is dus vanzelfsprekend een inventaris van het bestaande. In haar antwoord op de interpellatie van mevrouw Mathieu-Mohin gewaagt mevrouw Steyaert, staatssecretaris voor de Vlaamse Gemeenschap en raadgevend lid van de Brusselse executieve, van 600 Brusselse instellingen in de persoonsgebonden sector (30). De inventaris is er dus. Ik gooi open deuren in door te stellen dat men met een inventaris van de juridische en administratieve realiteit nog geen beeld heeft van de te hervormen sector. Men kan lijsten aanleggen van OCMW's en de daarvan afhangelende instellingen en diensten, van opleidingscentra voor gezinshelpsters enz. en deze inde-len in 3 kolommen met Vlaamse, Franstalige en bicommunautaire instellingen. Daarmee heeft men wel belangrijke gegevens, maar nog geen grondig en waarheidsgetrouw inzicht in de werkelijkheid, want

(30) Beknopt verslag, Senaat, 12.3.1981.

uit een dergelijk overzicht, meer bepaald van de bicommunautaire diensten en instellingen blijkt nog niet hoe dáár de taalverhouding bestaat tussen het personeel en de patiënten, cliënten en verbruikers. Als men bijvoorbeeld vaststelt dat er 18 instellingen en diensten voor gezins- en bejaardenhulp in de openbare sector werkzaam zijn en geen die uitsluitend voor Vlamingen of franstaligen openstaat, dan weten we nog niet of in deze bicommunautaire instellingen en diensten de Vlamingen op een behoorlijke wijze onthaald en bijgestaan worden. Een echt grondig sociologisch onderzoek waaraan alle Vlaamse geledingen, comités, verenigingen en particulieren die de toedracht van dichtbij kennen medewerken, lijkt onontbeerlijk.

2) Een volgende fase bestaat erin, steunend op de resultaten van de inventaris en van het sociologisch onderzoek, uit te maken in abstracto hoeveel dergelijke persoonsgebonden instellingen en diensten voor de Vlaamse bevolking nodig zijn en waar deze diensten en instellingen op het grondgebied van de agglomeratie Brussel dienen gevestigd te worden om een makkelijke toegang mogelijk te maken.

3) Een derde opgave, nog steeds vóór de onderhandelingen, bestaat in voorbereidende besprekingen betreffende de te nemen maatregelen in concreto die moeten leiden tot de splitsing van de bestaande instellingen in de mate van de Vlaamse behoeften : deze splitsing kan ten dele geschieden door overschakeling van heden bicommunautaire instellingen tot eentalig Vlaamse, respectievelijk franstalige instellingen. Deze besprekingen moeten begonnen worden en zo mogelijk leiden tot het overzicht van de mogelijkheden, zowel ten aanzien van publieke als ten aanzien van privé instellingen. Het is een enorme opgave, maar indien ze niet van tevoren leidt tot een juist en haalbaar vooruitzicht, dan dreigt de Vlaamse gemeenschap te Brussel tijdens de onderhandelingen essentiële argumenten verloren te laten gaan of essentiële doelstellingen te zien verzwinden in de mist van het politieke verbalisme.

— Tijdens de onderhandelingen

1) Het is uit dit betoog voldoende duidelijk gebleken dat aan Vlaamse kant enige, of méér, een grote vrees is ontstaan t.a.v. de kordate eis tot unicommunautarisering die van franstalige parlementsleden uitging : indien de unicommunautarisering ondoordacht gebeurt dan

leidt dit onvermijdelijk tot het ver-éentaligen van diensten die op dit moment, officieel althans, openstaan voor beide taalgroepen; welnu, door deze vrees mag men zich niet laten intimideren; de idee, die een Vlaamse idee is, mag men niet prijsgeven; de franstalige eis tot unicommunautarisering beantwoordt aan de eigen logica die aan Vlaamse zijde is voorgehouden in de theorie van de persoonsgebonden aangelegenheden; aan Vlaamse zijde moet men die weg verder willen gaan, konsekvent en logisch maar tevens wijs en voorzichtig, met het gelijkheidsbeginsel als ultiem wapen.

2) Daartoe zal de taalwet moeten gewijzigd worden; de taalwet geldt voor al te veel Vlamingen als een taboe waar men liefst niet aan raakt; toch zal dit moeten gebeuren om de unicommunautisering van de betrokken publiek instellingen mogelijk te maken en de eentaligheid ervan te wettigen; het ligt inderdaad in de logica van de Vlaamse eis om een persoonsgebonden eentalige sector uit te bouwen in het Brusselse dat de instellingen en diensten die wij voor onze eigen bevolking behoeven, volledig afhangen van de Vlaamse gemeenschap en dus officieel eentalig worden, zelfs indien deze instellingen en diensten later bereid zullen zijn als een gunst de franstalige patiënten, cliënten en gebruikers in hun taal te onthalen : ofwel wordt artikel 22 van de wet op het gebruik van de talen in bestuurszaken uitgebreid tot de persoonsgebonden aangelegenheden, ofwel wordt er een nieuw artikel in deze wet ingevoegd die de unicommunautarisering en de eentaligheid van publieke persoonsgebonden diensten mogelijk maakt : buiten deze logica zit er geen heil.

3) De moeilijkheid ligt er in dat wij tijdens deze onderhandelingen en zelfs tijdens de progressief tot stand te brengen hervorming (het gaat hier om een strategie op lange termijn) niets uit de hand geven, d.w.z. niet toelaten dat bicommunautaire en dus officieel tweetalige diensten worden verfranstaligd zonder dat de Vlaamse bevolking tegelijk de beschikking verkrijgt over en de toegang verkrijgt tot gelijkwaardige instellingen die evenzeer geunicommunautariseerd, maar dan ver-nederlandstaligd worden; daartoe ligt een beroep op het grondwettelijk gelijkheidsbeginsel voor de hand.

4) Tenslotte, dient duidelijkheid gebracht te worden t.o.v. het administratief toezicht op de culturele en persoonsgebonden instellingen, Vlaamse, Franstalige, biculturele of bicommunautaire : wie

oefent dit toezicht uit, de respectieve gemeenschapsministers gezamenlijk of elk op eigen gezag en t.a.v. eigen gemeenschap of t.a.v. de andere of de ene of de andere Executieve, of beide gezamenlijk of de nationale overheid ? Zonder een antwoord op deze vragen, waarover de Raad van State zich heden buigt, blijven de wrijvingsvlakken en de twistpunten bestaan en is een gestroomlijnde verdeling van bevoegdheden onmogelijk.

11. SLOTWOORD

Hoe onzeker en zelfs verward de huidige toestand moge zijn, er werd terzake van de persoonsgebonden aangelegenheden een perspectief geopend dat van historisch belang kan zijn in onze Belgische politieke samenleving. De hoop moet levendig blijven om de geboden mogelijkheden met deskundigheid, met vertrouwen in de sociale en psychologische waarde van het project en met grote politieke omzichtigheid, ten volle te benutten ten behoeve van de Vlaamse gemeenschap te Brussel.

Professor J. Gijssels, Faculteit Rechten, UFSIA,
Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen

RUIMTELIJKE SPREIDING VAN DE NEDERLANDSTALIGE BEVOLKING IN BRUSSEL-HOOFDSTAD

door

Frank LOGIE

Geografisch Instituut, V.U. Brussel

en

Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies

INLEIDING

De Brusselse agglomeratie vertoont voor het ogenblik een aantal karakteristieken — bevolkingsvermindering, bevolkingsveroudering, toename van de vreemdelingenbevolking, verwaarlozing van de woonfunctie ten voordele van de werkfunctie — die eigen zijn aan vele westerse steden. Wat de positie van onze hoofdstad echter zo uitzonderlijk maakt, is de confrontatie van twee cultuurgemeenschappen op haar grondgebied.

Algemeen kan men stellen dat een geleding van een stad kan gebeuren op basis van functionele, morfologische en sociale criteria. De specifieke Brusselse situatie indachtig, stelt zich de vraag naar het bestaan van een hoofdstedelijke geleding op basis van het linguïstisch criterium.

Het ruimtelijk gescheiden wonen van de twee taalgroepen in de Brusselse agglomeratie werd bestudeerd op het niveau van de statistische sectoren of buurten (sectoren of buurten zijn de kleinste bewoningseenheden waarvoor volkstellingsgegevens beschikbaar zijn). Op die manier is het mogelijk een eventuele ruimtelijke differentiatie van de Nederlandstalige aanwezigheid binnen de diverse Brusselse gemeentegrenzen aan te tonen. Tevens zijn de gegevens van de laatste volkstelling beschikbaar voor de buurten, wat het vinden van mogelijke relaties tussen het residentiële patroon van Nederlandstaligen en

de ruimtelijke patronen van andere variabelen op dit niveau mogelijk maakt.

Alvorens in te gaan op de eigen werkmethode en onderzoeksresultaten wordt in een eerste hoofdstuk een bondige evolutie geschetst van de taalverhoudingen binnen de huidige agglomeratie op basis van de talentellingen gehouden in de periode 1846-1947. Dat het verfransingsproces zich in de 19 Brusselse gemeenten op niet-analoge manier voltrok wordt hier duidelijk gemaakt.

HOOFDSTUK 1 :

EVOLUTIE VAN DE TAALVERHOUDINGEN IN DE BRUSSELSE AGGLOMERATIE (1846-1947)

In de volkstellingen van 1846, 1866, 1880, 1890, 1900, 1910, 1920, 1930 en 1947 werd telkens een hoofdstuk talentellingen ingelast. Deze statistische gegevens moeten om diverse redenen met de grootste voorzichtigheid geïnterpreteerd worden.

Ten eerste rijst er het probleem van de geformuleerde vraag. De talentellingen laten zich onderverdelen in verschillende types :

a) 1846 : voor de eerste talentelling vertrok men van de vraag naar de gebruikelijke taal. De ondervraagde werd dus een eenduidig antwoord opgelegd. Met een mogelijke tweetaligheid werd geen rekening gehouden.

b) 1866-1900 : de talentellingen die gedurende deze periode werden gehouden vroegen naar de talenkennis. De categorie der meertaligen werd dus voor het eerst ingevoerd. Meteen kan de controverse beginnen. De subjectiviteit van het begrip "meertalig" liet toe de groep Nederlandstaligen of Franstaligen (naargelang de te verdedigen belangen) aan te dikken.

c) 1910-1947 : om het probleem van de tweetaligheid op te lossen werd naast de talenkennis nu ook gevraagd naar de meest gebruikte taal. Deze vraag is voor verschillende interpretaties vatbaar. Zo kan men de vraag stellen naar de door de overheid beoogde sfeer van het taalgebruik; ofwel het werk, of het gezin of een andere sfeer (1). De steeds veranderende vraagstellingen maken een vergelij-

(1) Mens en Ruimte, Wetenschappelijk onderzoek van de Brusselse taaltoestanden, deel I, N.C.C., 1974, 208 p.

king tussen de verschillende tellingen zeer moeilijk. Bovendien zijn er nog een resem andere moeilijkheden. Vooral bij de talentellingen van 1846 en 1866 kan de rol van de taalagent moeilijk over het hoofd worden gezien. Zijn taak bestond er toen niet alleen in de tel-formulieren te verzamelen, maar in vele gevallen (o.a. vanwege het hoge percentage analfabeten) moest hij de vragen lezen, verklaren en zelf de antwoorden formuleren. Wanneer bijv. een persoon zich als meertalig opgaf, zonder voorkeur voor een bepaalde taal (telling 1846), dan lag de definitieve beslissing bij de telagent die zich dan steunde op de geboorteplaats van de actor of, wanneer de persoon in kwestie in Brussel geboren was, op de buurt waar hij woonde. Dat impliceert dat de overwegend Franstalige hoogstad zich toen reeds onderscheidde van de overwegend Nederlandstalige laagstad (2). De verwarring werd nog groter door in 1846 de feitelijke bevolking te tellen en vanaf 1866 de bevolking "de jure".

Belangrijke afwijkingen ontstonden ook door het al dan niet in rekening nemen van kinderen jonger dan 2 jaar en de doofstommen. Nu eens kreeg deze groep de taal van hun ouders toegewezen (1846, 1866, 1890), dan weer maakten ze deel uit van de groep die geen der 3 nationale talen sprak (1880 bijv.).

Naast al deze bezwaren is er nog het feit dat de talentellingen vanaf 1920 gekenmerkt werden door een zeer emotioneel geladen klimaat. Na de oorlog werden de antwoorden soms negatief beïnvloed, enerzijds door een zekere vijandigheid tegenover een andere taal, anderzijds door de vrees om toe te geven dat men een bepaalde taal kent. Het politiek klimaat kan van die aard zijn dat de talentellingen ontaarden in een referendum waarbij door agitatie de invloed van beide vermelde negatieve factoren nog versterkt wordt. Vooral de telling van 1947 werd hierdoor sterk beïnvloed. De wet van 28 juni 1932 op het gebruik der talen in bestuurszaken had immers gesteld dat de bestuurstaal van de gemeenten de taal was die door de meerderheid van de bevolking gesproken werd volgens de jongste 10-jaarlijkse volkstelling en dat een uitwendige tweetaligheid werd voorgeschreven in die gemeenten waar op grond van de jongste volkstelling 30% van de inwoners had verklaard meestal de taal van de andere

(2) A.E. GUBIN, "La situation des langues à Bruxelles au XIXe siècle à la lumière d'un examen critique des statistiques", in : *Taal en Sociale Integratie*, V.U.B., 1978.

taalgroep te spreken (3). De wet hechtte alleen belang aan het aantal "meest of uitsluitend" Frans- of Nederlandssprekenden. Het aantal eentaligen of tweetaligen speelde wettelijk geen rol. Dat is de oorsprong van alle heibel. Of iemand verklaard heeft meest een bepaalde taal te spreken is subjectief, terwijl de ééntaligheid van de getelde op een meer objectieve manier kan voorgesteld worden.

Daarom ook geven wij in tabel 1 de evolutie van het aantal uitsluitend Franssprekenden-uitsluitend Nederlandssprekenden in de 19 gemeenten.

Het interpreteren van deze taalstatistieken is — gezien alle geuite bezwaren — een moeilijke aangelegenheid. Bovendien is het duidelijk dat de evolutie van de taalverhouding in elk der 19 gemeenten die de huidige Brusselse agglomeratie uitmaken zeker niet gelijklopend is. Aler terug te komen op deze divergentie schetsen we even de evolutie op niveau van de huidige agglomeratie. Brussel was rond de tweede helft der 19de eeuw zonder twijfel een stad met een dominante Nederlandstalige bevolkingsgroep. Op zijn minst 2/3 van de inwoners was uitsluitend Nederlandssprekend. Deze verhouding mag waarschijnlijk zelfs hoger worden geschat. Het % Franstaligen werd in 1946 (32,0%) sterk overdreven wat o.a. blijkt uit een vergelijking met het percentage Franstaligen in 1866 (19,3%). Er is geen enkele aanwijsbare reden waarom het aantal Franstaligen in deze periode zo aanzienlijk zou afnemen. Het hoog percentage tweetaligen in 1866 wijst volgens E. Gubin (4) ook niet noodzakelijk op een sterke verfransing, vermits naast een daling van het aantal Nederlandstaligen ook de Franstalige groep sterk in belang afneemt. De vraag naar tweetaligheid, die voor het eerst in 1866 werd gesteld, werd zeker voor het overgrote deel positief beantwoord door mensen met het Vlaams als moedertaal. De sociale en morele meerderwaardigheid van de Franstaligheid is zeker de aanzet tot deze verklaring alhoewel de kennis van het Frans zeker miniem was (5). Tussen 1866 en 1900 blijft het percentage Franstaligen ongeveer op hetzelfde niveau. Vanaf 1890 komt er wel een spectaculaire daling van het percentage Nederlandstaligen naar voor ten gunste van de tweetalige bevolkingsgroep.

(3) LINDEMANS, *Het vraagstuk Brussel uit Vlaams oogpunt*, Brussel, Simon Stevin, 1963, 112 p.

(4) E. GUBIN, *op.cit.*, p. 65.

(5) LINDEMANS, *op.cit.*, p. 15.

TABEL 1 :

% UITSLUITEND NEDERLANDS (N) — FRANSSPREKENDEN (F) OP BASIS VAN DE
TALENTELLINGEN 1846-1947

	1846		1866		1880		1890		1900		1910		1920		1930		1947	
	N	F	N	F	N	F	N	F	N	F	N	F	N	F	N	F	N	F
Anderlecht	89.9	9.6	71.5	9.9	59.4	13.3	46.5	11.7	37.2	14.4	37.8	17.4	30.1	15.6	26.2	19.2	16.7	21.6
Oudergem	/	/	87.5	3.0	76.9	2.8	69.7	5.3	62.5	8.5	49.9	14.9	20.1	18.5	18.0	32.3	9.0	36.6
St.-Agatha-Berchem	97.8	2.2	90.3	0.8	88.0	1.1	81.4	2.2	78.8	2.5	72.0	4.2	49.5	8.3	33.0	22.0	19.3	22.6
Brussel	60.3	38.4	39.1	20.0	36.4	25.1	23.0	20.0	19.8	23.0	16.4	26.7	8.2	32.8	12.9	33.6	9.6	35.3
Etterbeek	96.1	2.9	76.5	11.2	29.8	22.3	27.3	25.9	23.6	26.2	19.8	33.4	11.5	42.0	8.0	50.0	4.5	47.3
Evere	99.5	0.1	90.2	0.5	76.1	1.5	78.8	2.4	67.5	6.2	59.0	7.4	50.4	9.6	37.5	14.5	21.8	20.3
Vorst	92.1	7.3	81.6	5.9	63.9	9.3	46.0	13.8	36.7	18.6	21.6	32.5	13.1	39.0	9.3	43.9	5.6	43.7
Ganshoren	100.0	0	95.6	0.2	84.4	1.6	92.8	1.9	82.5	3.1	69.0	9.8	50.6	15.9	47.1	19.0	20.1	25.3
Elsene	52.6	44.9	27.4	48.9	20.9	48.1	10.4	49.8	6.7	47.5	9.2	54.0	4.3	58.3	4.2	63.1	2.8	57.9
Jette	87.3	12.7	81.3	5.8	77.5	6.7	64.4	7.5	49.4	8.8	52.4	12.2	43.6	13.1	27.8	19.7	15.5	23.6
Koekelberg	97.0	1.5	83.8	1.6	70.4	1.0	74.4	4.8	46.4	9.9	44.7	13.9	35.8	15.6	23.3	19.3	13.9	21.4
St.-Jans-Molenbeek	83.9	15.4	61.3	11.2	60.5	11.1	60.5	11.0	39.4	11.2	34.2	15.8	26.7	15.5	26.9	18.8	16.6	19.1
St.-Gillis	81.5	16.1	40.3	18.7	31.9	35.4	16.0	33.8	11.9	34.0	9.0	38.6	8.2	45.4	5.6	49.9	3.4	48.4
St.-Joost-Ten-Node	48.8	49.3	31.4	28.9	26.1	27.5	13.5	24.8	9.8	27.8	10.5	33.0	10.7	38.9	6.1	40.0	5.9	36.4
Schaarbeek	70.5	27.4	37.4	20.0	35.2	23.3	19.6	19.0	17.9	20.2	16.5	25.4	10.0	31.8	9.8	40.3	6.7	36.4
Ukkel	94.8	4.5	87.7	4.7	75.7	5.6	55.7	6.9	44.0	13.0	33.6	21.5	20.1	29.0	12.7	38.6	6.6	41.4
Watermaal-Bosvoorde	98.1	1.1	97.1	1.3	91.0	0.4	94.4											
Watermaal-Bosvoorde	98.1	1.6	93.9	2.1	66.6	10.6	40.3	10.2	39.3	16.6	31.0	23.2	18.7	29.2	12.7	40.1	6.7	42.4
St.-Lambrechts-Woluwe	1.2	0.4	94.6	0.8	84.4	0.7	81.1	1.7	71.4	5.4	43.2	22.9	29.5	26.9	19.0	37.6	9.4	43.0
St.-Pieters-Woluwe	98.8	1.1	97.1	1.3	91.0	0.4	94.4	1.8	78.6	5.0	50.3	20.5	30.7	29.0	34.2	38.4	11.3	37.1
Laken	77.9	21.2	58.6	9.2	51.1	11.0	37.8	10.4	38.3	10.6	36.3	13.5	20.4	17.2				
Haren	99.9	0.1	90.5	0.0	78.9	0.8	80.0	2.2	78.2	1.8	79.8	2.1	78.1	4.2				
Neder-over-Heembeek	99.0	1.0	95.7	2.2	87.7	0.3	85.6	0.2	81.5	0.4	77.5	1.9	65.1	2.0				
AGGLOMERATIE	66.0	32.0	46.2	19.3	42.0	23.2	29.6	20.1	25.5	22.3	23.2	27.1	16.4	31.6	14.3	37.1	9.0	37.0

Gubin vindt deze daling overdreven (6) : omdat frauduleuze taalverklaringen werden beboet is het duidelijk dat een groot aantal Brusselaars die, alleen wat Frans brabbelden als tweetaligen werden geteld. Toch kan deze afname van het percentage Nederlandstaligen niet uitsluitend hierin zijn verklaring vinden. Twee andere factoren hebben zeker een rol gespeeld. Ten eerste werd het onderwijs rond 1880 stilaan veralgemeend. Zo opende de stad Brussel tussen 1872 en 1875, 5 nieuwe lagere scholen. Terwijl in het lagere onderwijs het Frans en het Nederlands werden onderwezen, bleef in het middelbare onderwijs het Frans de voertaal. De geleidelijke veralgemening van het onderwijs betekende op dat ogenblik de doorbraak van de verfransing tot in de bredere lagen van de bevolking. Ten tweede heeft ook de sociale ontvoogding de verfransing een versnelde vaart gegeven. Het is paradoxaal doch volkomen begrijpelijk dat deze volksbeweging te Brussel niet de minste Vlaamse inslag had. Bewust of onbewust betekende de sociale ontvoogding voor de Vlaamse werkmans het omverwerpen van sociale en politieke barrières tussen de bevoorrechte standen en de werkende massa (7).

Na 1890 gaat de verfransing onverminderd voort. In 1930 geeft nog slechts 14,3% van de Brusselse bevolking zich op als uitsluitend Nederlands-kennend. De Vlaamse Brusselaar is zo goed als uitgestorven. De eentalige Vlamingen zijn de jongste inwijkelingen uit het Vlaamse land. De tweetaligen zijn de laatste autochtone Brusselaars, die bijna hun moedertaal hebben verleerd, doch vooral de oudere inwijkelingen die het Frans hebben bijgeleerd. Dit legt uit waarom het aantal tweetaligen van 1890-1930 praktisch gelijk blijft : de inwijking uit het Vlaamse land staat in die periode in een praktisch constante verhouding t.o.v. het bevolkingscijfer van de stad. Dat het aantal Frans-eentaligen blijft stijgen is te wijten aan het feit dat meer franstaligen vooral Walen, te Brussel inwijken (8). Tussen 1930 en 1947 blijft het aantal Frans-eentaligen constant, terwijl het aantal Nederlands-eentaligen blijft dalen. Het aantal tweetaligen stijgt in dezelfde verhouding. Meer en meer Nederlandstaligen bevinden zich dus in een tussenstadium dat meestal de overgang uitmaakt naar Frans-eentaligheid.

De verfransing heeft zich in de 19 gemeenten van de huidige agglomeratie niet overal op dezelfde manier voltrokken. Het is duidelijke

(6) GUBIN, *op.cit.*, p. 66.

(7) LINDEMANS, *op.cit.*, p. 16.

(8) LINDEMANS, *op.cit.*, p. 18.

lijk dat er in 1846 slechts sprake kan zijn van een belangrijke verfransing in die gemeenten die zich reeds in de stad Brussel integreerden (St.-Joost-ten-Node, Elsene). In enkele gemeenten van de eerste ring (Schaarbeek, Laken, St.-Gillis, St.-Jans-Molenbeek) schijnt het verfransingsproces ook reeds op gang gekomen. Het is niet verwonderlijk dat deze gemeenten, na St.-Joost-ten-Node en Elsene, de grootste bevolkingsgroei-index vertonen voor de periode 1831-1846. Zij sluiten stilaan aan bij de sterk verstedelijkte en verfranste pentagoon. Alle andere gemeenten van de huidige agglomeratie hebben nog hun overwegend Nederlandstalig karakter weten te behouden.

Om reeds hogervermelde redenen stipten we aan dat de resultaten van de tellingen van 1846 en 1866 moeilijk vergelijkbaar zijn. De taalsituatie blijft opmerkelijk constant in de periode 1866-1880. Alleen in St.-Gillis en Etterbeek zet de verfransing zich sterk door. Ook voor de periode 1880-1890 zijn er geen spectaculaire wijzigingen wat betreft het percentage Frans-eentaligen. Het is wel opvallend dat het aandeel der Nederlands-eentaligen nu sterk afneemt ten voordele van de tweetaligen. Deze evolutie strookt zeker niet volledig met de werkelijkheid. We haalden reeds aan onder welke omstandigheden de talentelling van 1890 werd gehouden. Bovendien was de onderwijsgraad — één der mogelijke verklaringen voor de toenemende tweetaligheid — in de randgemeenten nog niet sterk toegenomen.

Ook de periode 1890-1900 laat weinig verschuivingen zien. Toch merkt men een toenemend aandeel Frans-eentaligen in de zuidelijke gemeenten Vorst, Ukkel en Watermaal-Bosvoorde. In de noordwestelijke (Ganshoren, St.-Agatha-Berchem, Jette), noordelijke (Haren, Neder-over-Heembeek, Evere) en zuidoostelijke gemeenten (St.-Lambrechts-Woluwe, St.-Pieters-Woluwe) is er nog nauwelijks sprake van een taalprobleem. Tussen 1900 en 1910 neemt het percentage Frans-éentaligen in alle gemeenten toe. Die toename is bijzonder spectaculair in St.-Lambrechts-Woluwe en St.-Pieters-Woluwe. De verfransing in de zuidelijke gemeenten zet zich ook onverminderd voort terwijl de reeds zeer sterk verfranste gemeenten (Elsene, St.-Joost, St.-Gillis) nog een toename kennen van het aantal enkel Frans-sprekenden. Het overwegend Nederlandstalig gedeelte van de agglomeratie bevindt zich nu reeds in de noordwestelijke-noordoostelijke strook (St.-Agatha-Berchem, Ganshoren, Jette, Haren, Neder-over-Heembeek, Evere). De situatie werd in deze gemeenten voor de periode 1910-1930 minder rooskleurig. Hoewel de Nederlandstaligen de meerderheid blijven vormen, eisen de enkel Franstaligen een

steeds groter aandeel voor zich op. De opvallend homogene gemeentengordel van Anderlecht tot Jette zet zich steeds verder af van de rest van de agglomeratie. Zowel in de zuidelijke, zuidoostelijke als centrale gemeenten (met Etterbeek en Oudergem als uitschieters) gaat de verfransing onverminderd voort. Het aantal enkel-Franssprekenden schijnt in 1947 in de meest verfranste gemeenten niet meer te stijgen (Elsene, St.-Gillis, Ukkel, Vorst). Dat impliceert niet dat het verfransingsproces hier tot stilstand kwam. De opmerkelijke daling van het aantal uitsluitend Nederlandstaligen voor de periode 1930-1947 ten voordele van de meertaligen — een daling die des te opvallender is in de tot dan toe verfranste gemeenten — staat dit in de weg.

De interpretatie van de talentelling kan in deze studie alleen louter beschrijvend blijven. Het is duidelijk dat mogelijke verklaringen voor de taalevolutie moeten gezocht worden in de demografische beweging van de verschillende gemeenten. Geografische afkomst en migratiepatroon zijn daarin zeker determinerende componenten. Gegevens daaromtrent vindt men spijtig genoeg niet in de officiële volkstellingen (toch niet voor wat de periode 1830-1947 betreft). Wil men toch een klare kijk krijgen op het migratieproces dan is micro-onderzoek de enig haalbare weg. In België is dit voor een groot deel nog braakliggend terrein. Vermeldenswaard is wel de studie van M. De Metsenaere (9) die door het nemen van steekproeven uit de bevolkingsregisters van St.-Joost-ten-Node het taalgebruik wist te benaderen vanuit demografische hoek. Het is duidelijk dat in het kader van deze studie een verdere — aanbevolen — uitbreiding van dit onderzoek onmogelijk is.

HOOFDSTUK 2 :

ANALYSE VAN DE EIGEN ONDERZOEKSMETHODE

a) BRON VAN DE GEGEVENS

Het is duidelijk dat een studie die de ruimtelijke spreiding van de Nederlandstalige bevolking in Brussel-Hoofdstad wil nagaan op een of andere manier tot een vastlegging van de taalverhoudingen moet ko-

(9) M. DE METSENAERE, "Migraties in de gemeenten St.-Joost-ten-Node in het midden van de 19de eeuw", in *Taal en Sociale Integratie*, V.U.B., 1978, pp. 81-152.

men. Vermits een taal op zich een culturele realiteit is beschikt men als dusdanig niet over een exact meetinstrument voor deze eigenschap. Dat impliceert meteen ook dat er ten alle prijze rekening moet worden gehouden met de beperkingen van het bronnenmateriaal en dat de resultaten niet geïsoleerd kunnen worden van de onderzoeksmethode.

Wij ontleenden onze gegevens bij het contact- en cultuurcentrum (C.C.C.). Dit Centrum — dat in 1966 werd opgericht en als een der voornaamste doelstellingen heeft het bevorderen van het Nederlandstalig cultuurleven in de hoofdstad — beschikt over een ruim uitgebouwde kartoteek met daarin de adressen van Nederlandstalige gezinnen woonachtig in de 19 gemeenten. Het opstellen van deze kartoteek is grotendeels het werk van de Brusselse socio-culturele raden. Deze raden omvatten praktisch alle Vlaamse instellingen en verenigingen en zijn alzo representatief voor de ganse Vlaamse gemeenschap die te Brussel leeft. Op die manier overschouwen zij de globale samenlevingsproblematiek en van daaruit kunnen zij processen van samenwerking, van onderlinge hulpverlening, van coördinatie, van beïnvloeding van de publieke opinie en van participatie van de ganse bevolking op gang brengen. Bij de beïnvloeding van de publieke opinie is het evident dat de uitbouw van een zo volledig mogelijke catalogus van de Nederlandstalige bevolking in de gemeente een noodzakelijke voorwaarde is. De meest uiteenlopende bronnen ter uitbouw van een dergelijke catalogus werden dan ook door de socio-culturele werkers aangeboord. Wij vermelden :

- de ledenlijsten van Nederlandstalige socio-culturele verenigingen;
- officiële kiezerslijsten;
- vermeldingen in de officiële telefoongids;
- doorstroming van individuele personen over andere inwoners van hun straat;
- abonnementen op ééntalig Nederlandstalige publikaties;
- gegevens omtrent de inwijking in de gemeente vanuit het Nederlandstalig landsgedeelte.

Het spreekt vanzelf dat ondanks dit speurwerk een deel van de Nederlandstalige bevolking anoniem blijft. Cijfergegevens omtrent de Nederlandstalige aanwezigheid in de hoofdstad die resulteren uit onze werkmethode zijn dan ook zonder enige twijfel minimale cijfers. In hoeverre deze gegevens de realiteit benaderen is funktie van verschillende variabelen. Zo is het duidelijk dat de graad van hardnekkigheid waarmee de socio-culturele raden hun opzoekingswerk ver-

richten recht evenredig zal zijn met de waarde van hun adressenbestand. Naar mijn mening zal de Nederlandstalige aanwezigheid ook sterk onderschat worden in de stadsdelen die worden bewoond door een bevolking met een overwegend lage socio-economische status, dit vanwege een geringere deelname aan het socio-culturele leven. Vast en zeker stellen zich de grootste problemen bij de opvang van de immigranten uit het Vlaamse landsgedeelte. Het kan niet langer dat jaarlijks een groot deel van de ongeveer 10.000 Vlaamse immigranten alleen bekend zijn bij de — door Franstaligen gedomineerde — gemeentebesturen. Daarom is er ook een dringende nood aan een decreet waarbij de gemeentebesturen in het Vlaamse land verplicht worden de inwoners die uit hun gemeente naar Brussel-Hoofdstad vertrekken bij het N.C.C. kenbaar te maken.

b) VERWERKING VAN DE GEGEVENS

Vermits als basisgegevens adressen werden opgenomen, weerhielden we het *gezin* als teleenheid. Er werd dus geen rekening gehouden met de mogelijke verfransing in het gezin, die vooral in gemengde “Nederlandstalig-Franstalig” gezinnen belangrijk kan zijn (10). Na de opname (die gebeurde in het tweede trimester van 1978) werden alle adressen gelokaliseerd op uitzondering van openbare gebouwen. De lokalisatie gebeurde, zoals in de inleiding gesteld, op het niveau van de statistische sector. Na deze operatie werd *per sector* de taalverhouding op twee manieren berekend. Figuur 1 stelt het percentage Nederlandstalige gezinnen t.o.v. het totaal aantal private gezinnen voor. Wij herhalen dat de opname van de C.C.C.-gegevens gebeurde in 1978. Het totaal aantal private gezinnen per sector daarentegen heeft betrekking op het jaar 1970 (volkstelling 1970). De negatieve bevolkingsevolutie in de Brusselse agglomeratie sinds 1970 indachtig, kunnen we met zekerheid zeggen dat in de meeste sectoren van de agglomeratie het totaal aantal private gezinnen voor de periode 1970-78 is afgenomen. Ook om die reden is de verhouding Nederlandstalige gezinnen (1978) t.o.v. het totaal aantal private gezinnen (1970) minimaal.

(10) F. LOUCKX, *Nederlandstalige inwijkelingen in de Brusselse agglomeratie*, Centrum voor Sociologie, V.U.B., 1975, p. 132.

Nederlandstalige bevolking in Brussel-Hoofdstad

Figuur 2 geeft het aandeel van de Nederlandstaligen t.o.v. de bevolking van Belgische nationaliteit per sector. Ook deze verhouding vergt enige toelichting. Het aantal Nederlandstaligen bekwamen we door het aantal Nederlandstalige gezinnen (1978) te vermenigvuldigen met de gemiddelde gezinsgrootte (1970), waarbij een constante gemiddelde gezinsgrootte werd gesteld voor de periode 1970-1978. De bevolking van Belgische nationaliteit per sector is na 1970 niet meer te achterhalen. De bevolkingsevolutie in de agglomeratie voor de periode 1970-78, wijst naast een afname van de bevolking van Belgische nationaliteit ook op een continue toename van de vreemdelingenpopulatie. Dat impliceert meteen ook in de meeste sectoren een onderschatting van de verhouding Nederlandstaligen t.o.v. de bevolking van Belgische nationaliteit.

Stippen we nog aan dat niet-gearceerde oppervlakten op beide kaarten sectoren weergeven met een bevolking van minder dan 300 inwoners.

Tabel 2 tenslotte geeft de Nederlandstalige aanwezigheid per gemeente als resultaat van ons onderzoek.

TABEL 2 :

NEDERLANDSTALIGE AANWEZIGHEID IN BRUSSEL-HOOFDSTAD

	Nederlandst. gez. (x 100)	Nederlandst. (x 100)
	Tot. aant. private gez.	Bevolk. v. Belg. national.
Anderlecht	14,2	19,7
Oudergem	10,6	13,2
St.-Agatha-Berchem	34,7	38,6
Brussel	8,2	13,3
Etterbeek	8,1	11,9
Evere	18,4	17,9
Vorst	9,6	14,1
Ganshoren	18,6	19,6
Elsene	8,0	11,9
Jette	25,4	27,0
Koekelberg	21,3	29,4
St.-Jans-Molenbeek	10,3	13,9
St.-Gillis	4,2	8,6
St.-Joost	12,2	23,7
Schaarbeek	7,8	12,4
Ukkel	11,1	14,3
Watermaal-Bosvoorde	14,2	15,4
St.-Lambrechts-Woluwe	7,1	8,0
St.-Pieters-Woluwe	18,2	20,8

HOOFDSTUK III :

BESPREKING VAN DE RESULTATEN OP AGGLOMERATIENIVEAU

1) RUIMTELIJKE SPREIDING VAN DE NEDERLANDSTALIGE BEVOLKING

A. Aandeel van de Nederlandstalige gezinnen t.o.v. het totaal aantal private gezinnen (per statistische sector — zie figuur 1)

De Nederlandstalige gezinnen zijn het minst sterk vertegenwoordigd in het centrum van de agglomeratie, meer bepaald in de binnenstad en in een omringende zone van 1,5 à 2 km breedte. De laagste percentages komen voor in de vijfhoek, op het grondgebied van de gemeente Sint-Gillis, langs de as Louizalaan-Rooseveltpaan en rond het Noordstation.

Vanuit het centrum neemt de Nederlandstalige aanwezigheid in alle richtingen toe om haar hoogste concentratie te bereiken in die sectoren die dicht bij de agglomeratierand aanliggen. Alhoewel deze toename algemeen is, kan men ze niet gelijklopend noemen. Het is duidelijk dat het aandeel van de Nederlandstalige gezinnen belangrijker is ten westen van de kanaalzone. Voornamelijk in de sectoren van noordwestelijke gemeenten van de agglomeratie (Jette, Ganshoren, Sint-Agatha-Berchem) vormen zij een zeer belangrijke minderheid. Ten westen van de ring, op grondgebied Anderlecht, vormen de Nederlandstaligen nog zelfs een ruime meerderheid. Ook een groot gedeelte van Neder-over-Heembeek heeft nog een sterke Nederlandstalige inslag.

Ten oosten van de kanaalzone noteren we één grote uitschieter. Brussel-Haren sluit niet alleen morfologisch maar duidelijk ook taalkundig beter aan bij de Vlaamse randgemeenten Machelen en Diegem dan bij de Brusselse agglomeratie.

Het zuiden en het zuid-westen van de agglomeratie vormen een homogeen geheel wat de taalverhoudingen betreft. De hoogste percentages Nederlandstaligen (30 à 40%) vinden wij in de meer zuidelijk gelegen sectoren van deze gemeenten (vb. Vorst, Ukkel, Watermaal-Bosvoorde). In de overige sectoren maken de Nederlandstaligen nog slechts per uitzondering meer dan 20% van het totaal aantal private gezinnen uit.

Het oosten van de agglomeratie lijkt heel wat minder taalhomogeen. Opvallend is hoe sterk de taalverhoudingen in Sint-Pieters-Woluwe en Sint-Lambrechts-Woluwe uiteen lopen. Nochtans blijkt uit vroegere ramingen een nagenoeg parallelle taalevolutie in beide gemeenten. Dat doet vragen rijzen naar de waarde van het adressenbestand van de Nederlandstalige bevolking in Sint-Lambrechts-Woluwe.

De Nederlandstalige gezinnen maken in Sint-Pieters-Woluwe een belangrijk deel uit van de bevolking in de oude dorpskern (Stokkel). Opvallend hoog ligt ook hun aanwezigheid ten noorden en ten oosten van de statige Tervurenlaan.

B. Aandeel van de Nederlandstaligen op de bevolking van Belgische nationaliteit (per statistische sector — zie figuur 2)

Het is duidelijk dat figuren 1 en 2 voor het grootste deel van de agglomeratie vergelijkbaar zijn en dat alleen noemenswaardige verschuivingen optreden in die stadsbuurten met een belangrijke concentratie van vreemdelingen. Dat is ondermeer het geval voor de omgeving van het zuidstation, een groot gedeelte van Sint-Gillis, de Kuregemwijk, het westen van de binnenstad, de oude kern van Sint-Jans-Molenbeek (tussen de spoorweg en het kanaal) en een uitgestrekt gebied in de omgeving van het Noordstation op het grondgebied van de gemeenten Brussel, Sint-Joost-ten-Node en Schaarbeek. In al deze verouderde stadsgedeelten vestigde zich een aanzienlijk aantal mediterrane gastarbeiders.

Het residentiële patroon van vreemdelingen uit de E.E.G.-landen weerspiegelt zich veel minder in figuur 2. Wij treffen op uitzondering van de Franse, deze nationaliteiten veel minder aan in de hoofdstad en bovendien wonen ze meer gespreid over de agglomeratie.

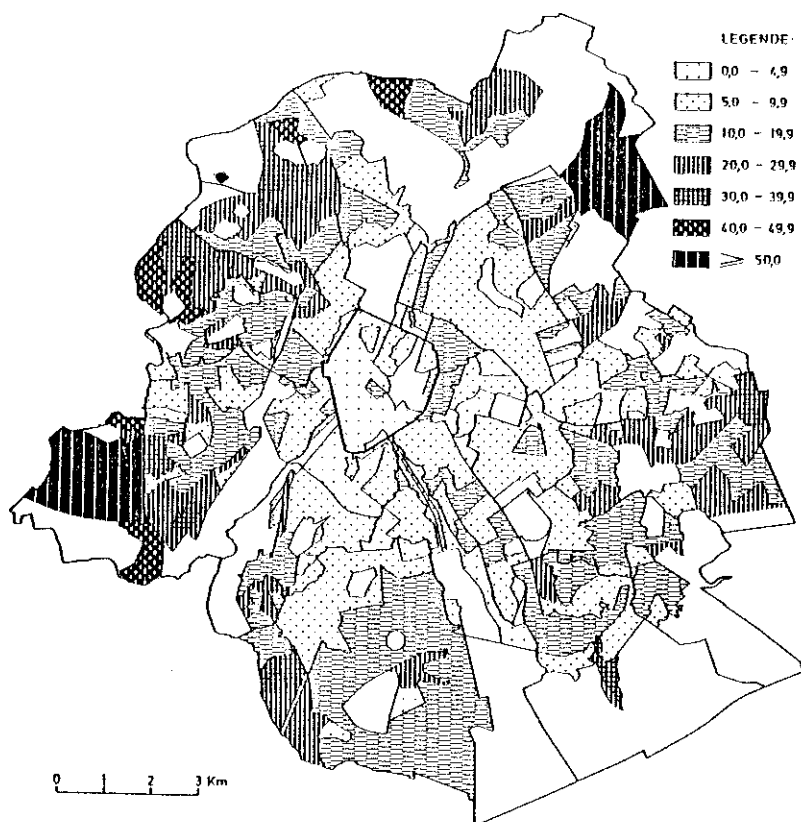
Alle karakteristieken onder vorige paragraaf besproken blijven hier natuurlijk gelden.

2) KENMERKEN VAN HET RESIDENTIEEL PATROON VAN DE NEDERLANDSTALIGE BEVOLKING IN BRUSSEL-HOOFDSTAD

Op agglomeratieniveau werden relaties opgespoord tussen het residentieel patroon van de Nederlandstaligen en de patronen van een

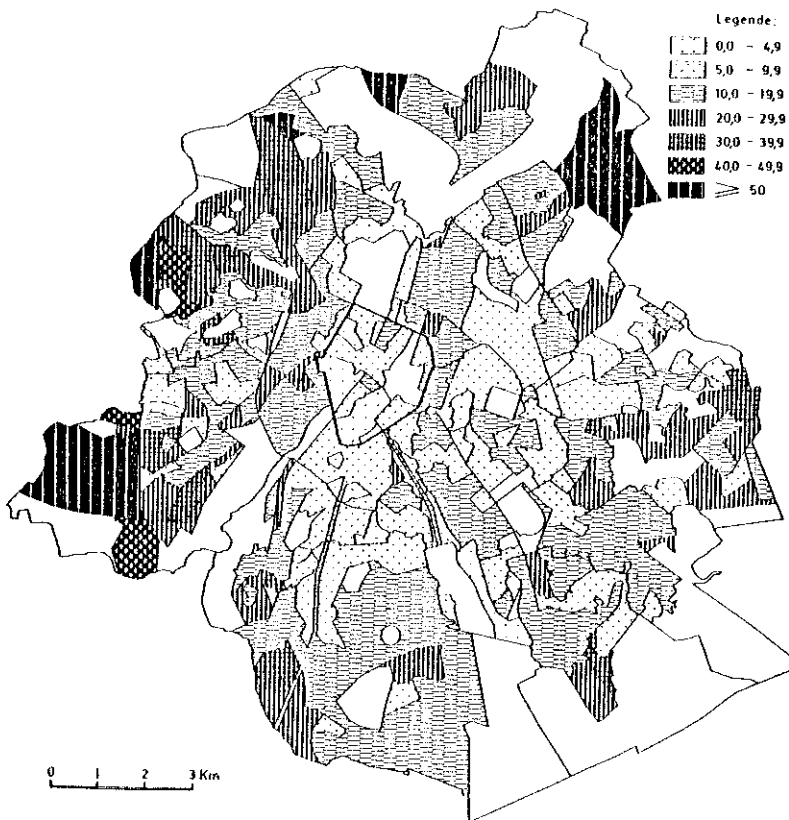
FIGUUR 1 :

PERCENTAGE NEDERLANDSTALIGE GEZINNEN OP HET TOTAAL
AANTAL PRIVATE GEZINNEN
(per statistische sector)

FIGUUR 2 :

**PERCENTAGE NEDERLANDSTALIGEN T.O.V. BEVOLKING
VAN BELGISCHE NATIONALITEIT**

aantal bevolkings- en bewoningskenmerken. Daar de Brusselse agglomeratie 494 statistische sectoren telt met meer dan 300 inwoners is het zeer moeilijk om de relaties af te leiden uit een vergelijkende kaartstudie en uit terreinwerk. Mathematische technieken laten wel toe om langs eenvoudige weg die mogelijke interrelaties aan te tonen. Meer in het bijzonder werd in deze studie de Pearson-produktmoment correlatieanalyse aangewend. Wij willen hier met nadruk wijzen op één der typische problemen in het geval van geografisch onderzoek waarbij gebruik wordt gemaakt van correlatierekening.

Het begrip "ecological fallacy" staat voor een verkeerde interpretatie die soms aan ruimtelijke correlaties gegeven wordt. Een ruimtelijke correlatie meet alleen het verband tussen de spreidingspatronen van twee verschijnselen en dus geen verband tussen de verschijnselen zelf. M.a.w. de ruimtelijke correlaties hebben alleen betrekking op de buurten en niet op de individuen of groepen binnen de buurt.

De grens tussen al dan niet belangrijke samenhang verschilt van auteur tot auteur. Zeker is dat elke indeling willekeurig is en soms dient aangepast te worden aan de context. Wij houden het in deze studie bij de terminologie van Brand-Koolen (11). Zij noemt een correlatie tussen $/.20/$ en $/.40/$ middelmatig, tussen $/.40/$ en $/.70/$ hoog en groter dan $/.70/$ zeer hoog. Tabel 3 bevat een lijst met een benaming en een meer gedetailleerde beschrijving van de weerhouden variabelen. Vermelden we nog dat de meeste van deze variabelen kartografisch werden weergegeven in de "Sociaal-Geografische atlas van Brussel-Hoofdstad" van W. De Lannoy (12).

Het is duidelijk dat die variabelen in een aantal groepen zijn ingedeeld naargelang de verschillende aspecten die ze beschrijven. Het kan misschien verbazing wekken dat bepaalde gegevens zoals gemiddeld inkomen, huurprijs van de woningen, bevolkingsgroei niet in de lijst voorkomen. Informatie over dergelijke indicatoren is echter niet per statistische sector beschikbaar.

De gegevens over de periode van vestiging hebben betrekking op de vestiging in de gemeente en niet in de statistische sector. De residentiële mobiliteit binnen de gemeente komt dus niet tot uiting.

(11) M.J.M. BRAND-KOOLEN, *Factoranalyse in het sociologische onderzoek. Explicatie en evaluatie van enige modellen*, Leiden, Stenfert Kroese, 1972, 263 p.

(12) W. DE LANNOY, *Sociaal-Geografische atlas van Brussel-Hoofdstad*, Antwerpen, De Sikkel, 1978, 99 p.

Alle gegevens zijn ontleend aan de volks- en woningtelling van 31 december 1970, behalve de Nederlandstalige aanwezigheid per sector (1978). Dit 8-jarenverschil vormt natuurlijk een zwakke schakel in deze analyse. Het is echter onmogelijk na te gaan in hoeverre de weerhouden variabelen fluctueerden tijdens de periode 1970-1978. De grootste verschuivingen treden zeker op in de groep "vreemdelingen". Ingrijpende veranderingen in de ruimtelijke patronen van de andere variabelen lijken ons minder vanzelfsprekend.

TABEL 3 :

LIJST VAN DE IN DE CORRELATIEANALYSE GEBRUIKTE
VARIABLEN

Gezinskenmerken

1. Grote gezinnen : percentage private gezinnen bestaande uit 5 en meer personen ten overstaan van het totaal aantal private gezinnen. Collectieve gezinnen behoren hier dus niet bij.
2. Drie- en vierpersoonsgezinnen : percentage private gezinnen bestaande uit 3 of 4 personen ten overstaan van het totaal aantal private gezinnen.
3. Alleenwonende mannen : percentage alleenwonende mannen (t.o.v. het totaal aantal private gezinnen).
4. Alleenwonende vrouwen : percentage alleenwonende vrouwen (t.o.v. het totaal aantal private gezinnen).

Leeftijdsopbouw

5. Kinderen : percentage kinderen van 0 tot 4 jaar t.o.v. de totale bevolking.
6. Jongeren : percentage jongeren van 0 tot 14 jaar t.o.v. de totale bevolking.
7. Ouderen : percentage ouderen (65 jaar en ouder) t.o.v. de totale bevolking.

Vreemdelingen

8. Vreemdelingen uit de E.E.G. — U.S.A. : pro mille vreemdelingen uit de landen Frankrijk, Nederland, West-Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten van Amerika (t.o.v. de totale bevolking).
9. Vreemdelingen uit de Middellandse-Zeelanden : pro mille vreemdelingen uit de landen Spanje, Italië, Marokko, Griekenland en Turkije (t.o.v. de totale bevolking).

Ouderdom van de woningen

10. Woningen gebouwd voor 1919 : percentage particuliere woningen gebouwd voor 1919 (t.o.v. het totaal aantal particuliere woningen).

Frank LOGIE

11. Woningen gebouwd tussen 1919 en 1945 : percentage particuliere woningen gebouwd in de periode 1919-1945 (t.o.v. het totaal aantal particuliere woningen).
12. Woningen gebouwd tussen 1946 en 1961 : percentage particuliere woningen gebouwd in de periode 1946-1961 (t.o.v. het totaal aantal particuliere woningen).
13. Woningen gebouwd na 1961 : percentage particuliere woningen gebouwd in de periode 1961-1970 (t.o.v. het totaal aantal particuliere woningen).

Sociaal-economische groepen; onderwijsniveau

14. Zelfstandigen in handel, vervoer en diensten : percentage zelfstandigen en werkgevers in handel, vervoer en diensten ten overstaan van het totaal aantal actieven.
15. Vrije beroepen en kaderpersoneel : percentage vrije beroepen en kaders ten overstaan van het totaal aantal actieven.
16. Bedienden : percentage bedienden ten overstaan van het totaal aantal actieven. Deze groep omvat onderwijzers, beroepsmilitairen (behalve officieren) politie en overige bedienden.
17. Arbeiders : percentage arbeiders ten overstaan van het totaal aantal actieven.
18. Lager onderwijs : percentage van de bevolking dat geen onderwijs meer volgt met een diploma van lager secundair onderwijs.
19. Hoger niet-universitair en universitair onderwijs : percentage van de bevolking dat geen onderwijs meer volgt met een diploma van hoger niet-universitair of universitair onderwijs.

Kenmerken van de woningen

20. Eengezinshuizen : percentage woningen in eengezinswoningen (ten overstaan van het totaal aantal particuliere woningen).
21. Hoogbouw : percentage woningen gebouwd met tien en meer woningen (ten overstaan van het totaal aantal particuliere woningen). Dit zijn dus niet noodzakelijk torengebouwen.
22. Maximum comfort : percentage particuliere woningen met een combinatie van volgende voorzieningen : een aansluiting op de openbare waterleiding, een aansluiting op een openbaar rioolnet, een WC voor uitsluitend gebruik door het gezin en voorzien van een waterspoeling, een badkamer of stortbad voor uitsluitend gebruik door het gezin.
23. Eigenaars : percentage particuliere woningen bewoond door de eigenaar of medeëigenaar of vruchtgebruiker (ten overstaan van het totaal aantal particuliere woningen).
24. Woonruimte : gemiddelde woonoppervlakte (in m²) per persoon, berekend door :

totale oppervlakte van alle woonvertrekken in de buurt
aantal bewoners van particuliere woningen in de buurt

Periode van vestiging in de gemeente

26. Autochtonen : percentage van de bevolking dat sinds zijn geboorte in de ge-

Nederlandstalige bevolking in Brussel-Hoofdstad

meente verblijft.

27. Vestiging in de gemeente voor 1945 : percentage van de bevolking dat zich in de gemeente vestigde voor 1945.
28. Vestiging in de gemeente tussen 1945 en 1964 : percentage van de bevolking dat zich in de gemeente vestigde in de periode 1945-1964.
29. Vestiging in de gemeente tussen 1965 en 1970 : percentage van de bevolking dat zich in de gemeente vestigde in de periode 1965-1970.

Taalfactor

30. Nederlandstaligen : percentage Nederlandstalige gezinnen ten overstaan van het totaal aantal private gezinnen.

TABEL 4 :

CORRELATIEMATRIX (de correlatiecoëfficiënten werden vermenigvuldigd met 100)

Variabelen	Correlatie met variabele 30
1	19
2	45
3	- 38
4	- 48
5	1
6	19
7	- 26
8	- 24
9	- 33
10	- 30
11	- 2
12	19
13	19
14	- 18
15	- 3
16	18
17	7
18	16
19	- 7
20	43
21	- 7
22	14
23	47
24	6
25	18
26	24
27	- 2
28	- 6
29	- 11

De correlatiematrix (tabel 4) bevat geen zeer hoge waarden (d.w.z. waarden groter dan $.70/$). De hoogste correlatie komt voor tussen de variabelen "Nederlandstaligen" en "alleenwonende vrouwen". Het is trouwens opvallend dat een aantal gezinskenmerken en de taalvariabelen gelijkaardige (of tegengestelde) spreidingspatronen vertonen. Het spreidingspatroon van alleenwonenden is in grote mate tegengesteld aan dit van de Nederlandstaligen. Zowel de alleenwonende mannen als vrouwen zijn het sterkst vertegenwoordigd in het centrum van de agglomeratie. Dit residentieel patroon van alleenwonenden wordt door verschillende factoren bepaald. Zowel de beschikbaarheid van kleine huurwoningen, de concentratie van mediterrane gastarbeiders als de sterke veroudering van de Belgische bevolking in het stadscentrum spelen een rol. De correlatie tussen de taalvariabele en de variabele "gezinnen bestaande uit 3 of 4 personen (middelgrote gezinnen)" ligt eveneens hoog. De kaart met de middelgrote gezinnen vertoont dan ook een concentrisch patroon met de laagste waarden in de binnenstad en aan de zuidoostzijde van de pentagoon en de hoogste percentages in een tamelijk brede zone aan de rand van de agglomeratie.

Belangrijker lijken ons de hoge correlaties tussen de variabelen "Nederlandstaligen" en "eigenaars" enerzijds en de variabelen "Nederlandstaligen" — "eengezinshuizen" anderzijds. Het aandeel van de particuliere woningen dat bewoond wordt door de eigenaar neemt toe van het centrum naar de rand van de agglomeratie. In de binnenstad wordt meer dan 90% van de woningen gehuurd. Ongeveer eenzelfde patroon vertoont het aandeel van het aantal eengezinshuizen per 100 particuliere woningen. Overwegend eengezinshuizen komen voor aan de rand van de agglomeratie met uitschieters in het landelijke Neerpede, Haren en de gemeenten Ukkel, Watermaal-Bosvoorde, Oudergem en Sint-Pieters-Woluwe. De zeer sterke concentratie van oude woningen (d.w.z. woningen gebouwd vóór 1919) in de binnenstad en in de randzone rond de pentagoon verklaart de negatieve correlatie met het ruimtelijk patroon van de taalvariabele.

De negatieve correlatie tussen het residentieel patroon van "Nederlandstaligen" en "vreemdelingen" is evident. Opmerkelijker is het ontbreken van elke belangrijke correlatie op agglomeratieniveau tussen de variabele "Nederlandstaligen" en de variabelen die indicatoren zijn voor socio-economische status en onderwijsniveau. De variabele "Nederlandstaligen" sluit dus noch bij de zelfstandigen, noch bij de vrije beroepen, noch bij de bedienden, noch bij de arbeiders aan.

Tenslotte blijkt er op agglomeratieniveau een zwakke relatie te bestaan tussen het spreidingspatroon van Nederlandstaligen en autochtonen.

HOOFDSTUK 4 :

IMMIGRATIE ALS INTERVENIERENDE FACTOR IN HET RESIDENTIEEL PATROON VAN NEDERLANDSTALIGEN

Het is duidelijk dat geografische afkomst en migratiepatroon belangrijke schakels vormen in de verklaring van de Brusselse taalkaart.

Gegevens hieromtrent, op niveau van de statistische sector, zijn niet in de volkstelling van 1970 opgenomen. Wel gekend, is de inwijking in de gemeente naar arrondissement van herkomst. Voor elke gemeente van de agglomeratie kan dus de verhouding Waalse/Vlaamse immigranten worden berekend. Laten we onmiddellijk duidelijk stellen dat deze verhouding geen uitsluitsel geeft omtrent de taalverhoudingen in de 19 gemeenten. Daarvoor omvat dit probleem nog teveel onbekenden :

1) Niet alle immigranten uit Vlaanderen gebruiken het Nederlands als omgangstaal. Vooral het arrondissement Halle-Vilvoorde ziet een aantal Franstaligen naar de Brusselse agglomeratie vertrekken. In dat verband mogen de gevolgen van een aktie als "Thuis zijn" zeker niet onderschat worden. Omgekeerd zijn niet alle inwijkelingen uit Wallonië de facto Franstalig. De omvang van deze fenomenen zijn moeilijk te schatten.

2) Omtrent het taalstatuut van de emigrant uit de Brusselse agglomeratie tast men in het duister. Nochtans is deze populatie zeer omvangrijk (tussen 1.1.1969 en 1.1.1979 verlieten meer dan 1.110.000 inwoners de agglomeratie).

3) In elk van de 19 gemeenten is ongeveer 60% van de immigranten afkomstig van een andere gemeente van de Brusselse agglomeratie. Deze groep omvat zowel de autochtone emigrant als de transmigrant afkomstig uit de andere streken van België of uit het buitenland. Ook deze personen hebben een grote, moeilijk te achterhalen invloed op de taalverhoudingen binnen de gemeente.

4) Alhoewel de verfransingsmechanismen, zowel bij de Vlaamse immigrant als bij de autochtone Brusselaar, nauwkeurig

werden doorgelicht in "wetenschappelijk onderzoek van de Brusselse taaltoestanden", blijft dit proces moeilijk kwantitatief te verwoorden. Niettemin lijkt het ons toch opportuun de verhouding van de Waalse en Vlaamse inbreng in het Brusselse demografische gebeuren af te wegen.

Tabel 5 geeft de verhouding van het aantal inwijkelingen vanuit het Waalse landsgedeelte (provincies Luxemburg, Namen, Luik, Henegouwen en het arrondissement Nijvel) per 100 inwijkelingen uit Vlaanderen (West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen, Antwerpen, Limburg, en het arrondissement Halle-Vilvoorde) voor elk der 19 gemeenten, en dit voor de periode 1970-1978.

TABEL 5 :

VERHOUDING WAALSE IMMIGRANTEN/VLAAMSE IMMIGRANTEN
(x 100)

Elsene	156,6	Brussel	77,2
Sint-Gillis	153,8	Sint-Pieters-Woluwe	76,8
Etterbeek	152,0	Koekelberg	69,5
Watermaal-Bosvoorde	129,8	Anderlecht	67,9
Oudergem	113,6	Evere	62,6
Sint-Joost-ten-Node	113,4	Molenbeek	62,3
Vorst	112,1	Jette	56,3
Schaarbeek	98,5	Ganshoren	53,9
Ukkel	94,3	Sint-Agatha-Berchem	33,2
Sint-Lambrechts-Woluwe	76,8		

Voor de periode 1970-1978 telt men in 7 van de 19 gemeenten een dominante Waalse inwijking. Het zijn meer in het bijzonder de centrale en zuid-zuidoostelijke gemeenten van de agglomeratie die een grotere aantrekkingskracht op de Waalse immigranten uitoefenen (Elsene, Sint-Gillis, Etterbeek, Sint-Joost, Watermaal-Bosvoorde, Vorst en Oudergem). In alle gemeenten ten westen van de kanaalzone daarentegen (Anderlecht, Molenbeek, Koekelberg, Sint-Agatha-Berchem, Ganshoren, Jette) is er een uitgesproken overwicht van Vlaamse immigranten. Dit overwicht vinden we ook terug in de oostelijke gemeenten (Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Pieters-Woluwe en Evere) alhoewel in mindere mate voor Sint-Lambrechts-Woluwe.

Een vergelijking van tabel 2 en tabel 5 illustreert dat er inderdaad een relatie bestaat tussen geografische afkomst van de immigranten

Nederlandstalige bevolking in Brussel-Hoofdstad

en de taalverhouding in de 19 gemeenten.

De gemeenten met het hoogste percentage Franstaligen kennen ook een uitgesproken Waalse inwijking (Elsene, Sint-Gillis, Etterbeek, Oudergem). Omgekeerd tellen de gemeenten met een belangrijke Nederlandstalige aanwezigheid verhoudingsgewijs veel meer Vlaamse immigranten (Sint-Agatha-Berchem, Jette, Anderlecht, Evere, Ganshoren). Beide tabellen blijken ons vermoeden betreffende de onvolledigheid van de adressenlijst van Nederlandstaligen in de gemeente Sint-Lambrechts-Woluwe te bevestigen.

Drs. Frank Logie, Geografisch Instituut,
V.U.B., Pleinlaan 2, 1050 Brussel

HET GEWIJZIGDE POLITIEKE BEELD IN HET KIESARRONDISSEMENT BRUSSEL 1964-1979

door

Luk HOLVOET

**Departement Politieke Wetenschappen, K.U. Leuven
en
Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudiën**

INLEIDING

De gemeenteraadsverkiezingen van 11 oktober 1964 worden als beginpunt voor deze studie gekozen. Dit waren de eerste verkiezingen na de totstandkoming van de taalwetten van 1962 en 1963. Deze taalwetgeving heeft in en rond Brussel diep ingegrepen op de verhoudingen tussen de gemeenschappen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1964 kon een eerste neerslag hiervan vastgesteld worden. De studie wordt afgesloten met de laatst voorhanden zijnde verkiezingen, nl. de Europese. Hierbij zal kunnen vastgesteld worden dat het proces dat in de zestiger jaren op gang kwam nog niet als volledig afgesloten kan worden beschouwd.

Het onderzoek wordt opgedeeld in twee grote periodes. Een eerste periode start met de gemeenteraadsverkiezingen van 11 oktober 1964 en eindigt met de agglomeratie- en federatieraadsverkiezingen van 21 november 1971. In deze periode wordt minder de nadruk gelegd op de verkiezingsresultaten zelf als wel op het uit elkaar groeien van de twee cultuurgemeenschappen op het niveau van de politieke partijen. Het is de periode waarin eentalige lijsten in toeneemende mate de plaats innemen van tweetalige. Op het politieke vlak treedt naast de ideologische component ook de culturele op de voorgrond.

De tweede periode begint met de parlementsverkiezingen van 11 maart 1974 en eindigt met de Europese verkiezingen van 10 juni 1979. Gemeenschappelijk aan deze periode is dat alle grote politieke formaties met een eentalige lijst aan de verkiezingen participeren. In dit tweede deel zal het dan ook mogelijk zijn de verkiezingsresultaten in hun relatie tot de gemeenschappen iets diepgaander te analyseren.

Om deze studie niet te uitgebreid te maken, is vooral de klemtoon gelegd op de wijzigingen in de politieke en electorale verhoudingen tussen de gemeenschappen in hun geheel. De resultaten bij verkiezingen behaald door elk der deelnemende partijen of lijsten afzonderlijk worden slechts behandeld voorzover ze van belang zijn in het kader van deze studie. Een meer gedetailleerde analyse van het gebeuren rond elke verkiezing is immers reeds gebeurd in een nummer van de "Courrier Hebdomadaire" van het Centre de Recherche et d'Information Socio-Politique (C.R.I.S.P.) (1). Veel van de hier gehanteerde informatie, vooral i.v.m. het eerste gedeelte, is dan ook uit die bron afkomstig.

De gebruikte opdeling in periodes brengt wel met zich mee dat verschillende soorten verkiezingen door elkaar behandeld worden, nl. gemeenteraadsverkiezingen, parlementsverkiezingen, agglomeratieraads- en federatieraadsverkiezingen en tenslotte Europese verkiezingen. Daar elk soort verkiezingen een eigen karakter of verkiezingsgestalte heeft zou ervoor kunnen gepleit worden ze telkens als afzonderlijke gehelen te behandelen. Aangezien het het opzet is van deze studie de evolutie tussen beide gemeenschappen weer te geven lijkt een chronologische behandeling van de verkiezingen de meest aangewezen methode. Dit betekent geenszins dat deze chronologie altijd strikt zal nagevolgd worden. Waar omwille van het onderzoeksopzet gewenst, zal hiervan worden afgeweken.

Het blijft wel nodig steeds voor ogen te houden dat de uitslag van de verkiezing mee bepaald wordt door de verkiezingsgestalte. Strikt genomen zijn gemeenteraadsverkiezingen moeilijk vergelijkbaar met parlementsverkiezingen. De verhouding tussen de gemeenschappen zoals die uit verkiezingsresultaten blijkt wordt m.a.w. beïnvloed door het aantal lijsten dat aan de verkiezingen deelneemt, door de positie-keuze van de een of andere lokale personaliteit, enz.

(1) Zie *Courrier Hebdomadaire*, nrs. 261, 262, 263, 279, 282, 288, 289, 400, 402, 466-467, 472, 473, 485, 487-488, 490, 492-493, 496, 501, 502, 508, 535, 537, 544, 545, 547, 634, 635, 636, 638, 733, 761-762, 763, 793, 801, 821, 826-827, 828.

Voor de parlementsverkiezingen is steeds gebruik gemaakt van de uitslagen voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Er is dus niet gezocht naar de verkiezingsuitslag die het meest gunstige resultaat oplevert voor de Nederlandstalige gemeenschap. Het is m.a.w. goed mogelijk, en dat is soms het geval, dat het stempercentage dat de Nederlandstalige lijsten voor de senaat bekwamen hoger ligt dan dit voor de kamer.

Vooraf is het nuttig aan te stippen dat de hier bestudeerde periode een periode is waarbij zich tussen de partijen onderling grote verschuivingen hebben voorgedaan. Uit tabel I blijkt dat dit in het kiesarrondissement Brussel meer dan elders in het land het geval was. Bij de berekeningen voor de cijfers van het kiesarrondissement Brussel werden partijen van een gelijke ideologische gezindheid als één geheel behandeld, zodat de verschuivingen tussen de gemeenschappen nog niet eens in beeld zijn gebracht. De verschuivingen tussen de partijen met een andere ideologische opstelling lagen vrij hoog van 1965 tot en met 1971. Bij de verkiezingen van 1974 en 1977 lijkt de toestand zich te zullen stabiliseren. Bij de verkiezingen van 1978 en 1979 komt er echter opnieuw beweging in de toestand. Dit wijst erop dat het m.b.t. het Brusselse kiesarrondissement steeds gewaagd is bepaalde toestanden als verworven te beschouwen.

TABEL I

EVOLUTIE IN DE UITWENDIGE STEMMENVERSCHUIVING

Jaartal	Kiesarrondissement Brussel	Vlaanderen (*)	Wallonië
1965	29.16	12.11	20.53
1968	16.76	6.48	8.27
1971	15.14	2.74	12.53
1974	5.56	4.09	5.74
1977	6.74	4.12	9.81
1978	8.89	6.44	3.25
1979	16.38	6.70	10.12

(*) Zonder het arrondissement Halle-Vilvoorde

I. HET ZELFSTANDIG WORDEN VAN DE NEDERLANDSTALIGE GEMEENSCHAP OP POLITIEK GEBIED : 1964-1971

1. DE GEMEENTERAADSVERKIEZINGEN VAN 11 OKTOBER 1964

Tot aan de gemeenteraadsverkiezingen van 1964 was het taalprobleem op lokaal vlak nog niet aan bod geweest. In Brussel waren de lijsten van de traditionele partijen tweetalig in deze zin dat naargelang partij en gemeente, meer of minder Nederlandstaligen op de lijsten fungeerden. Zo was het aantal Nederlandstaligen bij C.V.P.-P.S.C. en B.S.P.-P.S.B. groter dan bv. bij de liberale partij. Het aantal Nederlandstaligen op de lijst lag ook hoger in de noordelijke gemeenten dan in de zuidelijke. Het gemeenschappelijke kenmerk van deze Nederlandstaligen op de tweetalige lijsten was dat ze deel uitmaakten van partijafdelingen waarin ze een minderheid vormden en het Frans de meest gebruikte taal was. De meeste van deze Nederlandstaligen legden zich neer bij deze vorm van tweetaligheid met Franstalige dominantie. Zij gedroegen zich zoals het gros der Vlamingen dit in de Brusselse agglomeratie steeds had gedaan, ze pasten zich aan : de Nederlandstalige culturele identiteit werd omzeggens nooit geaffirmeerd. Spanningen tussen de gemeenschappen op gemeentelijk partijpolitiek vlak waren dan ook nagenoeg onbestaande.

In de gemeenten die het randgebied van Brussel vormden, verschilde de basishouding van de politicus op politiek vlak niet zoveel van deze te Brussel. Natuurlijk, daar het hier Vlaamse gemeenten betrof was het politieke leven meer Nederlandstalig maar toch hoogst zelden eentalig Nederlands. Het politieke leven op gemeentelijk niveau was toen veel meer dan nu in handen van dorpsnotabelen, zoals dokters, edellieden en industriëlen. De status van deze personen, en ook de periode waarin de meesten gestudeerd hadden, maakte dat voor velen onder hen het Frans de voertaal was. In deze zin was hier het verschil met de toestand in de rest van Vlaanderen niet zo groot, wel waren de Franstaligen talrijker aanwezig, dit vooral als gevolg van de nabijheid van de Brusselse agglomeratie. De Franssprekenden waren o.a. vertegenwoordigd in de gemeenteraden van Vilvoorde, Diegem, Ruisbroek, Sint-Pieters-Leeuw, Vlezenbeek, Drogenbos, Overijse, Hoeilaart, Wemmel, Strombeek-Bever, Kraainem, Sint-Stevens-Woluwe, Sterrebeek, Tervuren, Wezembeek-Oppeem, Alsemberg, Linkebeek, Sint-Genesius-Rode en Dilbeek. Alhoe-

wel de verkiezingen een lokaal karakter hadden en de lijsten zelden officiële partijnamen droegen leunden de meeste lijsten toch aan bij de een of andere partij. De openheid t.o.v. de Franstaligen was het grootst bij de lijsten van socialistische — en vooral van liberale — strekking. Verzet in deze middens tegen de gevolgen van de taalwetgeving van 1962 en 1963 voor hun gemeente was dan ook geen ongewone zaak. De katholieke lijsten en kandidaten waren door de band meer Vlaams voelend, alhoewel hun houding in de ene gemeente ook niet gelijk was aan deze in de andere.

De hier geschetste toestand maakte dat in een aantal van de dichtst bij Brussel gelegen gemeenten, op politiek vlak een toestand van tweetaligheid bestond. Door tal van lijsten werd tweetalige politieke propaganda verspreid zoals bv. in 1958 tot in Meise en Huizingen toe. Daar de meeste lijsten zoveel mogelijk stemmen achter zich wensten te verzamelen werd vermeden een keuze te maken voor de een of andere taalgemeenschap. De weinig zelfbewuste opstelling van de Nederlandstalige inwoners liet de politici zelfs toe in belangrijke mate tegemoet te komen aan de wensen van het stijgend aantal Franstalige inwijkelingen. Op administratief vlak resulteerde dit vaak in het toekennen van loketfaciliteiten aan Franstaligen. De plaatselijke politici gingen tot die houding over omdat ze op deze wijze de aantrekkelijkheid van de eigen lijst voor de nieuwe ingewekenen wensten te stimuleren (2).

In de periode 1958-1964 waren de spanningen tussen de gemeenschappen in en rond Brussel wel toegenomen. De Vlamingen hadden zich verzet tegen het toekennen van faciliteiten aan Franstaligen in zes Vlaamse gemeenten, er waren de marsen op Brussel van oktober 1961 en 1962 en er was verzet gerezen tegen de "talentelling" vervat in de volkstelling die normaal in 1960 moest doorgaan. Van Franstalige zijde was er vooral protest tegen de taalwetgeving die in de officiële sfeer de "taalvrijheid" inperkte en die te Brussel het Nederlands en het Frans op voet van gelijkheid stelde. De Franstaligen uit het randgebied en dezen uit Brussel vonden elkaar in hun gemeenschappelijk verzet tegen dit alles. Allerlei Franstalige drukkingsgroeperingen die zich verzetten tegen de taalwetgeving zagen dan ook het licht, zoals het "Bloc de la liberté linguistique" en het "Rassemblement des

(2) Voor een gedetailleerde weergave van de toestand op politiek gebied zie de oorspronkelijke documenten voor de studie *De Brusselse randgemeenten*, uitgevoerd door Mens en Ruimte in opdracht van de Kultuurraad voor Vlaanderen, Antwerpen, 1964.

Bruxellois contre la tyrannie linguistique" met als tijdschrift "Le Pays de Bruxelles". De grote sterkte voor de Franstaligen uit het randgebied was het samenvloeien van hun belangen met deze van de Brusselse Franstaligen.

Deze spanningen tussen de gemeenschappen kregen op gemeentelijk vlak hun eerste politieke vertaling bij de verkiezingen van 1964. Binnen de agglomeratie nam te Brussel, Evere, Vorst, Sint-Agatha-Berchem, Sint-Jans-Molenbeek en Oudergem voor het eerst een lijst deel die de belangen van de Nederlandstaligen centraal stelde. Hetzelfde gebeurde langs Franstalige zijde : in verschillende gemeenten werden in totaal 14 lijsten ingediend onder de benaming "Unité Francophone" of "Union Démocratique Francophone". Daarbij kwam dat de liberale partij op taalgebied een meer radicale positie innam dan de andere grote partijen; ook zij bestreed de taalwetgeving. Te Elsene lanceerden de kandidaten van deze partij de slogan "Ixelles oasis francophone". In het randgebied gebeurt iets gelijkaardigs. Uitgesproken Vlaamse lijsten zijn er o.a. te Wemmel, Kraainem, Wezembeek-Oppem, Sint-Genesius-Rode en Strombeek-Bever. De eerste francofone lijsten ter verdediging van de "taalvrijheid" doen hun intrede te Wezembeek-Oppem, Kraainem, Alsemberg, Dilbeek en Strombeek-Bever.

De uitslag van de verkiezingen is dan ook getekend door de verhevigde spanning tussen de gemeenschappen. Binnen de agglomeratie is er op de eerste plaats het verkiezingssucces van de liberale partij. Deze partij die steeds de taalwetgeving m.b.t. Brussel heeft bestreden, wordt de eerste partij binnen de agglomeratie. In drie gemeenten behaalt ze de absolute meerderheid en in zeven de relatieve. Op de tweede plaats is er het stemgedrag van het kiezerskorps t.a.v. Nederlandstalige kandidaten op tweetalige lijsten. In een aantal gevallen werden Nederlandstalige kandidaten op verkiesbare plaatsen door de Franstalige kiezers systematisch genegeerd, zodat ze niet opnieuw werden verkozen. Dit kwam het frequentst voor binnen de gemeenten met het laagste percentage Nederlandstalige inwoners en binnen de partij die het meest de Franstalige kiezers naar zich toe trok, nl. de P.L.P.-P.V.V. (3). Het succes daarentegen van de eentalige lijsten was beperkt, dit zowel langs Vlaamse als langs Franstalige zijde. De betrokken 14 Franstalige lijsten behaalden slechts 26.101 stemmen en 4 verkozenen : 2 te Etterbeek, 1 te Ukkel en 1 te Brussel. De 6 Vlaam-

(3) CRISP, "Les élections communales de 11 octobre 1964 (II)", in *Courrier Hebdomadaire*, 262, 20 november 1964, blz. 16 en 20.

se lijsten totaliseren 7.204 stemmen en behaalden 1 zetel te Brussel die bezet werd door de V.U.-volksvertegenwoordiger D. Deconinck.

In de gemeenten van het Vlaamse randgebied werd vastgesteld dat de francofone lijsten betrekkelijk goede resultaten boekten. Te Kraainem behaalde de francofone lijst 3 zetels op de 11 of 24,79% der stemmen, te Wezembeek-Oppem waren er twee lijsten die gezamenlijk 2 zetels op 11 en 31,33% der stemmen behaalden. Verder behaalden de francofone lijsten 2 zetels te Alsemberg (21,20% der stemmen), 1 te Dilbeek (13,38% der stemmen) en drie te Strombeek-Bever (28,52% der stemmen). De uitgesproken Vlaamse lijsten deden het iets minder goed : te Wezembeek-Oppem behaalden de Vlaamse democraten 2 zetels (16,82% der stemmen), te Sint-Genesius-Rode de lijst "voor Rode" 1 zetel (11,84% der stemmen) en te Wemmel de lijst Christelijke Verstandhouding 3 zetels of 21,72% der stemmen. Het grootste succes kende de Vlaams gezinde burgemeester Soens te Strombeek-Bever waar zijn lijst 49,14% der stemmen bekam. De Vlaamse lijst te Kraainem behaalde evenwel geen enkele zetel.

De polarisatie tussen de gemeenschappen was het verst gevorderd in de gemeenten Strombeek-Bever, Wezembeek-Oppem en Kraainem waar respectievelijk 60,36, 47,18 en 35,47% van de kiezers voor een eentalige lijst stemden.

Bij de verkiezingen van 1964 woog het succes van de eentalige lijsten nog niet op tegen dit van de taalgemengde, maar de deelname van eentalige lijsten aan de verkiezingen vormde de aanzet van een proces dat zich in de komende jaren verder zou doorzetten.

2. DE PARLEMENTSVERKIEZINGEN VAN 23 MEI 1965

De verkiezingen van 1965 waren de eerste nationale verkiezingen waar het gevoerde gemeenschapsbeleid van de kristen-democratische-socialistische coalitie o.l.v. Lefèvre, ondubbelzinnig kon worden goed of afgekeurd.

De spanningen waartoe de betreffende wetgeving aanleiding had gegeven trad reeds bij C.V.P.-P.S.C. en B.S.P.-P.S.B. aan het licht bij de lijstensamenstelling. Bij de poll georganiseerd door de Brusselse B.S.P.-P.S.B.-federatie — waar Franstalige en Nederlandstalige leden één enkel kiezerkorps vormden — werden Fayat en Vermeylen als

Nederlandstalige kandidaten gesanctioneerd omdat ze binnen de regering hun medewerking hadden verleend aan de nieuwe taalwetgeving. Voor de kamer kwam Fayat van de 4de plaats in 1961 op de 8ste terecht en Vermeylen voor de senaat van de 2de op de 5de (4). De Franstalige leden van de socialistische federatie hadden blijkbaar systematisch vermeden een stem uit te brengen op Fayat en Vermeylen. Een dergelijk resultaat konden de Vlaamse leden als minderheid slechts hebben vermeden door even systematisch hun stemmen te concentreren op een beperkt aantal Vlaamse kandidaten. Dit was blijkbaar niet gebeurd.

Binnen de C.V.P.-P.S.C. kon zich iets dergelijks als bij de B.S.P.-P.S.B. niet voordoen. Nederlandstalige en Franstalige leden vormden een afzonderlijk kiezerskorps en elke gemeenschap kreeg vooraf afgesproken plaatsen op de definitieve kandidatenlijst toegewezen. Toch speelden de rancunes t.o.v. de taalwetgeving mee. Gilson als Minister van Binnenlandse Zaken verantwoordelijk voor de taalwetgeving, schoof op de P.S.C.-lijst op van de 2de plaats in 1961 naar de 7de. Op de definitieve lijst die aan de kiezer werd voorgelegd was hij van de 3de op de 13de terechtgekomen. Bij de C.V.P. werd Verbaanderd gewezen burgemeester van Grimbergen, van de lijst verwijderd. Officieel werd zijn kandidatuur niet weerhouden omdat tegen hem klacht was ingediend bij de Procureur des Konings wegens bepaalde handelingen i.v.m. het bestuur van de gemeente. Feit is dat Verbaanderd een van de personen was die zich o.a. het heftigst had verzet tegen de invoering van faciliteiten voor Franstaligen in een aantal Vlaamse gemeenten. Als gevolg van zijn verwijdering nam Verbaanderd met een eigen lijst, "de Katholieke Partij", aan de verkiezingen deel. Door dit alles was de C.V.P.-P.S.C.-lijst wel meer aanvaardbaar geworden in de ogen van meer radicale Franstaligen (5).

Bij de P.V.V.-P.L.P. was het taalaspect minder aan bod gekomen. Voor het eerst zelfs stonden een aantal Vlamingen op een verkiesbare plaats. De Vlamingen binnen deze federatie hadden zich t.a.v. het taalprobleem steeds vrij gematigd opgesteld. Ze verkeerden overigens in dezelfde minderheidspositie als de Vlamingen binnen de B.S.P.-P.S.B.

(4) CRISP, "Les polls préparatoires aux élections législatives de mai 1965 (II)", in *Courrier Hebdomadaire*, 282, 27 april 1965, blz. 2-11.

(5) *Op.cit.*, blz. 13-30.

De eentalige lijsten schoten bij deze verkiezingen als paddestoelen uit de grond. Aan Vlaamse kant was er op de eerste plaats de V.U. die in het arrondissement sinds 1961 één verkozenen had; op de tweede plaats waren er de Vlaamse Demokraten o.l.v. Deconinck, V.U.-verkozenen in 1961, en op de derde plaats was er de Katholieke Partij geleid door Verbaanderd. De Franstaligen namen met twee eentalige lijsten aan de verkiezingen deel, nl. het "Front des Francophones" en de "Union Francophone".

In deze verkiezingen werd het succes van de liberalen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1964 bevestigd. Haar aantal verkozenen had ze weten op te voeren van zes naar elf. Positief voor de Vlamingen was dat voor het eerst twee Nederlandstaligen werden verkozen op de liberale lijst.

Naast het succes van de liberalen was er het succes van de eentalige lijsten. Het stemmenpercentage van de Vlaamse lijsten was gestegen van 2,51 in 1961 tot 6,07% en van de Franstalige lijsten van 0,22 tot 8,75%. De eentalige lijsten namen nu in totaal 14,82% der stemmen voor hun rekening. Wordt er van uitgegaan dat nagenoeg 40% van het kiezerskorps Nederlandssprekend is en 60% Franssprekend (6) dan kan vastgesteld worden dat in de respectieve kiezerskorpsen 15,19% der kiezers voor een eentalig Nederlandstalige lijst heeft gestemd en 14,57% voor een eentalig Franstalige. De radicalisering binnen de betrokken kiezerskorpsen was ongeveer even ver gevorderd.

Op het vlak van het aantal verkozenen waren de verkiezingen voor de Vlamingen geen succes. Door de te grote spreiding van de stemmen uitgebracht op de drie eentalige lijsten kon alleen de V.U. een zetel verwerven. Bij de Franstaligen daarentegen bekwam het F.D.F. drie zetels doordat het kiezerskorps de lijst van de "Union Francophone" genegeerd had.

De Vlamingen behaalden slechts 8 van de 33 zetels of 24,24%. Dit was een achteruitgang in vergelijking met 1961. Ze behaalden

(6) De CRISP in "L'évolution linguistique et politique du Brabant (I)", *Courrier Hebdomadaire*, 466-467, 16 januari 1970, blz. 33 schat het percentage Franstaligen op ca. 61,5%, Nederlandstaligen op ca. 36% en tweetaligen op ca. 2,5%. H. Fayat in "De verkiezingsuitslagen in het kiesarrondissement Brussel in het teken van de taalbetwistingen", *Socialistische Standpunten*, 1965, 4, blz. 287, spreekt van meer dan 40% Vlamingen.

toen wel evenveel zetels maar er was één zetel minder te verdelen. Vooral bij de C.V.P.-P.S.C. was het resultaat voor de Vlamingen slecht. In deze partij waar de Nederlandstalige leden de meerderheid vormden waren er op de acht verkozenen slechts drie Vlamingen.

3. DE PARLEMENTSVERKIEZINGEN VAN 31 MAART 1968

Deze verkiezingen vonden plaats na de val van de regering Vanden Boeynants over de kwestie Leuven. Dit communautair probleem had de gemoeieren fel opgehitst en als gevolg hiervan gingen de beide taalvleugels van de C.V.P.-P.S.C. elk hun eigen weg. Voor de tweetalige federatie van deze partij in het kiesarrondissement Brussel had dit natuurlijk consequenties. Aanvankelijk werd door Vanden Boeynants gepoogd met een gemeenschappelijke C.V.P.-P.S.C.-lijst aan de verkiezingen te participeren. Dit werd verworpen door het arrondissementeel comité van de P.S.C. dat besliste met een eigen eentalige lijst aan de verkiezingen te participeren. Vanden Boeynants zette evenwel toch door zodat gematigde P.S.C.'ers een kartellijst vormden met de C.V.P. Om tot een dergelijke tweetalige lijst te komen hebben de Vlamingen wel concessies moeten doen. K. Van Cauwelaert bekend om zijn Vlaamsgezindheid kwam niet op de lijst voor. In dit kartel kon de C.V.P. haar Vlaams profiel niet aanscherpen (7).

Binnen de B.S.P.-P.S.B. federatie verliep de lijstensamenstelling ook niet zonder moeilijkheden. Van Vlaamse zijde was gepoogd de statuten te herzien zodat de Vlamingen vaste plaatsen zouden worden toegekend en de Nederlandssprekenden een eigen kiezerskorps zouden vormen. Tot in 1965 waren alle voorstellen op verzet van de Franstaligen gestuit. De poll van 1968 verliep bijgevolg zoals in 1965 en had voor de Vlamingen nog ernstiger gevolgen. Gelders van Vilvoorde, schoof op van de 5de plaats in 1965 naar de 9de en Fayat van de 8ste naar de 11de. De eerste plaats door een Vlaming ingenomen op de lijst was een strijdplaats zodat een reële kans bestond dat geen enkele Nederlandssprekende zou verkozen worden. Op de senaatslijst stond alleen Vermeylen in nuttige volgorde daar waar er in 1965 nog twee Nederlandstaligen in een dergelijke positie verkeer-

(7) CRISP, "La préparation des élections législatives du 31 mars 1968 : les stratégies des candidatures dans les partis (I)", in *Courrier Hebdomadaire*, 400, 29 maart 1968, blz. 17.

den. Door de Vlaamse kantons werden de resultaten van de poll in vraag gesteld. De nationale leiding van de B.S.P.-P.S.B. kon het geschil niet beslechten. Op 6 maart 1968 oeslisten de Vlamingen dan ook een eigen lijst in te dienen. Er werd niet afgeweken van het nationale B.S.P.-partijprogramma. Wel werd het aangevuld met de standpunten betreffende Brussel van het B.S.P.-congres van oktober 1967 gehouden te Klemskerke. De oorspronkelijke B.S.P.-P.S.B.-federatie bleef zich verder aandienen als een tweetalige federatie. De nationale leiding van haar kant erkende beide lijsten.

Bij de Vlamingen was de beslissing tot het indienen van een eigen lijst uitgegaan van Fayat en Gelders. Vermeylen die voor de senaat wel op een verkiesbare plaats stond volgde uit solidariteit. Alleen het kanton Halle, geleid door de Franstalige volksvertegenwoordiger en schepen van Ruisbroek Radoux, bleef trouw aan de Brusselse federatie (8).

De Vlaamse kandidaat-volksvertegenwoordigers werden door de radicalisering van de Franstalige meerderheid binnen de Brusselse federatie gedwongen hun eigen weg te gaan. Dit was ongetwijfeld de meest aangewezen oplossing wilde men op lange termijn een gedeelte van het Vlaamse kiezerskorps voor het socialisme behouden.

Binnen de Brusselse federatie van de P.V.V.-P.L.P. waren er ook ditmaal geen problemen. De positie van de Vlaamse kandidaten was zelfs nog gunstiger dan in 1965. Voor de kamer klom De Winter op van de 3de naar de 2de plaats en Cantillon van de 9de naar de 7de. Voor de senaat steeg Bascour van de 4de plaats naar de 2de (9).

De liberalen en de Brusselse socialisten waren de grote verliezers van deze verkiezingen, dit vooral ten koste van het F.D.F., de V.U. en het kartel V.D.B.-C.V.P. Het kartel V.D.B.-C.V.P. behaalde voor de kamer 5,23% van de stemmen meer dan de eenheidslijst van 1965. De eentalige P.S.C.-lijst daarentegen was een zware misrekening. Alleen Persoons werd voor de kamer verkozen, voor de senaat was er zelfs geen enkele verkozene. Het aantal liberale verkozenen was gedaald van elf naar acht en het aantal Brusselse socialisten van 9 naar 5. De V.U. bekam nu 2 zetels in plaats van 1. Het resultaat van de Vlaamse socialisten, de Rode Leeuwen, mag eveneens een succes worden genoemd. Ze bekwamen twee kamerzetels en een senator. Hadden ze zich niet zelfstandig opgesteld dan zou er slechts één Nederlandstalig socialistisch senator zijn en geen enkel kamerlid.

(8) CRISP, *op.cit.*, blz. 23-30.

(9) *Ibid.*, blz. 31-35.

De radicalisering op taalgebied bij de Franstaligen wordt het best weergegeven door het succes van het F.D.F. Deze partij klom op van 3 zetels naar 5 en haar stemmenpercentage steeg van 8,29% naar 15,40%. Het electoraal uit elkaar groeien van het Nederlandstalige en het Franstalige kiezerskorps werd bij deze verkiezingen opnieuw bevestigd. Ditmaal was het percentage kiezers dat zich eenduidig had uitgesproken voor een eentalige lijst opgelopen van 14,82% in 1965 tot 29,69% nu. De Vlaamse lijsten namen hiervan 11,99% voor hun rekening en de Franstalige 17,70%. Hierbij is wel verondersteld dat de lijst van de Brusselse socialisten een tweetalige lijst was.

De evolutie binnen het Nederlandstalige kiezerskorps en het Franstalige is opnieuw gelijklopend. Binnen het Nederlandstalig kiezerskorps is het percentage uitgebracht op eentalige lijsten opgelopen van 15,19 tot 29,98% en binnen het Franstalige kiezerskorps van 14,57 tot 29,48%. Binnen beide kiezerskorpsen is het aantal stemmen uitgebracht op eentalige lijsten verdubbeld sinds 1965.

In de vijf Vlaamse kantons van het kiesarrondissement behaalden de Brusselse socialisten nog 22,17% der socialistische stemmen terwijl de Rode Leeuwen in de acht Brusselse kantons slechts 11,55% der socialistische stemmen behaalden. De greep van de Brusselse federatie op een aantal Vlaamse kiezers in en rond Brussel bleef nog vrij groot.

Globaal beschouwd werd door de Vlamingen bij deze verkiezingen een stap vooruit gezet op weg naar een billijk aandeel in het aantal volksvertegenwoordigers. Op de 33 verkozenen waren er ditmaal 12 Nederlandstaligen. Het Vlaamse aandeel steeg van 24,24 tot 36,36%. Deze toename is vooral toe te schrijven aan de verdubbeling van het aantal Vlaamse verkozenen op de V.D.B.-C.V.P.-kartellijst, nl. 6 i.p.v. 3 en aan het feit dat de V.U. 2 zetels verwierf i.p.v. 1.

4. DE GEMEENTERAADSVERKIEZINGEN VAN 11 OKTOBER 1970

Na de parlamentsverkiezingen van 1968 komt het proces van het uit elkaar groeien van de twee gemeenschappen in het Brusselse kiesarrondissement in een stroomversnelling terecht. Vooral de Brusselse P.S.B. en P.L.P. proberen het succes van het F.D.F. te ondervangen door een radicale opstelling m.b.t. de Brusselse problematiek. Het begon reeds bij de stemming over de regeringsverklaring van de kristendemocratisch-socialistische regering-Eyskens waarbij de Brusselse socialisten — waaronder de Vlaamse provinciale senator Willems,

Nederlandstalig secretaris van de Brusselse federatie — weigerden de regering het vertrouwen te schenken. De radicalisering binnen de Brusselse liberale federatie leidde op 24 mei 1968 tot de oprichting van het “Verbond van de Vlaamse P.V.V.-associaties” van het kiesarrondissement Brussel, de Blauwe Leeuwen. Binnen de Brusselse federatie werd gestreefd naar waarborgen voor de Vlamingen. Als antwoord hierop werd op 6 maart 1969 van Franstalige zijde de “Union des sections urbaines du P.L.P.-bruxellois” opgericht (10).

Een belangrijke stap in de verdere radicalisering van P.S.B. en P.L.P. is de ondertekening van het “Manifest der 29” (11 juli 1968) geweest. In dit manifest werden de voornaamste eisen van de Brusselaars op een rijtje gezet. Het werd ondertekend door politici behorende tot 5 partijen, nl. de P.C.B.-K.P.B., het F.D.F., de P.L.P., de P.S.B. en de Franstalige P.S.C. Alleen de Franstalige politici van het V.D.B.-C.V.P. kartel deden niet mee. Op 2 december 1968 werd door de ondertekenaars van dit manifest nog een manifestatie belegd op het stadhuis van Sint-Gillis. Deze manifestatie richtte zich tot de provincieraadsleden van het kiesarrondissement Brussel en de gemeenteraadsleden van de 19 gemeenten, de 6 faciliteitengemeenten en 22 Vlaams-Brabantse gemeenten.

Dit manifest dat de aktie van 5 Franstalige partijen coördineerde had als grote verdienste dat het het standpunt van de Franstalige Brusselse politici t.o.v. het taalprobleem en de toekomstige economische positie van Brussel duidelijk bepaalde.

Uit dit manifest bleek ook dat de belangen van de ondertekenaars verder reikten dan deze van de 19 gemeenten. Er werd gepoogd de gemeenten uit het randgebied bij deze aktie te betrekken door de klemtoon te leggen op de banden tussen Brussel en dit randgebied.

Deze radicalere opstelling moest ongetwijfeld binnen de socialistische familie de afstand tussen de Rode Leeuwen en de Brusselse federatie vergroten en binnen de P.L.P.-P.V.V.-federatie de spanningen opdrijven. In oktober 1969 gingen de Vlamingen van de liberale federatie dan ook afzonderlijk optreden terwijl de oorspronkelijke federatie met haar radicaal pro-Brussels programma haar tweetalig statuut bleef behouden.

Veel Vlamingen uit Brussel en Vlaams-Brabant bleven om allerlei redenen zoals de gepercipieerde toekomstkansen, inertie, de verwor-

(10) CRISP, “Bilan d’une présidence au P.L.P. Omer Vanaudenhove 1961-1969 (II)”, in *Courrier Hebdomadaire*, 434-435, 14 maart 1969, blz. 34-39.

ven machtspositie, verbonden met de statutair tweetalige federaties van P.S.B. en P.L.P. Vele gewone leden zijn ook meegesleept door de invloed van Nederlandstalige politici binnen de Brusselse federatie. De greep van deze federaties op het Vlaamse randgebied bleef dan ook relatief groot. Het waren nu eenmaal de Rode Leeuwen en de Blauwe Leeuwen die buiten het vertrouwde kader waren getreden, die hun organisatorische en electorale vitaliteit dienden te bewijzen. Minder bewuste Nederlandstaligen opteerden dan ook gemakkelijk voor de vertrouwde zekerheid van de Brusselse federatie. Dit maakte meteen dat deze partijen tot diep in Vlaams-Brabant over de leden en de organisatie beschikten om kiezers voor hun programma te mobiliseren. Een dergelijke mobilisatie was natuurlijk slechts mogelijk doordat vele inwoners uit het randgebied de verbondenheid met Brussel als reëel percipieerden en zich bv. niet konden realiseren dat Vlaams-Brabant binnen Vlaanderen een economisch leefbare regio zou kunnen vormen.

Binnen dit kader vonden nu de gemeenteraadsverkiezingen van 1970 plaats. De Franstaligen hebben hierbij niet nagelaten hun visie op de toekomst van Brussel op tijd en stond te verlevendigen. Op 25 juni 1970 werd bv. door het "Comité de salut public" een manifestatie gehouden om de Brusselse eisen in het publiek kracht bij te zetten. Begin 1970 viel o.a. ook de oprichting van een "Association des conseillers communaux de la périphérie bruxelloise" te noteren (11).

De verkiezingen van 1970 lieten toe na te gaan in welke mate de standpunten vertolkt door de Franstalige Brusselse politieke partijen bij het kiezerskorps weerklank vonden. Ditmaal kon vooral in het Vlaamse randgebied een onderscheid gemaakt worden tussen pro-Brusselse — dikwijls tweetalige — en Nederlandstalige lijsten. In de gemeenten van het randgebied waren er F.D.F.-lijsten, lijsten van Vrijheid en Democratie - Liberté et Démocratie en lijsten van de Brusselse federaties van de liberale en socialistische partij als vertegenwoordigers van het Brusselse standpunt. De pro-Brusselse strekking kwam veel sterker aan bod dan 6 jaar voordien. In het socialistische kamp stonden zelfs geregeld twee lijsten tegenover mekaar, nl. die van de

(11) Voor uitgebreider informatie over de evolutie tussen 1968 en 1970 zie : CRISP, "Le 'manifeste des 29' et ses répercussions sur les structures politiques de la région Bruxelloise (I+II)", in *Courrier Hebdomadaire*, 444-445 + 448-449, 30 mei en 10 juni 1969.

Rode Leeuwen en die van de Brusselse federatie.

In de agglomeratie nam het F.D.F. voor het eerst aan de verkiezingen deel, soms afzonderlijk en soms in kartel met de Démocratie Bruxelloise van kristen-democratische origine. De eentalig Nederlandstalige lijsten waren in overvloed aanwezig : de Rode Leeuwen in 14 gemeenten, de C.V.P. in 2, de V.U. in 7 en verder nog 3 lijsten zonder partijbenaming. Als grote handicap langs Vlaamse zijde dient het gebrek aan eenheid gesignaleerd te worden. De reeds als minderheid door het kiessysteem geminoriseerde Nederlandstaligen minoriseerden nog eens zichzelf door in verspreide slagorde aan de verkiezingen te participeren.

Vanden Boeynants van zijn kant probeerde het succes van 1968 nog over te doen door het indienen van tweetalige C.V.P.-P.S.C.-lijsten op basis van een gematigde communautaire opstelling, onder de benaming Unie voor de Toekomst van Brussel. Verder waren er natuurlijk nog de lijsten van de Brusselse liberale en socialistische federaties alsook in een beperkt aantal gemeenten, een lijst van de "Démocratie Bruxelloise". Op de lijsten van de liberalen en de socialisten stonden net als bij vroegere gemeenteraadsverkiezingen in bepaalde gemeenten ook Nederlandstalige kandidaten.

Het radicaliseringsproces dat zich in de voorbije jaren had doorgezet leverde vooral het F.D.F. winst op. Deze partij werd, al of niet in kartel met de "Démocratie Bruxelloise" met 27,39 % der stemmen de eerste partij binnen de grenzen van de 19 gemeenten. De P.S.B. van de Brusselse federatie kon zich wel op de tweede plaats handhaven maar daalde van 31.63% der stemmen in 1964 naar 22,32%. De grote verliezer was de P.L.P. "van het Brusselse gewest" die van 33,44% in 1964 daalde naar 21,84%. Het best hadden zich de kristen-democraten in hun posities kunnen handhaven : het geheel van de kristen-democratische lijsten behaalde nu 19,38% der stemmen tegen 21,47 in 1964 (12). Rekening houdend met het perspectief waarin de verkiezingen zich afspeelden waren de kristen-democratische lijsten van de "Unie voor de Toekomst van Brussel" tevens verliezers. Immers radicaliteit had het gehaald op gematigdheid. De F.D.F. en Démocratie Bruxelloise-lijsten behaalden 28,19% der stemmen tegen slechts 18,15 voor de U.T.B.-U.A.B. en aanverwante burgemeesters-

(12) CRISP, "Les élections communales du 11 octobre 1970 (II)", in *Courrier Hebdomadaire*, 501, 27 november 1970, blz. 4-6.

lijsten. In acht gemeenten behaalde het F.D.F. de relatieve meerderheid, in zes van die gemeenten, nl. Etterbeek, Koekelberg, Schaarbeek, Ukkel, Vorst en Sint-Pieters-Woluwe kreeg het bestuursbevoegdheid waaronder de burgemeestersjerp te Ukkel, Vorst en Sint-Pieters-Woluwe (13).

Het succes van de Nederlandstalige lijsten was heelwat minder uitgesproken dan dit van het F.D.F. In totaal bekwamen de Nederlandstalige lijsten 5,61% van de stemmen. Het aantal zetels dat met deze stemmen werd veroverd was zeer beperkt, nl. een zetel te Jette, Brussel, Schaarbeek en te Anderlecht. De positie van de Nederlandstalige gemeenschap in de hoofdstad laat niet toe electorale successen te boeken wanneer men de culturele én de ideologische identiteit in zijn volheid wil tot uitdrukking brengen. Het vigerende kiessysteem is hier de grote hinderpaal.

De verkiezingsresultaten in het randgebied waren ook niet direct bemoedigend voor de Nederlandstalige gemeenschap. In de faciliteitengemeenten had een meerderheid van het kiezerskorps gestemd op lijsten die minstens het bestaande faciliteitenregime wilden handhaven of zelfs deze gemeenten wilden opgenomen zien in de Brusselse agglomeratie. De eentalige Nederlandstalige lijsten die zich hier tegen verzetten behaalden in de zes gemeenten tesamen slechts 19,40% van de geldige stemmen. Daartegenover staat dat de meest radicale pro-Brusselse lijsten — Liberté et Démocratie en het F.D.F. — 28,26% van de stemmen bekwamen. In vergelijking met 1964 is de polarisatie tussen de gemeenschappen in deze gemeenten wel veel groter : nu totaliseerden de radicale lijsten 47,65% der stemmen tegen 9,43 zes jaar voordien. De meer radicale Franstalige lijsten kregen bestuursbevoegdheid te Linkebeek en te Sint-Genesius-Rode. Te Wezembeek-Oppem werd de Vlaamse lijst bij het bestuur van de gemeente betrokken; in de drie overige gemeenten werd het bestuurscollege gevormd door minder radicale tweetalige lijsten.

Wordt het randgebied beschouwd als bestaande uit een kring van 17 gemeenten rond Brussel — Alsemberg, Beersel, Diegem, Dilbeek, Grimbergen, Groot-Bijgaarden, Hoeilaart, Sint-Pieters-Leeuw, Meise, Overijse, Ruisbroek, Sterrebeek, Strombeek-Bever, Tervuren, Vilvoorde, Sint-Stevens-Woluwe en Zellik — dan behaalden de pro-Brusselse lijsten gezamenlijk 26,17% van de stemmen. De meer radi-

(13) Burgemeester Persoons van Sint-Pieters-Woluwe zou in feite pas iets later lid worden van het F.D.F.

cale lijsten namen hiervan 16,38% voor hun rekening. Te Beersel behaalden de pro-Brusselse lijsten meer dan 50% der stemmen. De lijsten "Vrijheid en Democratie" — een kartel tussen de afdelingen van de Brusselse federatie van P.S.B. en P.L.P. — en de "Union des Francophones" behaalden hier 62,32% der stemmen. Beide lijsten vormden dan ook samen een bestuursmeerderheid onder leiding van een Nederlandstalig lid van de Brusselse P.L.P.-federatie.

Tot ver in Vlaams-Brabant behaalden ook de socialisten van de Brusselse federatie een aantal successen. Te Buizingen bekwamen de Rode Leeuwen geen enkele zetel terwijl de Brusselse socialisten o.l.v. J. Aerts vier van de dertien zetels veroverden. Te Lembeek behaalde J. Gyssels met zijn Brusselse socialistische lijst zelfs de absolute meerderheid en bijgevolg ook de burgemeesterszetel.

Verder was er te Overijse een lid van de Brusselse P.L.P. die een schepenenambt uitoefende en te Sterrebeek een gematigde Franstalig lid van de C.V.P. die net zoals in 1964, burgemeester van de gemeente was.

Uit de verkiezingsresultaten van 1970 bleek dat de pro-Brusselse lijsten in het offensief waren. Van Nederlandstalige zijde kon daar op dat ogenblik nog maar weinig tegenover gesteld worden. De Nederlandstalige partijen waren er nog niet in geslaagd het merendeel van het Nederlandstalige kiezerskorps ervan te overtuigen dat hun belangen niet noodzakelijk gelijklopend waren met deze van de Fransstaligen uit Brussel en Vlaams-Brabant.

5. DE PARLEMENTSVERKIEZINGEN VAN 7 NOVEMBER 1971

In vergelijking met de gemeenteraadsverkiezingen van 1970 is de toestand niet zo veel gewijzigd. Als voornaamste rolspelers in het proces van het electoraal uiteengroeien van de twee gemeenschappen nemen terug het F.D.F., de V.U., de Rode Leeuwen en de Brusselse P.S.B.-federatie aan de verkiezingen deel. Bij de kristen-democraten is er ditmaal geen eentalige lijst meer; enkel een tweetalige C.V.P.-P.S.C.-lijst biedt zich aan de kiezer aan. Binnen het liberale kamp heerst de grootst mogelijke verdeeldheid. Er is op de eerste plaats de lijst van de tweetalige Brusselse federatie die zich evenwel onafhankelijk opstelt van de partij. Op de tweede plaats is er de P.V.V.-P.L.P. kartellijst bestaande uit de Vlaamse liberalen en de meer gematigde Franstalige liberalen die trouw blijven aan het na-

tionaal partijprogramma. Op de derde plaats is er nog de overwegend Franstalige Onafhankelijke liberale lijst o.l.v. Mundeleer.

De C.V.P. verkoos dus andermaal een taalgemengde lijst boven een eigen eentalige lijst terwijl ook de Blauwe Leeuwen het niet aandurfdën alleen voor de kiezer te verschijnen. Op de lijst van de Brusselse socialisten stonden ditmaal een aantal Vlamingen vrij gunstig gerangschikt om het tweetalig karakter van de federatie kracht bij te zetten. J. Gyssels, burgemeester van Lembeek, stond op de kamerlijst als zesde kandidaat op een strijdplaats.

De grote overwinnaar van deze verkiezingen was andermaal het F.D.F. In de Brusselse kantons van het kiesarrondissement verdubbelde ze nagenoeg haar stemmenaantal : ze steeg van 18,62% van de stemmen in 1968 tot 34,39% nu. De grootste verliezers waren de liberalen en de kristen-democraten; de liberalen zagen hun stemmenpercentage dalen van 24,38 in 1968 tot 16,42 en de kristen-demokraten van 30,21 tot 23,84%. De Brusselse socialisten konden zich op hun positie van 1968 handhaven met 15,35 nu tegen 15,03% toen. Deze verkiezingsresultaten gaven de Vlaamse partijen weinig redenen tot juichen. De V.U. ging wel vooruit van 6,55% van de stemmen tot 8,30% maar de Vlaamse liberalen hadden één verkozene minder dan in 1968 en dit was ook het geval voor de Rode Leeuwen. Deze laatste hadden zich niet kunnen handhaven op hun posities van 1968. In de Vlaamse kantons was het aandeel van de socialistische stemmen uitgebracht op de lijst van de Brusselse socialisten gestegen van 22,17 tot 25,45%. Wel ging het aandeel van de Rode Leeuwen lichtjes vooruit in de Brusselse kantons : er was een stijging van 11,55 tot 12,10%.

De Franstalige lijsten met een uitgesproken pro-Brussels programma waren er in 1970 in geslaagd met 54,05% van de stemmen de meerderheid van het kiezerskorps in het kiesarrondissement Brussel achter zich te krijgen. Langs Vlaamse zijde was er een stagnatie : het aandeel van de eentalige lijsten steeg slechts — dank zij de vooruitgang van de V.U. — van 11,99 tot 13,48%. In vergelijking met de resultaten in 1968 behaald, gingen de Nederlandstaligen op het vlak van het aantal verkozenen zelfs achteruit. Er waren terug maar 10 verkozenen op 33 inplaats van 12. Bij een verondersteld aandeel Nederlandstaligen in het kiezerskorps van 40% daalde het aantal verkozenen van 36,36 tot 30,30%. Het aantal Franstalige verkozenen woonachtig in het arrondissement Halle-Vilvoorde steeg daarnaast van 3 tot 4 : drie kamerleden — Boon (F.D.F.), Clerfayt (F.D.F.) en Radoux (P.S.P.) — en een senator — Hougardy (P.L.). Verder werd

J. Aerts uit Buizingen als lid van Brusselse P.S.B.-federatie aangeduid als provinciaal senator.

6. DE AGGLOMERATIE- EN FEDERATIERAADSVERKIEZINGEN VAN 21 NOVEMBER 1971

Veertien dagen na de parlementsverkiezingen vonden de federatie- en agglomeratieraadsverkiezingen plaats. De agglomeratieraad voor Brussel zou bestaan uit 83 raadsleden opgedeeld naar taalgroep. Het uitvoerend orgaan, het schepencollege, zou buiten de voorzitter samengesteld zijn uit 6 Nederlandstaligen en 6 Franstaligen. Om tot de een of de andere taalgroep gerekend te worden moest worden voldaan aan de voorwaarden in de kieswet bepaald; de taal waarin de identiteitskaart opgesteld was zou het onderscheidingscriterium vormen.

De wijze waarop de agglomeratieraad was samengesteld, hield de erkenning in van de twee gemeenschappen binnen de hoofdstad en dit op voet van gelijkheid. Dit laatste nu was op felle kritiek gestuit in Franstalige middens. Om dit principe te ontcrachten werd het Rassemblement Bruxelloise (R.B.) opgericht bestaande uit het F.D.F., de Brusselse liberalen en enkele onafhankelijken. Om binnen de Nederlandstalige taalgroep de meerderheid te verwerven werden Nederlandstaligen op verkiesbare plaatsen opgesteld, terwijl aan de kiezers richtlijnen werden gegeven om een hoofdstem uit te brengen. Voor de rest was de wijze waarop de lijsten zich aan het Brusselse kiezerskorps presenteerden dezelfde als bij de parlementsverkiezingen. C.V.P. en P.S.C. hadden een gemeenschappelijke lijst evenals de Blauwe Leeuwen en de Franstalige liberalen die trouw gebleven waren aan het nationaal programma. Op beide lijsten stonden 23 Nederlandstaligen opgesteld naast 60 Franstaligen. De Brusselse socialistische federatie diende eveneens een tweetalige lijst in waarop 10 Nederlandstaligen stonden. De enige eentalig Nederlandstalige lijsten waren die van de Volksunie en van de Rode Leeuwen.

In de vijf randfederaties verschilden de neergelegde lijsten van federatie tot federatie. Overal was er een C.V.P.-lijst, een V.U.-lijst en een lijst van de Vlaamse socialistten. Te Zaventem en te Vilvoorde was er een lijst van de Blauwe Leeuwen terwijl er te Asse een lijst "S.O.S.-democratie" was met een sterke Vlaams-liberale aanwezigheid. De voornaamste pro-Brusselse lijsten waren deze van "Vrijheid

en Democratie", die overal aanwezig was; de Brusselse socialistische federatie legde lijsten neer te Asse en te Halle, de P.S.C. te Zaventem en de Brusselse liberalen te Tervuren en te Asse. Te Halle legden de Brusselse liberalen en de Vlaamse liberalen een gemeenschappelijke lijst neer.

De agglomeratieverkiezingen waren voor het R.B. een enorm succes. Met 49,42% der stemmen werden 42 van de 83 zetels in de wacht gesleept. Deze absolute meerderheid vertaalde zich in het schepencollege waar het R.B. 9 van de 13 zetels, waaronder het voorzitterschap, ging bezetten. Van de 6 Franstalige schepenen behoorden er 5 tot het R.B. en van de 6 Nederlandstalige 3. In de Nederlandstalige taalgroep van de Raad behaalden de Vlaamse partijen nipt de meerderheid. Zestien leden behoorden tot een Vlaamse partij, 11 tot het R.B. en 3 tot de Brusselse socialisten. Deze nipte meerderheid liet toe te verhinderen dat de werking van de op te richten Nederlandse Cultuurcommissie werd gehypothekeerd.

In vergelijking met de gemeenteraadsverkiezingen van 1970 waren de Brusselse socialisten en de kristen-democraten de grote verliezers : de enen gingen achteruit van 22,25% der stemmen tot 17,38%, de anderen van 19,30 tot 17,27%.

Van de 83 zetels werden er 30 bezet door Nederlandstaligen, dit is 36,14% van de te begeven zetels. Het aandeel hierin van de Nederlandstalige verkozenen van de Vlaamse partijen bedraagt 19,27%. Op het vlak van het aantal verkozenen, waren deze verkiezingen voor de Nederlandstalige gemeenschap zeker een succes. Het grote probleem zat alleen in de grote concentratie van Franstalige stemmen op één enkele lijst, het R.B.

Wordt nagegaan welk een gedeelte van het kiezerskorps voor de Nederlandstalige gemeenschap heeft gestemd dan komt de CRISP aan een minimumpercentage van 12,36% (14). Alhoewel dit percentage aanzienlijk lager ligt dan het percentage van de Nederlandstalige verkozenen kan dit resultaat niet als slecht beschouwd worden. Zoals nog zal worden vastgesteld ligt dit percentage volledig in de lijn van de evolutie die de Nederlandstalige gemeenschap de laatste jaren te Brussel heeft doorgemaakt.

(14) CRISP, "Les premières élections des conseils d'agglomération et de fédération dans la région Bruxelloise (21 novembre 1971 (I))", in *Courrier Hebdomadaire*, 553-554, 25 februari 1972, blz. 40.

Het vrij goede resultaat voor de Nederlandstalige gemeenschap werd in de schaduw gesteld door de overwinning van haar belangrijkste opponent, nl. de zich meest radicaal Franstalig opstellende lijst. Meer nog dan twee weken voordien had het Franstalige kiezerskorps zich uitgesproken voor de lijst van kandidaten die het nationaal gevoerde beleid m.b.t. Brussel bestreed. De overwinning ging naar een politieke combinatie die het tweetalig statuut van Brussel gebaseerd op gelijkheid van de twee gemeenschappen en de begrenzing van de agglomeratie tot de 19 gemeenten, in vraag stelde.

De resultaten van de federatieraadsverkiezingen zijn niet zo gemakkelijk eenduidig te bespreken. Het stembusresultaat van de Franstalige lijsten kan op twee manieren bekeken worden. Een eerste de minimalistische, brengt alleen de meest radicaal Franstalige lijsten zoals Vrijheid en Democratie, P.S.C. en Lib. in rekening uitgaande van de stelling dat dit de ware Franstalige lijsten zijn die vooral het Franssprekend kiespubliek aantrekken (15). Een tweede, de maximalistische, brengt alle pro-Brusselse lijsten in rekening. Hierbij wordt van de programmatische opstelling van de partijen vertrokken en wordt ervan uitgegaan dat zij dit gedeelte van het kiezerskorps aantrekken dat het randgebied als nauw verbonden wil zien met de Brusselse agglomeratie (16). De laatste opstelling houdt meteen in dat ook Nederlandstaligen voor die lijsten kunnen gestemd hebben en dat pro-Brussel niet gelijk is aan Franstalig. Bij dit alles moet men ook voor ogen houden dat een aantal kiezers helemaal niet voor een programma hebben gestemd maar alleen voor personen. Om een overzichtelijk beeld te geven van de resultaten van de federatieraadsverkiezingen worden in tabel II : "Stemmenpercentages behaald door Franstalige en pro-Brusselse lijsten bij de federatieraadsverkiezingen van 21 november 1971 in dertig gemeenten van het randgebied", een reeks percentages op een rij gezet. Het eerste percentage is het geschatte percentage Franstaligen zoals bekomen door de enquête-Kluft-Jas-

(15) Dit is bijvoorbeeld de werkwijze van A. Monteyne in : *De ontwikkeling van de Brusselse olievlek 1947-1976*, werknota 13. Dosfelinstituut, Brussel, 38 blz.

(16) CRISP, "Les premières élections des conseils d'agglomération et de fédération dans la région Bruxelloise (21 novembre 1971) (II)", in *Courrier Hebdomadaire*, 559-560, 14 april 1972, blz. 38.

pers gepubliceerd in 1969 (17), het tweede is het percentage behaald door de Franstalige lijsten (Vrijheid en Democratie, P.S.C. en Lib.) met tussen haakjes het gelijkaardige percentage behaald bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1970; het derde is het percentage behaald door alle pro-Brusselse lijsten samen met tussen haakjes het gelijkaardige percentage behaald bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1970.

TABEL II :

STEMMENPERCENTAGE BEHAALD DOOR FRANSTALIGE EN PRO-BRUSSELSE LIJSTEN BIJ DE FEDERATIERAADSVERKIEZINGEN VAN 21 NOVEMBER 1971 IN DERTIG GEMEENTEN VAN HET RANDGEBIED

	Percentage Franstalige inwoners	Percentage Franstalige lijsten	Percentage pro-Brusselse lijsten
Alsemberg	23,1	28,8 (32,5)	40,3 (32,5)
Beersel	48,0	32,5 (23,6)	53,0 (62,3)
Diegem	14,5	13,2 (6,3)	13,2 (6,3)
Dilbeek	35,9	26,0 (39,3)	33,8 (39,3)
Drogenbos	62,6	46,5 (—)	60,8 (90,5)
Essene	—	0,5 (—)	13,7 (—)
Grimbergen	14,8	10,2 (8,9)	10,2 (8,9)
Groot-Bijgaarden	21,8	19,9 (15,5)	32,2 (32,4)
Hamme	—	6,4 (—)	21,1 (—)
Hoeilaart	19,1	5,8 (—)	28,9 (37,2)
Itterbeek	21,3	13,2 (—)	18,8 (10,4)
Kraainem	58,9	59,8 (44,0)	59,8 (49,0)
Linkebeek	62,6	46,5 (—)	60,8 (90,5)
Meise	17,6	16,2 (7,9)	16,2 (7,9)
Melsbroek	8,7	9,9 (—)	9,9 (—)
Nossegem	13,6	11,9 (—)	11,9 (—)
Overijse	16,6	18,1 (—)	34,2 (35,9)
Relegem	5,8	3,4 (—)	20,9 (—)
Ruisbroek	17,6	8,1 (—)	42,9 (31,3)
Sint-Genesius-Rode	40,8	31,3 (39,0)	52,6 (49,7)
Sint-Stevens-Woluwe	34,7	28,1 (20,8)	28,1 (20,8)
Sint-Pieters-Leeuw	23,4	16,4 (11,7)	34,1 (32,5)
Sterrebeek	21,7	28,5 (16,4)	28,5 (37,7)
Strombeek-Bever	30,2	31,1 (32,8)	31,1 (36,7)
Tervuren	22,8	25,1 (23,9)	28,6 (23,9)
Vilvoorde	23,6	17,0 (13,4)	17,0 (13,4)
Wemmel	32,3	11,6 (—)	57,3 (63,6)
Wezembeek-Oppeem	40,5	53,0 (32,3)	53,0 (75,6)
Zaventem	8,2	8,6 (—)	8,6 (—)
Zellik	22,7	21,0 (14,6)	27,9 (14,6)

(17) P. KLUFT, H. JASPERS, *La situation linguistique dans la grande périphérie de Bruxelles*, Brussel, Institut de Sociologie, U.L.B., 1969.

Het meest in het oog springend zijn de vrij grote schommelingen die kunnen optreden van de ene verkiezing tot de andere. Een gewijzigd percentage Franstalige inwoners in de gemeente kan hiervan niet de oorzaak zijn. Het is veeleer de verkiezingsgestalte die het resultaat bepaalt. Naast het programma verschilde vooral de waaier van keuzemogelijkheden in vergelijking met de gemeenteraadsverkiezingen; de invloed of aantrekkingskracht die bepaalde politici op het kiezerskorps uitoefenen kon ditmaal ook veel verder reiken dan de gemeentegrens.

Het succes van de Franstalige en de pro-Brusselse lijsten kan niet geloofwaardig worden al was de evolutie niet gelijklopend in iedere gemeente afzonderlijk. De Franstalige lijsten — waaronder Vrijheid en Democratie dat deze verkiezingen als een referendum vóór of tegen Brussel heeft beschouwd — behaalden meer dan 50% te Wezembeek-Oppem en Kraainem, tussen 25 en 50% te Alsemberg, Beersel, Dilbeek, Drogenbos, Linkebeek, Sint-Genesius-Rode, Sint-Stevens-Woluwe, Sterrebeek, Strombeek-Bever en Tervuren. Worden deze percentages vermeerderd met de resultaten behaald door de lijsten gepatroneerd door de Brusselse socialistische en liberale federaties dan wordt deze reeks gemeenten nog indrukwekkender. Een percentage van meer dan 50% werd behaald te Beersel, Kraainem, Linkebeek, Wezembeek-Oppem, Wemmel en Sint-Genesius-Rode, tussen 25 en 50% te Alsemberg, Dilbeek, Groot-Bijgaarden, Hoeilaart, Overijse, Ruisbroek, Sint-Pieters-Leeuw, Sint-Stevens-Woluwe, Sterrebeek, Strombeek-Bever, Tervuren en Zellik.

Positief voor de Vlaamse gemeenschap is het feit dat de federaties van de Rode- en de Blauwe Leeuwen meer en meer de Brusselse federaties aan het verdringen zijn. De Brusselse socialisten dienden slechts lijsten in en de federaties Asse en Halle. In de federatie Asse behaalden ze slechts te Dilbeek, Groot-Bijgaarden en Wemmel meer stemmen dan de Rode Leeuwen. In de federatie Halle is de lijst van gemeenten waar de Brusselse federatie nog in de meerderheid was, wel uitgebreider, nl. te Beersel, Buizingen, Drogenbos, Dworp, Linkebeek, Lot, Lembeek, Sint-Genesius-Rode, Sint-Pieters-Leeuw en Ruisbroek. Bij de liberalen hadden de Brusselse liberalen nog het overwicht te Hoeilaart, Overijse en Wemmel. Ook hier was de federatie Halle de zwakke plek aangezien de Blauwe Leeuwen het meest heil hadden gezien in het vormen van een gemeenschappelijke lijst met de Brusselse liberalen. De identificatie van de Nederlandstaligen met een lijst die alleen de belangen van de eigen gemeenschap verde-

digd zet zich minder sterk door ten zuiden en ten zuid-oosten van de Brusselse agglomeratie. Gunstig in het proces van de groeiende Vlaamse bewustwording was wel het grote succes van de V.U.-lijsten, dit ten koste gewoonlijk van de C.V.P. Het succes van de Vrijheid en Democratie-lijsten en de V.U. betekenen meteen ook een toegenomen polarisatie tussen Nederlandstaligen en Franstaligen.

II. DE NEDERLANDSTALIGE GEMEENSCHAP AFFIRMEERT ZICHZELF ALS EEN POLITIEK LEVENSKRACHTIGE EENHEID : 1974-1979

1. DE PARLEMENTSVERKIEZINGEN VAN 10 MAART 1974

Voor de eerste maal in de parlementaire geschiedenis traden alle traditionele partijen aan met een eentalige lijst. Alleen binnen het liberale kamp heerste nog verdeeldheid. De liberalen die trouw waren gebleven aan het nationale programma dienden een eigen lijst in terwijl de zich onafhankelijk opstellende Brusselse liberalen het succes van de agglomeratieraadsverkiezingen wensten over te doen door een kartel te vormen met het F.D.F. Als eentalig Nederlandstalige partijen namen bijgevolg C.V.P., B.S.P., P.V.V. en Volksunie aan de verkiezingen deel; als eentalig Franstalig lijsten waren er P.S.C., P.S.B. (18), P.L.P. en F.D.F.-P.L.D.P.

Overwinnaar en tegelijkertijd verliezer van deze verkiezingen was het F.D.F.-P.L.D.P.-kartel. Overwinnaar omdat het F.D.F. alleen bij parlamentsverkiezingen nog nooit zoveel stemmen achter zich had gekregen; verliezer omdat F.D.F. en liberalen (P.L.D.P.) in 1971 samen in de Brusselse kantons 44,33% der stemmen behaalden en nu slechts 39,55%. Gezamenlijk bekwamen beide partijen een zetel minder dan in 1971, nl. 12 i.p.v. 13 en dit terwijl er juist een zetel meer te verdelen viel, nl. 34 i.p.v. 33.

De verkiezingen van 1974 leverden geen enorme stemmenverschuivingen op. Voor de Vlaamse lijsten was de scheiding geen slechte zaak. Alleen de Rode Leeuwen gingen iets verder achteruit.

(18) Officieel bleef deze lijst tweetalig. Er werd evenwel steeds minder plaats ingeruimd voor Nederlandstaligen.

De Blauwe Leeuwen daarentegen behaalden 2 zetels tegen 1 verkozenen in 1971 dit terwijl hun partner uit 1971 ditmaal geen enkele zetel behaalde. In totaal behaalden de Vlaamse partijen nu 12 zetels op 34 tegen 10 op 33 in 1971. Alhoewel het aandeel van de Nederlandstaligen in het Brusselse kiezerskorps op ongeveer 40% wordt geschat behaalden de Nederlandstalige lijsten slechts 33,32% der stemmen tegen 62,37 voor de Franstalige lijsten en 4,31 voor de tweetalige. Net zoals in 1971 waren drie Franstalige kamerleden en een senator afkomstig uit het arrondissement Halle-Vilvoorde.

Voor 1974 kan — met behulp van de computermatig berekende scores van de diverse lijsten — een nauwkeurige momentopname van de verhoudingen tussen de gemeenschappen binnen de agglomeratie en binnen het arrondissement Halle-Vilvoorde worden weergegeven. Bij de berekeningen werd alleen rekening gehouden met de resultaten behaald door de C.V.P., de B.S.P., de P.S.B., de P.S.C., de P.L.P., de P.V.V., de V.U., het F.D.F.-P.L.D.P. en de K.P.B.-P.C.B. Tabel III geeft de resultaten weer van de Nederlandstalige partijen in elk van de 19 gemeenten. De cijfers geven duidelijk aan dat, zoals algemeen geweten, de Vlaamse partijen het sterkst vertegenwoordigd zijn in de noordelijke gemeenten van de agglomeratie en veel zwakker in de zuidelijke. Volksunie en C.V.P. bleken in 1974 het meest Vlaamse kiezers aan te trekken, terwijl de aanhang van P.V.V. en B.S.P. veel beperkter was. Het totaalpercentage van 13,8% (19) voor de Nederlandstalige lijsten ligt iets hoger dan het door de CRISP geschatte minimumpercentage van 12,36% voor de agglomeratieraadsverkiezingen. Dit betekent dat in 1974 nog altijd een aanzienlijk percentage Brusselse Vlamingen op Franstalige lijsten stemde, immers het Instituut de Sociologie van de U.L.B. heeft in een niet gepubliceerde enquête uitgevoerd in 1968, het percentage Nederlandstaligen te Brussel op 17,7% geschat (20).

(19) Dit cijfer wijkt niet zo ver af van de door A. Monteyne geschatte 14%. Zie : "De stille opgang van de Vlaming in Brussel", in : *De Standaard*, 30 juli 1979.

(20) P. KLUFT, H. JASPERS, *op.cit.*, blz. 471.

TABEL III :

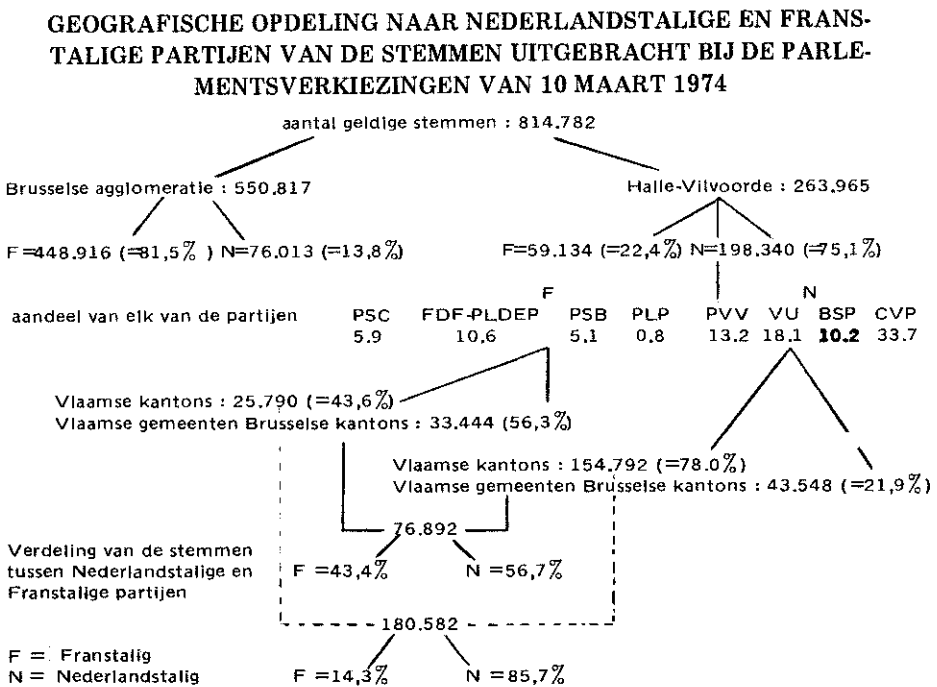
DE RESULTATEN VAN DE NEDERLANDSTALIGE LIJSTEN IN ELK DER
NEGENTIEN BRUSSELSE GEMEENTEN
(PARLEMENTSVERKIEZINGEN 1974 : KAMER)

Gemeenten	Geldige stemmen	% P.V.V.	% V.U.	% B.S.P.	% C.V.P.	% Totaal
Anderlecht	54.029	2,5	5,9	2,2	7,8	18,4
Brussel	77.891	3,0	5,9	2,0	7,0	17,9
Elsene	44.275	1,0	2,3	1,0	2,7	7,0
Etterbeek	27.616	1,7	3,9	2,3	3,1	11,0
Evere	14.975	2,5	8,8	2,0	9,0	20,3
Ganshoren	11.679	2,9	6,1	0,9	5,8	15,7
Jette	22.291	2,5	8,1	2,0	7,8	20,4
Koekelberg	8.315	3,9	5,3	1,7	5,3	16,2
Oudergem	18.415	1,2	3,6	0,8	4,8	10,4
Schaarbeek	58.126	1,9	4,3	1,4	5,0	12,6
Sint-Agatha-Berchem	10.654	4,1	8,9	2,9	9,6	25,5
Sint-Gillis	22.204	1,8	2,6	0,6	2,5	7,5
Sint-Jans-Molenbeek	36.890	3,0	6,4	1,8	5,4	16,6
Sint-Joost-ten-Node	10.315	2,2	5,3	3,2	3,9	14,6
Sint-Lambrechts-Woluwe	27.651	1,2	4,2	0,4	8,0	13,8
Sint-Pieters-Woluwe	21.101	1,1	3,3	0,3	5,4	10,1
Ukkel	41.206	0,9	2,5	0,6	3,5	7,5
Vorst	28.877	1,8	3,2	1,0	3,1	9,1
Watermaal-Bosvoorde	14.388	1,7	3,7	2,1	5,8	11,3
TOTAAL	550.817	2,1	4,7	1,5	5,5	13,8

De gegevens die ons ter beschikking staan laten toe in het kiesarrondissement Brussel een driedeling te maken, nl. de agglomeratie, de Vlaamse gemeenten van de Brusselse kantons en de 5 Vlaamse kantons. In elk van deze drie delen kan het aandeel van de Nederlandstalige en de Franstalige partijen berekend worden. Schema I geeft de resultaten van deze opdeling weer. Hieruit blijkt dat de Franstalige partijen 22,40% van de stemmen uitgebracht in Halle-Vilvoorde in de wacht sleepten. De meerderheid nl. 56,3% van deze stemmen is afkomstig uit de Vlaamse gemeenten die deel uitmaken van de Brusselse kantons. In deze Vlaamse gemeenten van de Brusselse kantons gingen niet minder dan 43,4% van de stemmen naar Franstalige partijen. In de Vlaamse kantons, waarvan de gemeenten doorgaans verder van Brussel af liggen, bedroeg dit percentage slechts 14,3%.

Het percentage stemmen uitgebracht op Franstalige lijsten in de Vlaamse gemeenten van de Brusselse kantons lag zelfs aanzienlijk hoger dan het percentage behaald door de pro-Brusselse lijsten in deze gemeenten bij de federatieraadsverkiezingen van 1971, nl. 35,66% in 1971 tegen ca. 43,36% nu (21). Wel was minder radicaal Franstalig gestemd : het F.D.F.-P.L.D.P.-kartel behaalde in deze gemeenten nu ca. 24,04% tegen 22,8% in 1971 en dit terwijl de liberalen in 1971 meestal geen deel uitmaakten van "Vrijheid en Democratie". Deze verschuivingen in de stemmenpercentages kunnen verklaard worden door het feit dat er ditmaal een ruimere keuzemogelijkheid was aan Franstalige lijsten maar ook doordat traditioneel bij parlementsverkiezingen een aantal minder bewuste Vlamingen een stem uitbrengen op Brusselse toppolitici als Vanden Boeynants en Simonet. Bij de federatieraadsverkiezingen kon dit laatste niet spelen omdat ze zich in de randfederaties geen kandidaat konden stellen.

SCHEMA I :

(21) ca. 43,36% omdat het percentage behaald door de tweetalige lijsten buiten beschouwing is gelaten.

Tabel IV geeft binnen de afgebakende geografische eenheden en binnen elk der gemeenschappen afzonderlijk de verdeling van de stemmen weer over de verschillende partijen. Het is duidelijk dat bij het F.D.F.-P.L.D.P. het stemmenpercentage aanzienlijk hoger ligt in de Vlaamse gemeenten van de Brusselse kantons dan in de Vlaamse kantons; het ligt zelfs iets hoger dan het F.D.F.-P.L.D.P.-aandeel binnen de agglomeratie. Het P.S.C.-aandeel binnen de stemmen uitgebracht op de Franstalige lijsten stijgt naarmate men zich verder van Brussel verwijderd : het ligt bijgevolg het hoogst in de Vlaamse kantons en het laagst binnen de agglomeratie. Ook de P.S.B. kent verhoudingsgewijs gezien een grotere aanhang in de Vlaamse kantons dan in de Vlaamse gemeenten van de Brusselse kantons.

De kiezers die op een Franstalige lijst stemden nemen een radicalere houding aan naarmate men de agglomeratie nadert. Hetzelfde gebeurt bij de Vlaamse partijen : het aandeel van de Volksunie stijgt van 22,21% in de Vlaamse kantons over 31,01% in de Vlaamse gemeenten van de Brusselse kantons tot 34,09% binnen de agglomeratie.

TABEL IV :

RELATIEVE STERKTE VAN ELK DER PARTIJEN VOLGENS
GEOGRAFISCHE ZONE EN VOLGENS GEMEENSCHAP

	Franstalige partijen				%	Nederlandstalige partijen			
	PSC	FDF/ PLDP	PSB	PLP		PVV	VU	BSP	CVP
Vlaamse kantons	27,99	40,76	27,25	4,00	100	18,49	22,21	14,42	44,88
Vlaamse gemeenten van de Brusselse kantons	24,83	52,59	19,21	3,38	100	14,12	31,01	10,38	44,49
Brusselse agglomeratie	19,27	51,95	24,63	4,15	100	15,22	34,06	10,87	39,86

Alhoewel het F.D.F./P.L.D.P.-kartel 47,43% van de stemmen in het arrondissement Halle-Vilvoorde uitgebracht op een franstalige lijst totaliseert, is dit niet de lijst waarvan het totaal bekomen aantal stemmen het sterkst wordt meebepaald door de stemmen behaald in dit arrondissement. Bij de P.S.C. is 15,12% van de stemmen afkomstig uit Halle-Vilvoorde, bij het F.D.F.-P.L.D.P., de P.S.B., en de P.L.P. is dit respectievelijk 10,69%, 10,77 en 10,33%. Een eventuele splitsing van het kiesarrondissement Brussel zou in 1974 de P.S.C. verzwakt hebben in haar verhouding tot de andere Franstalige partijen.

2. DE GEMEENTERAADSVERKIEZINGEN VAN 10 OKTOBER 1976

Ook bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1976 gaan beide gemeenschappen veel meer dan voorheen hun eigen weg. In elk van de 19 Brusselse gemeenten was er een Vlaamse lijst. De meeste Vlaamse partijen waren er zich van bewust geworden dat de beste resultaten konden behaald worden via een eenheidslijst. Een dergelijke eenheidslijst was dan ook aanwezig in 18 van de 19 gemeenten. Alleen te Jette was er binnen het Vlaamse kamp een grote verdeeldheid; C.V.P., P.V.V. en V.U. hadden er een eigen lijst.

De Vlaamse eenheidslijsten groepeerden niet altijd de vier Vlaamse partijen. In een aantal gemeenten verkozen C.V.P. en B.S.P. de samenwerking met P.S.C. of P.S.B. boven de Vlaamse lijst. Deze optie was dikwijls verenigbaar met de belangen van de Nederlandse gemeenschap daar deze opstelling doorgaans de kansen op het dragen van bestuursbevoegdheid vergrootte terwijl de Vlaamse eenheidslijsten hierop geen enkel uitzicht boden.

Op de lijsten van de Brusselse socialisten en de Brusselse liberalen stonden net als bij vroegere gemeenteraadsverkiezingen, Nederlandstalige kandidaten. Voor de liberalen (PL) was dit het geval te Koekelberg en te Anderlecht en voor de socialisten te Jette, Brussel, Anderlecht, Evere, Sint-Jans-Molenbeek en Sint-Joost-ten-Node. Te Anderlecht en te Evere stonden bijgevolg twee soorten Nederlandstaligen op de tweetalige socialistische lijst, nl. Rode Leeuwen en leden van de Brusselse federatie. De Brusselse socialisten en liberalen bleven zich als partij nog steeds richten tot de Brusselse Vlamingen en dit vooral in de gemeenten met het grootste aantal Nederlandstalige inwoners.

In het Vlaamse randgebied was het kader waarin de gemeenteraadsverkiezingen van 1976 verliepen gewijzigd in vergelijking met vroeger. De meeste van de vroegere gemeenten zouden vanaf 1 januari 1977 opgenomen worden in grotere eenheden. Deze schaalvergroting bracht met zich mee dat een groot aantal lokale lijsten verdwenen. Buiten de faciliteitengemeenten waren er maar weinig tweetalige lijsten meer, nl. een lijst bestaande uit leden van de Brusselse socialistische federatie te Dilbeek en te Sint-Pieters-Leeuw, een kartellijst van de Brusselse socialisten en liberalen te Hoeilaart en een tweetalige gemeentebelangenlijst te Overijse bestaande uit onafhankelijken, P.S.C.'ers, en P.L.'ers. Het meest opmerkelijk is de vermindering van het aantal lijsten ingediend door P.L. en P.S.B.-le-

den. De schaalvergroting moet hiervoor verantwoordelijk gesteld worden daar het uitzicht op een gunstig stemresultaat door de verhoging van het aandeel Nederlandssprekenden binnen de nieuwe entiteiten, miniem werd. In de mate van het mogelijke werden de kandidaten van de P.L., P.S.C. en het F.D.F. gegroepeerd op een lijst die aan de verkiezingen deelnam onder de benaming Région-Bruxelloise — Gewest Brussel (R.B. — G.B.). Dit was het geval te Asse, Beersel, Dilbeek, Grimbergen, Machelen, Meise, Sint-Pieters-Leeuw, Zaventem en Tervuren. Te Vilvoorde en te Overijse was er een lijst van het F.D.F.

In de faciliteitengemeenten was de toestand wat de lijstensamenstelling betreft in de meeste gemeenten complexer dan elders in het randgebied. Tweetalige lijsten bleven hier in de meeste gemeenten verder bestaan naast de eentalige.

Binnen de Brusselse gemeenten was het F.D.F. zeker in vergelijking met 1970, de overwinnaar. Van 27,39% der stemmen in 1970 steeg ze naar 33,74%. Het F.D.F. behaalde de absolute meerderheid van de zetels in de gemeenten Oudergem, Etterbeek, Schaarbeek, Sint-Lambrechts-Woluwe en Sint-Pieters-Leeuw, en de relatieve meerderheid te Brussel, Vorst, Jette, Ukkel en Watermaal-Bosvoorde. In 9 gemeenten verwierf ze bestuursbevoegdheid tegen in 6 in 1970 en in 5 gemeenten werd haar de burgemeesterszetel toegewezen tegen in 4 in 1970. De uitslag van de verkiezingen wijst er toch op dat het radicale stemgedrag van de Franstalige Brusselse kiezer begint te stagneren. Immers F.D.F. en P.L. (22) samen behaalden nu 48,8% terwijl het Rassemblement Bruxellois, waarvan beide partijen de spil vormden, bij de agglomeratieraadsverkiezingen 49,42% der stemmen behaalde.

Daar bepaalde Vlaamse partijen in een aantal gemeenten verkozen een kartellijst te vormen met een ideologisch gelijkgezinde Franstalige partner, is het onmogelijk het aantal Nederlandstalige stemmen te bepalen. De Vlaamse lijsten behaalden wel 8,12% der stemmen wat een vooruitgang is van 2,53% in vergelijking met 1970. Dank zij het eensgezinde optreden steeg het aantal behaalde zetels van 4 tot 41. Deze stijging kan zeker niet toegeschreven worden aan het toegenomen aantal te verdelen zetels.

(22) De met de P.L. verwante burgemeesterslijsten van Elsene en Ukkel zijn hierin verrekend.

Als gevolg van het kiessysteem bleven de Vlaamse lijsten wel ondervertegenwoordigd daar 8,12% van de stemmen slechts recht gaf op 6,07% der zetels. Worden alle Nederlandstalige verkozenen van alle lijsten in rekening gebracht dan stijgt dit percentage tot 13,5%. Zes jaar voordien, in 1970, lag dit percentage niet zoveel lager, nl. 13,3%. In 1964 toen alle Nederlandstaligen op één na werden verkozen op taalgemengde lijsten bedroeg het percentage Nederlandstalige verkozenen zelfs 14,9% (23).

De uitslag van de verkiezingen in de faciliteitengemeenten was weinig bemoedigend voor de Nederlandstalige gemeenschap. Te Linkebeek en te Kraainem totaliseerden eentalig Franstalige lijsten meer dan de helft der stemmen; te Wezembeek-Oppem was dit het geval met een overwegend Franstalige lijst waarvan het F.D.F. deel uitmaakte. Te Wemmel was het de pro-Brusselse lijst o.l.v. P.L.-burgemeester Geurts die de verkiezingen won; te Drogenbos won de tweetalige lijst geleid door C.V.P.-burgemeester Calmeyn de verkiezingen. In Sint-Genesius-Rode tenslotte behaalde de C.V.P.-lijst de relatieve meerderheid. Kraainem en Linkebeek kregen een Franstalig bestuurscollege, Sint-Genesius-Rode een Nederlandstalig; Wezembeek-Oppem — op de burgemeester na — een Nederlandstalig en Wemmel en Drogenbos een tweetalig.

In de faciliteitengemeenten heeft de polarisering tussen de gemeenschappen zich verder doorgezet. De eentalig Nederlandstalige lijsten behaalde nu 33,49% van de stemmen tegen 19,40 in 1970 en de radicaal Franstalige lijsten 38,46% tegen 28,26% in 1970. Ditmaal heeft 71,95% van de kiezers geopteerd voor één van de gemeenschappen tegen 47,65% zes jaar voordien. In de andere gemeenten van het randgebied was het succes van de Franstalige lijsten minder uitgesproken. Daar het meestal samengevoegde gemeenten betreft is niet direct vergelijkingsmateriaal voorhanden om een duidelijke winst en verliesrekening op te maken. De beste vergelijkingsbasis bieden de resultaten van de federatieraadsverkiezingen. Dit levert alleen moeilijkheden op voor de gemeente Meise aangezien niet iedere deelgemeente in een federatie opgenomen was. Tabel V geeft het resultaat van die vergelijking weer.

(23) CRISP, "Les répercussions communautaires des élections communales du 10 octobre 1976 à Bruxelles et dans sa périphérie flamande (1)", in *Courrier Hebdomadaire*, 793, 7 april 1978, blz. 10-16.

TABEL V :

VERGELIJKING TUSSEN STEMMPERCENTAGES BEHAALD DOOR
FRANSTALIGE EN PRO-BRUSSELSE LIJSTEN BIJ DE FEDERATIERAAD-
VERKIEZINGEN VAN 1971 EN DE GEMEENTERAADSVERKIEZINGEN
VAN 1976 IN EEN AANTAL RANDGEMEENTEN

Gemeente	1971		1976	
	Franstalige lijsten	pro-Brusselse lijsten	Franstalige lijsten	pro-Brusselse lijsten
Asse	6,45	11,75	4,37	4,37
Beersel	15,52	28,76	17,28	17,28
Dilbeek	18,33	25,39	14,62	17,92
Grimbergen	17,03	17,03	13,64	13,64
Hoeilaart	5,80	29,50	—	19,51
Machelen	10,23	10,23	4,82	4,82
Meise	6,01	6,01	4,07	4,07
	(9,67) (1)	(9,67) (1)		
Overijse	18,10	34,70	16,00	35,12
Sint-Pieters-Leeuw	13,06	35,34	10,63	25,43
Tervuren	18,55	18,55	18,12	18,12
Vilvoorde	16,08	16,08	13,38	13,38
Zaventem	16,95	16,95	14,25	14,25

(1) Het door A. Monteyne in "De Brusselse olievlek", *op.cit.*, geëxtrapoleerde percentage op basis van het geschatte aantal Franstaligen in de gemeenten die niet aan de federatieraadsverkiezingen deelnamen.

De pro-Brusselse lijsten blijken overal, behoudens te Overijse, aan aantrekkingskracht te hebben ingeboet. Deze achteruitgang kan zoals te Dilbeek, Asse, Machelen, Sint-Pieters-Leeuw en Hoeilaart zelfs vrij aanzienlijk zijn.

De radicaal Franstalige G.B.-R.B. en F.D.F.-lijsten halen overal behoudens te Beersel, minder stemmen dan de radicale lijsten in 1971. Dat het stemmenpercentage te Beersel gestegen is kan toegeschreven worden aan het verdwijnen van de tweetalige lijsten. Buiten de vooruitgang te Beersel is er nog het feit dat de Franstaligen zich te Tervuren nagenoeg hebben kunnen handhaven.

Sinds de gemeenteraadsverkiezingen van 1976 zijn op gemeentelijk vlak een aantal veranderingen opgetreden die laten vermoeden dat het aantal stemmen uitgebracht door Nederlandstaligen op tweetalige lijsten in de toekomst nog zal dalen, dit zowel te Brussel als in

het randgebied. Te Sint-Pieters-Leeuw is P.S.-senator Radoux verhuisd naar Brussel, de tweetalige socialistische afdeling van Hoeilaart is toegetreden tot de S.P. Ook te Brussel hebben een aantal Nederlandstaligen de tweetalige socialistische federatie verlaten. Er mag bijgevolg verwacht worden dat de invloed van de Brusselse socialistische federatie op Vlaamse kiezers in en rond Brussel weldra tot het verleden zal behoren (24).

3. DE PARLEMENTSVERKIEZINGEN VAN 17 APRIL 1977, van 17 DECEMBER 1978 EN DE EUROPESE VERKIEZINGEN VAN 10 JUNI 1979

Deze drie verkiezingen worden tesamen behandeld omdat deze werkwijze het best toelaat de evolutie van de laatste jaren te synthetiseren. Er wordt telkens een vergelijking gemaakt tussen het stemmen-aantal bekomen door de Franstalige lijsten en het aantal behaald door de Nederlandstalige. Voor 1977 waren deze lijsten langs Frans-talige kant F.D.F., P.S.C., P.S.B. en P.L. (vroeger P.L.D.P.) en langs Vlaamse kant C.V.P., B.S.P., P.V.V. en V.U.; voor 1978 waren dit respectievelijk F.D.F., P.S.C., P.S.B., P.L. en C.V.P., B.S.P., P.V.V., V.U. en het Vlaams Blok. In 1979 waren er slechts eentalige lijsten.

De gevolgde werkwijze houdt in dat de in de tabellen besproken percentages voor 1977 en 1978 niet correct het aantal Nederlandstalige of Franstalige stemmen weergeven, aangezien de stemmen uitgebracht op tweetalige lijsten buiten beschouwing werden gelaten. Kleine verschuivingen in de percentages stemmen uitgebracht op Nederlandstalige of Franstalige lijsten kunnen bijgevolg hun oorzaak vinden in een toe- of afname van het aantal Nederlandstalige of Franstalige stemmen uitgebracht op tweetalige lijsten.

Uit de cijfers weergegeven in tabel VI valt duidelijk af te lezen dat de Nederlandstalige lijsten systematisch vooruitgaan ten nadele van de Franstalige. De grootste sprongen deden zich voor van 1974 op 1977 en van 1978 op 1979. Sinds 1974 bedraagt deze vooruitgang 8,51%. Hierdoor is het percentage Nederlandstalige kiezers voor het

(24) In 1969 waren er 30 afdelingen van de Brusselse federatie van de P.S.B. in het arrondissement Halle-Vilvoorde. Eind 1979 waren er nog 6 overgebleven, nl. te Dilbeek, Sint-Pieters-Leeuw, Drogenbos, Wemmel, Kraainem en Wezembeek-Oppem.

TABEL VI :

EVOLUTIE SINDS 1974 IN HET AANTAL STEMMEN BEHAALD DOOR
DE NEDERLANDSTALIGE EN DE FRANSTALIGE PARTIJEN

	1974		1977		1978		1979	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Nederlandstaligen	274.352	34,94	308.945	38,50	306.045	40,15	339.526	43,45
Franstalig	520.804	65,06	493.560	61,50	456.146	59,85	441.815	56,55
Kiesarrondissement Brussel	785.156	100,00	802.505	100,00	762.191	100,00	781.341	100,00

eerst sinds 1947 uitgestegen boven het percentage van 40,57% Nederlandstaligen zoals bleek uit de gegevens van de volkstelling in dat jaar gehouden. Sinds 1974 is het overwicht van het Franstalige kiezerskorps sterk afgenomen en evolueren beide kiezerskorpsen qua sterkte in elkaars richting. Het is een feit dat uit de Europese verkiezingen gebleken is dat het aandeel Nederlandstaligen in kiesarrondissement Brussel hoger lag dan meestal werd aangenomen. In feite wezen de cijfers uit 1978 reeds in die richting.

Tabel VII geeft de evolutie weer binnen de Vlaamse en de Brusselse kantons afzonderlijk. In de Vlaamse kantons situeert de grote vooruitgang van de Vlaamse partijen zich bij de verkiezingen van 1977, nadien trad een stagnatie op. De lichte stijging van Franstalige stem-

TABEL VII :

STEMMEN BEHAALD DOOR DE NEDERLANDSTALIGE EN DE FRANSTALIGE PARTIJEN IN DE 8 BRUSSELSE EN DE 5 VLAAMSE KANTONS

	1974		1977		1978		1979	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Brusselse kantons								
Nederlandstalig	119.570	19,78	134.753	22,31	132.921	23,45	159.461	27,61
Franstalig	485.004	80,22	469.203	77,69	434.020	76,55	418.098	72,39
Vlaamse kantons								
Nederlandstalig	154.792	85,72	174.192	88,67	173.394	88,67	180.065	88,36
Franstalig	25.790	14,28	22.262	11,33	22.126	11,33	23.717	11,64

men in 1979 kan waarschijnlijk toegeschreven worden aan het verdwijnen van de tweetalige lijsten. Daarbij komt ook dat de Franstalige lijst van de kommunistische partij meer stemmen heeft behaald dan de Nederlandstalige nl. 1970 tegen 1677. Waarschijnlijk hebben Nederlandstaligen op de Franstalige lijst gestemd omwille van de grotere bekendheid van de Franstalige kandidaten maar ook uit strategische overwegingen, daar de kansen op een kommunistische zetel in de Franse kieskring veel groter waren dan in de Nederlandse. Dit alles neemt niet weg dat de Vlaamse partijen in de Vlaamse kantons blijkbaar het maximum aan Nederlandstalige stemmen achter zich hebben weten te vergaren. Er mag gesteld worden dat de polarisatie tussen Franstaligen en Nederlandstaligen hier haar grens heeft bereikt en dat nog slechts kleine schommelingen of geleidelijke verschuivingen tot de mogelijkheden behoren.

In de Brusselse kantons blijkt de polarisatiegrens nog niet bereikt te zijn. Het aantal stemmen uitgebracht op de Nederlandstalige partijen neemt systematisch toe sinds 1974. Deze toename bedraagt 7,83%. Waarschijnlijk dient de oorsprong van de grote verschuiving met de Europese verkiezingen gezocht te worden bij de tweetalige Vlaamse Brusselaars. Het ziet er naar uit dat in 1979 voor de eerste maal door de Vlaamse partijen en meer specifiek door de C.V.P., dit electoraat is aangeboord. Dat het hier hoogstwaarschijnlijk geen authentieke Franstaligen betreft die voor een Nederlandstalige lijst hebben gestemd, bewijst het feit dat de Franstaligen uit de Vlaamse kantons wel ongevoelig gebleven zijn voor de Nederlandstalige lijsten. Het zogenaamde Tindemans-effect dat uitging van de C.V.P.-lijst moet bijgevolg gespeeld hebben t.a.v. een groep kiezers die zich minder identificeert met de een of de andere gemeenschap. De tal van geaccultureerde Vlaamse Brusselaars vormen nu juist zo een groep.

De toename van de stemmen uitgebracht op Nederlandstalige lijsten in de Brusselse kantons is er ook gedeeltelijk verantwoordelijk voor dat het aandeel stemmen uit deze kantons t.o.v. het totaal aantal Nederlandstalige stemmen eveneens toeneemt. In 1974 bedroeg het 43,58%, in 1977 43,62%, in 1978 43,39% en in 1979 46,97%. Bij de Franstalige partijen blijft het aandeel stemmen afkomstig uit de Vlaamse kantons schommelen rond 5%, nl. 5,05 in 1974, 4,53 in 1977, 4,85 in 1978 en 5,37 in 1979.

Om een meer gedetailleerd beeld van de evolutie sinds 1974 te geven wordt voor 1979 een gelijkaardig schema opgesteld als sche-

ma I voor 1974. In schema II wordt nu evenwel uitgegaan van het percentage Nederlandstalige stemmen uitgebracht binnen de agglomeratie zoals geschat door Monteyne (25). Monteyne schat dit percentage op 22,1%. Eigen berekeningen geven een gelijkaardig percentage. Aangezien het percentage dat Monteyne via zijn berekeningswijze voor 1974 bekwam nagenoeg overeenstemt met het computermatig berekende percentage kan verondersteld worden dat het percentage van 22,1% de realiteit moet benaderen.

Uit de vergelijking van schema I met schema II blijkt dat in elk van de drie onderscheiden zones het aandeel Nederlandstalige stemmen is toegenomen. De toename was het grootst binnen de agglomeratie, nl. 8,30% en het laagst in de Vlaamse kantons, nl. 2,64%. Het stijgingspercentage van 7,08% in de Vlaamse gemeenten van de Brusselse kantons benadert dit van de agglomeratie. Wordt het resultaat van 1974 gelijkgesteld aan 100 dan is deze index opgelopen tot 160 binnen de agglomeratie, 112,5 in de Vlaamse gemeenten van de Brusselse kantons en 103 in de Vlaamse kantons. Deze spectaculaire toename binnen de Brusselse agglomeratie betekent geenszins dat er plots meer Nederlandstaligen woonachtig zijn maar wel dat de houding van een gedeelte van de Brusselse inwoners t.a.v. de twee cultuurgemeenschappen is geëvolueerd. Een van oorsprong Nederlandstalige bevestigt in zijn stemgedrag opnieuw gemakkelijker zijn Vlaamse oorsprong, iets wat voor het overleven van de Nederlandstalige gemeenschap binnen de tweetalige Brussel context van groot belang is.

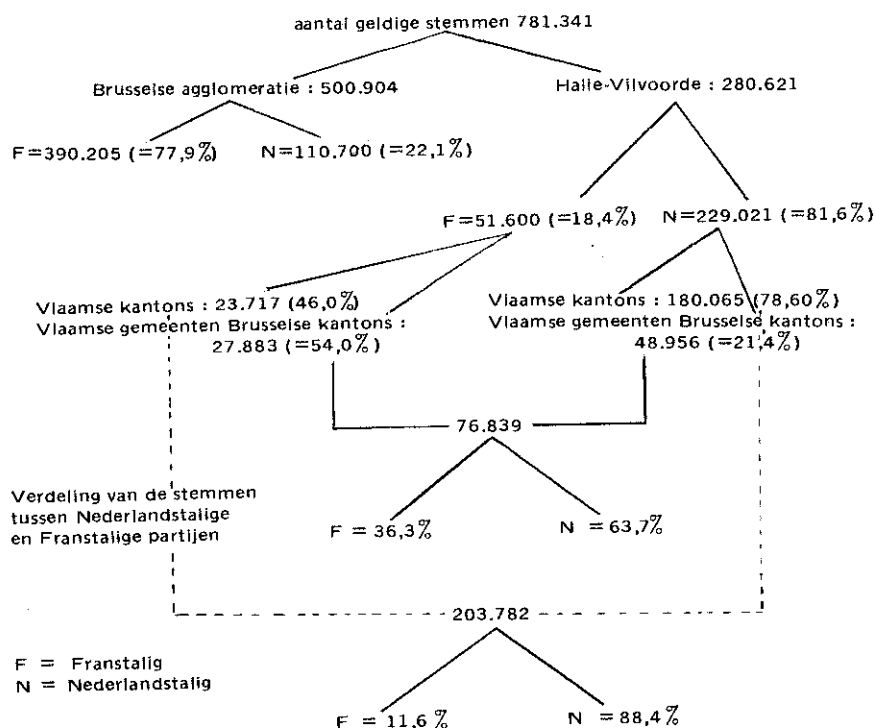
In de Vlaamse gemeenten van de Brusselse kantons — waartoe vijf van de zes faciliteitengemeenten behoren — blijft wel een aanzienlijke percentage van de kiezers, al is het gedaald van 43,36% in 1974 tot 36,38% in 1979, op Franstalige lijsten stemmen. Dit percentage ligt nog steeds iets hoger dan de 35,66% van de federatieraadsverkiezingen.

Het aandeel van de stemmen uitgebracht op de Franstalige lijsten t.o.v. het totaal aantal geldige stemmen is in het arrondissement Halle-Vilvoorde gedaald van 22,4% tot 18,39%. Het aantal Franstalige stemmen afkomstig uit Halle-Vilvoorde blijft wel constant t.a.v. het aantal Franstalige stemmen uitgebracht in het kiesarrondissement Brussel in zijn geheel, nl. 11,58 in 1974 tegen 11,68% in 1979.

(25) A. MONTEYNE, "De stille opgang van de Brusselse Vlaming", *op.cit.*

SCHEMA II :

**GEOGRAFISCHE OPDELING NAAR NEDERLANDSTALIGE EN
FRANSTALIGE PARTIJEN VAN DE STEMMEN UITGEBRACHT BIJ DE
EUROPESE VERKIEZINGEN VAN 10 JUNI 1979 :
GESCHATTE CIJFERS**

Onze gegevens laten ook toe op een ruwe wijze het aantal stemmen uitgebracht op Franstalige lijsten te schatten in de Vlaamse gemeenten van de Brusselse kantons, de vijf faciliteitengemeenten uitgezonderd. Er wordt een minimum en een maximum percentage berekend ervan uitgaande dat in de faciliteitengemeenten in 1979 evenveel kiezers als bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1976, op een radicaal Franstalige lijst (maximumpercentage) of op een pro-Brusselse lijst (minimumpercentage) hebben gestemd. Voor Drogenbos wordt evenwel een verhouding van 50% Franstaligen en 50% Nederlandsta-

ligen gehanteerd. Op deze wijze wordt een maximumpercentage van 25,88% Franstalige stemmen bekomen en een minimumpercentage van 19,55%. Er kan dus besloten worden dat het percentage Franstalige stemmen in de gemeenten Dilbeek, Groot-Bijgaarden, Itterbeek, Zellik, Sint-Martens-Bodegem, Hoeilaart, Overijse, Sterrebeek, Sint-Stevens-Woluwe, Diegem, Nederokkerzeel, Steenokkerzeel, Nossegem, Zaventem, Ruisbroek, Alsemberg en Beersel samen, tussen 20 en 25% moet liggen.

Is dit nu een stijging of een daling in vergelijking met de federatieraadsverkiezingen van 1971 ? In 1971 behaalden de radicaal Franstalige lijsten in deze gemeenten 16,24% van de stemmen, alle pro-Brusselse lijsten samen 27,48%. Het huidige percentage ligt dus lager dan het maximumpercentage van 1971 maar ook beduidend hoger dan het percentage in 1971 behaald door de meest radicaal Franstalige lijsten.

Tabel VIII geeft de evolutie sinds 1974 weer in de Nederlandstalige stemmen in de Brusselse kantons en in de Franstalige stemmen in de Vlaamse. In elk van de Brusselse kantons is er van verkiezing tot verkiezing vooruitgang voor de Nederlandstalige lijsten. De vooruitgang is verhoudingsgewijze het grootst in het kanton Sint-Gillis waar de Nederlandstaligen het zwakst vertegenwoordigd zijn. Verder neemt relatief gezien deze vooruitgang af in het kanton Sint-Jans-Molenbeek over de kantons Ukkel, Elsene, Brussel, Sint-Joost-ten-Node, Anderlecht tot het kanton Schaarbeek met de laagste relatieve toename.

In de Vlaamse kantons valt er met betrekking tot de Franstalige stemmen een minder eenduidige evolutie te constateren. Overal is het percentage gedaald sinds 1974 maar vanaf 1977 blijft het percentage Franstalige stemmen in relatieve en absolute zin zowat op hetzelfde niveau schommelen. De grootste daling heeft zich van 1974 op 1977 voorgedaan in het kanton Halle. Deze daling kan voor het grootste deel toegeschreven worden aan de achteruitgang van de Brusselse federatie van de socialistische partij. Toch blijft het percentage Franstalige stemmen in de kantons Lennik en Halle, rekening houdend met de ligging van de gemeenten waaruit de kantons zijn samengesteld, vrij hoog liggen : 6,25% Franstalige stemmen in Lennik tegen 3,22% in het kanton Asse en 15,69% in het kanton Halle en dit terwijl slechts de oude gemeenten Sint-Pieters-Leeuw en Vlezenbeek aan de agglomeratie grenzen. Dit laat toe de hypothese te formuleren dat zich in het centrale en zuidelijke gedeelte van het Pajottenland een

TABEL VIII :

**EVOLUTIE VAN HET PERCENTAGE STEMMEN BEHAALD DOOR DE
NEDERLANDSTALIGE LIJSTEN IN DE BRUSSELSE KANTONS EN DE
FRANSTALIGE LIJSTEN IN DE VLAAMSE KANTONS,
VAN 1974 TOT 1979**

	1974	1977	1978	1979	Stijgings- percent. 1974-79
	%	%	%	%	
Brusselse kantons					
Brussel	18,58	20,55	21,09	26,00	39,94
Anderlecht	30,60	33,48	34,89	41,41	35,32
Elsene	17,10	20,20	21,21	24,13	41,11
Sint-Gillis	7,85	8,96	9,52	13,53	72,36
Sint-Jans-Molenbeek	18,26	20,88	22,65	27,19	48,90
Sint-Joost-ten-Node	16,30	18,23	18,81	22,51	38,10
Schaarbeek	25,94	28,49	29,96	34,08	31,38
Ukkel	15,79	18,64	19,26	22,46	42,24
Vlaamse kantons					
Asse	4,91	3,44	3,17	3,22	- 34,42
Halle	22,50	14,20	15,08	15,69	- 30,27
Lennik	6,64	5,40	5,11	6,25	- 5,87
Vilvoorde	14,29	12,83	13,11	13,29	- 7,00
Meise	20,38	18,57	18,25	18,90	- 7,26

groter aantal Franstalige inwijkelingen gevestigd heeft dan in het noordelijke gedeelte.

Ook in het kanton Asse was van 1974 op 1977 relatief gezien de daling binnen het percentage Franstalige partijstemmen vrij hoog. In de kantons Lennik, Meise en Vilvoorde lag deze relatieve afname opmerkelijk lager.

Tabel IX geeft een samenvattend beeld van de evolutie die elk van de grote politieke partijen sinds 1974 heeft doorgemaakt. Globaal beschouwd is er bij de Vlaamse partijen telkens een toename van verkiezing tot verkiezing, alleen het stempercentage van de V.U. is gevoelig gedaald sinds het afsluiten van het gemeenschapsakkoord na de parlementsverkiezingen van 1977. De Franstalige socialisten gaan systematisch achteruit sinds 1974 terwijl P.S.C. en F.D.F. zich op hetzelfde niveau konden handhaven tot en met de parlementsverkiezingen van 1978. De Europese verkiezingen veroorzaakten grote ver-

TABEL IX :

HET AANTAL STEMMEN BEKOMEN DOOR DE GROOTSTE POLITIEKE
PARTIJEN BIJ DE PARLEMENTSVERKIEZINGEN VAN 1974, 1977 en 1978
EN BIJ DE EUROPESE VERKIEZINGEN VAN 1979

Partij	1974		1977		1978		1979	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
C.V.P.	119.138	14,47	147.265	17,47	137.872	16,68	168.895	21,62
B.S.P.	35.102	4,26	39.018	4,36	45.464	5,50	49.332	6,31
P.V.V.	46.335	5,63	43.280	5,14	58.178	7,04	57.283	7,33
V.U.	73.777	8,96	79.382	9,42	49.120	5,94	44.907	5,75
P.S.C.	102.526	12,45	96.126	11,41	96.210	11,64	52.590	6,73
P.R.L. (*)	20.886	2,54	62.418	7,41	41.458	5,01	90.565	11,59
P.S.B. (P.S.)	124.698	15,14	99.444	11,80	87.237	10,55	62.137	7,95
F.D.F. (**)	262.694	31,90	233.477	27,70	231.241	27,97	181.290	23,20
Anderen	38.225	4,64	42.353	5,03	79.900	9,67	74.342	9,51
TOTAAL	823.381	100	842.763	100	826.680	100	781.341	100

(*) In 1974 P.L.P., in 1977 en 1978 P.L. en in 1979 P.R.L.

(**) In 1974 F.D.F.-P.L.D.P. kartel.

schuivingen onder de Franstalige partijen : de liberale partij kon zich herpakken, die ten koste van de andere Franstalige partijen. Dit bracht, voor de eerste maal in de korte geschiedenis van deze partij, een gevoelige achteruitgang met zich mee voor het F.D.F.

De invloed van de Brusselse tweetalige socialistische federatie op het Vlaamse kiezerspubliek is zowel te Brussel als in Vlaams-Brabant sterk afgenomen. In de Vlaamse kantons daalde het aandeel van de Brusselse federatie in het totaal aantal geldige socialistische stemmen van 13,95% in 1974 tot 11,17% in 1979. Haar aandeel situeert zich nu op het gemiddelde niveau van alle Franstalige lijsten samen. Het aandeel van de Vlaamse socialisten in de Brusselse kantons ging daarentegen in stijgende lijn van 9,81% in 1974 tot 27,19% in 1979. Hiermee situeren de Vlaamse socialisten zich nu ook op het gemiddelde niveau door alle Vlaamse lijsten samen bereikt.

De minorisatie van het Nederlandstalige electoraat via het aantal behaalde zetels is eveneens beëindigd. Het cijfer van 38,24% der verkozenen in 1978 ligt reeds een heel eind boven de 24,24% van bijvoorbeeld 1961. Er zijn sinds de laatste parlementsverkiezingen ook minder Franstalige verkozenen afkomstig uit Halle-Vilvoorde. De

enige twee F.D.F.-verkozenen — een kamerlid en een senator — afkomstig uit het Vlaamse randgebied houden zeker geen oververtegenwoordiging meer in van de Franstaligen uit Vlaams-Brabant.

BESLUIT

De Nederlandstalige gemeenschap heeft in het kiesarrondissement Brussel sinds de taalwetgeving van 1962 en 1963 reeds een lange weg afgelegd. Het meest opvallend is het feit dat die gemeenschap niet altijd zelf voor deze weg gekozen heeft maar er a.h.w. dikwijls op gezet is door de reacties binnen de Franstalige gemeenschap. Naarmate de ene gemeenschap zich radicaler ging opstellen moest de andere volgen. Zo waren de Vlaamse socialistinnen binnen de Brusselse federatie gedwongen hun eigen weg te gaan wilden ze niet weggedrukt worden door de meerderheid van Franstalige leden. Na 1971 zagen ook C.V.P. en P.V.V. zich genoodzaakt hun eigen weg te gaan omdat tweetalige lijsten eerder in het nadeel van deze partijen gingen werken.

Onder invloed van het groeiende succes van het F.D.F. gingen de Brusselse federaties van de socialistische en van de liberale partij zich op het einde van de zestiger jaren radicaliseren. De P.S.C. o.l.v. Vanden Boeynants en in samenwerking met de C.V.P. hebben geprobeerd een alternatief te bieden door een meer verzoenend standpunt in te nemen. Noch de strategie van de Brusselse socialistinnen en liberalen, noch de strategie van de P.S.C.-C.V.P. heeft vruchten opgeleverd. Deze partijen zijn er niet in geslaagd de opgang van het F.D.F. te stuiten. De programmatorische toenadering tussen het F.D.F., de Brusselse P.S.B. en de P.L. heeft zelfs de positie van het F.D.F. versterkt. Het succes van het pro-Brusselse standpunt, door deze drie partijen verdedigd, was voor een deel het gevolg van het gebrek aan eensgezindheid onder de Nederlandstaligen. Dit gebrek aan eensgezindheid kwam tot uitdrukking in het hoge percentage Vlaamse kiezers dat voor de Franstalige lijsten stemde. Dit kon doordat het Vlaamse zelfbewustzijn niet bij eenieder even groot was en een aantal kiezers bleef vasthouden aan de traditionele partijverbondenheid met de Brusselse Franstaligen. De opgang van het aandeel Nederlandstalige stemmen in de tweede helft van de zeventiger jaren is dan ook vooral toe te schrijven aan het feit dat de aanhang van de Franstalige partijen bij Nederlandstaligen te Brussel en Halle-Vilvoorde afneemt.

In het randgebied bijvoorbeeld wonen er nu zeker niet minder Franssprekenden dan 10 jaar geleden. Hun positie is evenwel aanzienlijk verzwakt doordat de steun van de Nederlandstaligen die stemden op de pro-Brusselse lijsten is weggefallen. De sterkte van het Franstalig Brusselse standpunt van 1968 tot 1976 vloeide voort uit het feit dat pro-Brussel en Franssprekend niet identiek waren. De Nederlandstalige partijen zijn er in geslaagd hun standpunt geleidelijk aan te doen erkennen door alle Nederlandssprekenden, zeker in Vlaams-Brabant. Binnen de Brusselse agglomeratie wordt dit eveneens meer en meer een feit.

De dieper liggende oorzaken achter dit proces zijn niet zo gemakkelijk aan te duiden. Wel kunnen een aantal hypothesen geformuleerd worden.

Een eerste oorzaak is mogelijk te vinden in het feit dat de taalwetgeving van 1962-1963 haar vruchten begon af te werpen. Het Nederlandstalig cultuurbewustzijn bij de jongere generatie is veel groter dan bij de ouderen. Naarmate de jongere generatie resoluut opteede voor de Nederlandstalige gemeenschap is de oudere generatie gevolgd. Een bewijs hiervoor kan gevonden worden in het feit dat de Brusselse liberale en socialistische federatie geen jongere Nederlandstalige leden meer kunnen recruterende. De overblijvende Nederlandstalige leden behoren reeds van oudsher tot deze federatie.

Een tweede oorzaak kan gevonden worden in het feit dat de betekenis en het aanzien van de Brusselse agglomeratie in 1980 niet meer deze is van 1970. De dynamiek die ze kende in de zestiger jaren onder invloed van de economische groei is gedeeltelijk weggeëbd. Brussel is vooral een probleemgebied geworden. Daartegenover staat dat het randgebied tot economische ontwikkeling is gekomen waarbij gebleken is dat het in het kader van het Vlaamse gewest leefbaar is. De verhoudingen zijn in tien jaar omgekeerd : Brussel blijkt meer afhankelijk te zijn van het randgebied voor zijn leefbaarheid als zelfstandig gewest dan dat de inwoners van het randgebied Brussel nodig hebben. In het randgebied is bijgevolg de behoefte om zich te identificeren met Brussel minder groot. Vlaanderen daarentegen is, ondanks de economische crisis, het meest dynamische landsdeel geworden. Een groeiende identificatie van de Nederlandstaligen te Brussel en in het randgebied met Vlaanderen lijkt bijgevolg voor de hand te liggen.

De samenvoeging van de gemeenten op 1 januari 1977 heeft de pro-Brusselse tendensen in het randgebied een belangrijke klap toege-

bracht. Binnen de grotere administratieve eenheden kwamen de pro-Brusselse lijsten marginaal te staan t.a.v. de Nederlandstalige lijsten. Daar de kansen op een verovering van de politieke macht nagenoeg onbestaande werden, verkozen P.S.B. en P.L.-leden bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1976 meestal ofwel geen lijst meer in te dienen ofwel deel te nemen aan de Franstalige eenheidslijst G.B.-R.B. Uit de verkiezingsuitslag kan afgeleid worden dat ook de kiezer van mening was dat deze lijsten binnen het nieuwe kader geen politieke toekomst meer hadden.

Tenslotte kan vastgesteld worden, alhoewel nog in hypothetische vorm, dat bij verkiezingen met een lokale dimensie de getalsterkte van een minderheidsgemeenschap niet op dezelfde manier tot uitdrukking komt als bij nationale of Europese verkiezingen. Dit is zowel zo voor de Nederlandstalige gemeenschap binnen de Brusselse agglomeratie als voor de Franstalige in het randgebied.

Drs. Luk Holvoet,
Departement Politieke Wetenschappen
K.U.L.
Van Evenstraat 2B
3000 Leuven

ENKELE ELEMENTEN VAN HET KIESGEDRAG IN BRUSSEL EEN ANALYSE VAN HET F.D.F.-ELEKTORAAT

door

Roland VAN MALDERGHEM

Interuniversitair Instituut voor Opiniepeiling (UNIOP-INUSOP)

1. INLEIDING

Het keuzeproces dat voorafgaat aan het stemgedrag is enorm complex. Het zal de lezer niet onbekend zijn dat de determinanten die het stemgedrag van een individu beïnvloeden niet alleen talrijk zijn, maar bovendien in een onderlinge relatie staan die kan variëren van individu tot individu. Het vooropstellen van een veralgemeend model van het kiesgedrag is dan ook geen gemakkelijke taak.

Een voorbeeld van een relatief eenvoudig verklarend model van het kiesgedrag is dat van Denis Lindon (1). In dit model wordt het kiesgedrag gezien als een resultante van de interactie tussen de politieke houdingen (cognitieve, affectieve en morele) van een individu enerzijds en de aangeboden politieke alternatieven (aantal partijen, kandidaten, politieke structuren) anderzijds.

De politieke houdingen van een individu worden echter op hun beurt bepaald door :

1. De socio-demografische karakteristieken of de socio-economische groepsidentificatie van het individu;
2. de geschiedenis en de persoonlijkheidskenmerken van het individu;
3. de huidige levensvoorwaarden van het individu.

(1) Denis LINDON, *Marketing politique et social*, Dalloz Gestion, 1976.

Zij worden daarenboven beïnvloed door het familiale, sociale en politieke milieu, door de actuele sociaal-economische en politieke probleemstellingen (de politieke agenda) en door de vroegere politieke keuzen van het individu. Deze lijst van factoren is niet exhaustief : zij kan nog worden aangevuld met een hele reeks andere interveniërende variabelen. Het is onmogelijk al de verschillende elementen van het kiesgedrag in deze korte bijdrage te behandelen.

We beperken ons dan ook tot het bespreken van een aantal resultaten van opiniepeilingen die gedurende de twee laatste jaren werden gerealiseerd door het Interuniversitair Instituut voor Opiniepeiling (UNIOP). Deze resultaten kunnen onzes inziens bijdragen tot het nader verklaren van het kiesgedrag in Brussel.

Alvorens hiertoe over te gaan willen we in het bijzonder de heer A.P. Frogner van de UCL en mevrouw N. Delruelle-Vosswinkel van de ULB danken voor het welwillend ter beschikking stellen van de onderzoeksresultaten van het project "Regioscoop" (2).

2. DE SPECIFICITEIT VAN HET KIESGEDRAG IN BRUSSEL EN DE VERKLARINGEN VAN HET FDF-SUKSES

2.1. DE SPECIFICITEIT VAN HET KIESGEDRAG IN BRUSSEL

Alvorens de opinies en de attitudes van het kiezerspubliek in Brussel te behandelen, herinneren we kort aan de specificiteit van het Belgische kiesgedrag.

Bij het benaderen van het kiesgedrag in België, wordt doorgaans verwezen naar drie spanningsvelden die de basis vormen van de politieke mobilisatie : een sociaal-economisch, een religieus en een communautair spanningsveld.

De sociaal-economische dimensie wordt bepaald door de tegenstelling tussen de socialistische en de liberale maatschappijvisie. Hierbij kunnen we opmerken dat deze traditionele tegenstelling in toenemende mate verstoord wordt door een nieuwe, zich steeds meer verspreidende visie, met name de ecologische. De religieuze dimensie

(2) N. DELRUELLE-VOSSWINKEL, A.P. FROGNER, "L'opinion publique et les problèmes communautaires", *Courrier Hebdomadaire*, 880, 9 mei 1980. Dit project is een vier jaar durende panelstudie waaraan 1.659 personen deelnemen. De studie heeft tot doel de evoluties in de opinies en in de houdingen m.b.t. de communautaire problematiek te meten.

van haar kant, wordt bepaald door de tegenstelling klerikaal-antiklerikaal. De communautaire dimensie ten slotte, wordt gevormd door de kloof, ontstaan op grond van een etno-linguïstische identificatie, tussen Vlamingen en Walen.

Wanneer men de bevolking deze drie dimensies laat evalueren naar de graad van hoogdringendheid van de problemen die er kunnen uit voortvloeien, stelt men vast dat er in alle sociale geledingen een grote consensus bestaat om de sociaal-economische dimensie duidelijk prioritair te plaatsen (3). Ondanks deze eensgezindheid op cognitief gebied, komt op het vlak van het kiesgedrag een totaal andere werkelijkheid tevoorschijn. Een werkelijkheid die regionaal sterk verschillend is, in die mate dat men kan spreken van drie specifieke elektoraten.

Beschouwt men alleen de politieke partijen die in elk van de gewesten de grootste aanhang kennen, dan merkt men op dat elk van deze partijen tot een verschillende politieke mobilisatie-dimensie behoort. Zo stemt een groot deel van de Vlaamse bevolking (43%) voor een politieke partij — de CVP — die haar identiteit voornamelijk verwerft op het vlak van de religieuze tegenstelling. De Waalse bevolking daarentegen stemt het meest frekwent (37%) voor een politieke formatie die haar profiel in hoofdzaak definieert op grond van de sociaal-economische tegenstellingen (de PS). Ten slotte stemt een groot deel van de Brusselse bevolking (35%) voor een partij die haar reden van bestaan hoofdzakelijk zoekt in de communautaire tegenstellingen : het FDF.

Het kenmerkende van het kiesgedrag in het Brusselse gewest is aldus het feit dat de politieke mobilisatiekracht van de communautaire tegenstellingen vooral hier schijnt tot uiting te komen en dat deze dominantie van relatief recente datum is (1968 : 18%, 1971 : 34%). Brussel is met andere woorden het enige gewest waar de mobilisatiekracht van de traditionele sociaal-economische en religieuze spanningsvelden in een relatief korte periode aan belang verloren heeft ten gunste van het etno-linguïstisch probleem.

(3) Resultaten van een opiniepeiling gerealiseerd door UNIOP-UNUSOP bij 2.000 personen representatief voor de Belgische bevolking in september 1979 (kwota-steekproef).

2.2. DE VERKLARINGEN VAN HET FDF-SUKSES

De gangbare verklaring van dit fenomeen is dat het sukses van het FDF in Brussel moet worden gezien als een etno-linguïstische reactie tegen het (weliswaar traditioneel) Vlaams-nationaal gevoel, dat door de economische expansie van Vlaanderen in de jaren '60, een manifeste bedreiging vormde voor de machtspositie van de Franstalige cultuur, waarvan de Brusselse burgerij één van de belangrijkste vertegenwoordigers is. In deze optiek verwacht men ondermeer :

- dat de FDF-kiezers tot de hogere socio-professionele groepen behoren;
- dat er een sterke identificatie bestaat met het Brusselse gewest en met de Franse gemeenschap;
- dat het om een sterk gemobiliseerd elektoraat gaat;
- dat dit elektoraat radicale standpunten inneemt op het vlak van de communautaire problematiek;
- dat dit kiezerspubliek een negatief beeld heeft van de andere taalgemeenschap;
- dat het voornamelijk personen betreft die de tweetaligheid (Frans-Nederlands) afwijzen.

Een alternatieve hypothese voor het FDF-sukses werd in 1977 geformuleerd door de werkgroep Sociologie van de Vrije Universiteit Brussel (4). Het F.D.F.-sukses en meer in het algemeen de etno-linguïstische politiek in het Brusselse, worden hier eerder gezien als een reactie op de druk die verschillende socio-economische veranderingen uitoefenen op het bestaande patroon van de politieke integratie, namelijk het "bureaucratisch patronage". Onder socio-economische veranderingen wordt verstaan wat sociologen definiëren als de "post-industriële samenleving"; deze wordt o.m. gekenmerkt door de dominante rol van de tertiaire sector en de white collar jobs in de economische activiteit.

In deze evolutie is vooral het tot stand komen van een nieuw waardepatroon van bijzonder belang. De waarden die hierbij centraal komen te staan zijn : grotere behoeften aan inspraak, een grotere tolerantie tegenover weinig populaire en non-conformistische groepen, het ontwikkelen van negatieve attitudes ten aanzien van het geves-

(4) M. ELCHARDUS e.a., "Bureaucratisch patronage en etno-linguïsme", *Res Publica*, V. 20, 1979, 1, pp. 141-165.

tigd gezag (overheid, partijen, vakbond) eerder dan de idealisering ervan, het verwerpen van verticale gezagsstructuren ten voordele van meer horizontale (collegiale) structuren, enz. De ontwikkeling van dit nieuw waardepatroon is in België, maar vooral in Brussel, door de hoge concentratiegraad van de tertiaire sector, aanwezig. Er ontstaat aldus een groep van personen die een nieuw waardepatroon articuleren met nieuwe daaruit afgeleide behoeften en verwachtingen, die binnen de traditionele structuren niet kunnen worden bevredigd. In deze optiek is het FDF-sukses te verklaren door de capaciteit van een etnolinguïstische politiek om aanhang te mobiliseren die verdeeld is volgens sociaal-economische en religieuze criteria, maar die zich tegelijkertijd nog moeilijk kan identificeren met de bestaande politieke structuren.

Om bepaalde van deze vooropstellingen te verifiëren, hebben we het kiezerspubliek van het FDF geanalyseerd in functie van de volgende elementen van het kiesgedrag :

1. de socio-economische categorieën en de partijkeuze;
2. de politieke socialisatie binnen het gezin;
3. de culturele identificatie van de Belgische bevolking;
4. de gewestelijke identificatie van de Brusselse bevolking;
5. de attitudes, de aspiraties en het politiek gedrag van deze kiezers.

Het kiezerspubliek van het FDF werd bovendien vergeleken met de kiezers van de andere politieke partijen.

3. DE SOCIO-DEMOGRAFISCHE KARAKTERISTIEKEN VAN DE ONDERSCHEIDEN ELEKTORATEN

Als uitgangspunt vergelijken we het FDF-kiezerspubliek met de andere dominante elektoraten, op grond van een aantal socio-demografische kenmerken, namelijk het geslacht, de leeftijd, het beroep, het gezinsinkomen, de religie, het onderwijsniveau en de socio-professionele status (5).

(5) De gegevens betreffende de socio-demografische karakteristieken van de verschillende elektoraten zijn afkomstig van de Regioscoop-enquête die plaats vond tussen juni 1980 en november 1980. In totaal werden aan de hand van een kwota-steekproef 1.659 personen ondervraagd, waarvan 207 in Brussel, 557 in Wallonië en 895 in Vlaanderen.

3.1. HET GESLACHT

In tegenstelling tot de andere partijen, bestaat er geen reëel onevenwicht tussen het aantal mannelijke en vrouwelijke FDF-kiezers. Men vindt er ongeveer een 50/50 verdeling terug. Wat de CVP en de PSC betreft, stellen we vast dat deze partijen proportioneel méér worden gekozen door een vrouwelijk elektoraat. Voor de PSC is de verhouding 55/45, voor de CVP 53/47. De SP en de PVV daarentegen worden proportioneel frekwenter verkozen door het mannelijk elektoraat. Dit onevenwicht komt vooral in de PVV sterk tot uiting : we vinden er een 57/43 verhouding terug.

We kunnen aldus stellen dat er, althans te Brussel, geen differentieel mobilisatie-effekt naar geslacht uitgaat van het etno-linguïstisch criterium. Dit differentieel effect bestaat echter wel op het gebied van de religieuze en de sociaal-economische mobilisatiedimensie : vrouwen worden meer gemobiliseerd door de religieuze tegenstellingen, mannen meer door de sociaal-economische.

3.2. DE LEEFTIJD

Wanneer we de leeftijd van de kiezers in beschouwing nemen, merken we belangrijke verschillen op in het electoraal gedrag. Eerst en vooral stellen we vast dat, met uitzondering van de leeftijdscategorie van 55 tot 65 jaar, het FDF voornamelijk een grote electorale aantrekkingskracht heeft bij de personen ouder dan 35 jaar. Waar ongeveer 40% van de Brusselse bevolking tussen 35 en 55 jaar en van deze ouder dan 65 jaar voor het FDF stemt, daalt deze proportie in de leeftijdsgroep 18-24 jaar tot 16% en in de leeftijdsgroep 25 tot 34 jaar tot 27%.

Wat PSC en CVP betreft, merkt men op dat eerstvernoemde haar hoogste electorale score behaalt bij de personen die ouder zijn dan 55 jaar. Het electoraal succes van de CVP is in de leeftijdscategorieën boven de 35 jaar relatief gelijkmatig verdeeld. Opvallend voor deze partij is haar zwakke positie bij de personen jonger dan 25 jaar.

In verband met het kiesgedrag van deze laatste leeftijdsgroep moet wel worden benadrukt dat jongeren, in vergelijking met andere leeftijdscategorieën, minder frekwent stemmen voor de in de onderscheiden gewesten dominerende partij. Dit geldt zowel voor de PSC-CVP, de PS-SP als voor het FDF. De politieke keuze van personen

jonger dan 25 jaar blijkt inderdaad meer verdeeld te zijn over alle politieke partijen, gaande van CVP tot ecologisten (en blanco stemmen).

We kunnen aldus besluiten dat, over het algemeen, het stemmen voor het FDF duidelijk positief gecorreleerd is met de leeftijd. Met andere woorden naarmate de leeftijd van de Brusselse kiezer toeneemt, stijgt de kans om voor het FDF te stemmen. Op dit vlak vertoont het FDF-elektoraat grote gelijkenis met dat van de PSC.

3.3. DE SOCIO-PROFESSIONELE STATUS

Wat de analyse van het kiesgedrag naar socio-professionele status betreft, hebben we drie indicatoren weerhouden : het gezinsinkomen, het onderwijsniveau en de beroepscategorie.

3.3.1. Het gezinsinkomen

Neemt men het gezinsinkomen in aanmerking, dan valt het op dat het FDF-sukses het grootst is in de modale inkomenscategorieën, namelijk in de categorieën tussen 25.000 en 80.000 F per maand. In de laagste inkomenscategorie (minder dan 25.000 F) zowel als in de hoogste (meer dan 80.000 F), is het sukses van het FDF nagenoeg de helft van de score die het behaalt in de middengroep. Op dit vlak verschilt de elektorale aantrekkingskracht van het FDF duidelijk van die van de andere partijen. Zo blijkt het electoraal sukses van de CVP, de PS en de SP het grootst te zijn in de lagere inkomensgroepen (minder dan 40.000 F). De elektorale aantrekkingskracht van de PSC is daarentegen tamelijk gelijkmatig verdeeld over de lage en midden inkomensgroepen.

Op grond van deze resultaten kunnen we stellen dat de etnolinguïstische mobilisatie in het Brusselse gewest voornamelijk trefkrachtig is in de modale inkomenscategorie.

3.3.2. Het onderwijsniveau

De resultaten van de analyse van het electoraal gedrag naar onderwijsniveau bevestigen grotendeels de voorgaande vaststellingen.

Het is, met andere woorden, duidelijk dat de aantrekkingskracht van het FDF het meest manifest tot uiting komt in de categorieën van personen met een lager middelbaar tot een hoger niet-universitair onderwijsniveau. De etno-linguïstische mobilisatie blijkt duidelijk minder krachtig te zijn bij de personen die uitsluitend lager onderwijs hebben genoten. In deze twee laatste categorieën behaalt het FDF slechts de helft van de elektorale score die in de andere onderwijscategorieën wordt waargenomen.

3.3.3. De beroepscategorieën

De professionele categorieën die het meest frekwent aangetrokken zijn door het FDF, zijn de personen tewerkgesteld in de privé-sector, meer bepaald de bedienden (38%), het midden en hoger kaderpersoneel (43%). Ook de ambtenaren van midden en hogere rang blijven vaak voor het FDF te stemmen (33%).

De arbeiders (ongeschoolde en geschoolde), de lagere ambtenaren en de zelfstandigen worden daarentegen beduidend minder gemobiliseerd door het FDF. In deze professionele groepen blijven de traditionele partijen, CVP-PSC, PS-SP en PVV-PRL, een relatief sterke positie behouden.

Uit de analyse van het electoraal gedrag in functie van de socio-professionele status, komt duidelijk naar voor dat de politieke aantrekkingskracht van het FDF het meest doeltreffend werkt bij de bevolkingsgroepen, die tot de middle-class behoren en die in een bureaucratische structuur tewerkgesteld zijn.

3.4. DE GELOOFSIDENTIFICATIE

Uit het onderzoek van het kiesgedrag in functie van de geloofsidentificatie van de kiezer, blijkt dat het stemmen voor het FDF gedeeltelijk door deze factor wordt beïnvloed. De personen die het meest frekwent voor het FDF stemmen, identificeren zich als "niet-praktikerend" katholiek (36%). De personen die zich identificeren als "praktikerend katholiek" of als "zonder religie" schijnen daarentegen iets minder dikwijls voor het FDF te kiezen (respectievelijk 31 en 28%).

Deze resultaten duiden erop dat de etno-linguïstische identifica-

tie-dimensie — ook niet in Brussel — de relevantie van de religieuze dimensie volledig heeft opgeheven. Meer algemeen kan men zeggen dat de communautaire mobilisatie-dimensie voornamelijk succes heeft bij deze personen die op de religieuze dimensie, en zoals we hebben gezien op de socio-economische dimensie, geen extreme positie innemen.

4. DE POLITIEKE SOCIALISATIE

Naast de analyse van de socio-demografische karakteristieken, is een tweede belangrijk element in een verklarend model van het kiesgedrag de politieke socialisatie binnen het gezin. Uit verscheidene verkiezingsonderzoeken is inderdaad gebleken dat het gezin — samen met de school — een vooraanstaande rol speelt in het socialiseringsproces dat er toe leidt dat de jongeren zich de dominante normen van hun sociaal en politiek milieu eigen maken (6). Deze invloed drukt zich onder meer uit in een hoge positieve correlatie tussen de partijkeuze van het gezinshoofd en deze van de kinderen, op het ogenblik dat ze de kiesgerechtigde leeftijd hebben bereikt. Het is echter ook wel zó dat door de opkomst van de massa-media zowel het gezin als de school invloed hebben verloren op het vlak van de politieke socialisering. Het bestuderen van de relatie tussen de politieke keuze van het gezinshoofd enerzijds en deze van een andere persoon uit het gezin anderzijds is in dit geval ook om een andere reden interessant : wij weten immers dat het merendeel van de FDF-kiezers niet tot deze politieke keuze werd gesocialiseerd, vermits het fenomeen “FDF” van recente datum is. De resultaten van de analyse bevestigen deze vaststelling : slechts 5% van het FDF-kiezerspubliek is afkomstig uit een gezin waarvan het gezinshoofd eveneens voor deze partij stemt (7).

De relatie is beduidend sterker in de andere partijen : nagenoeg 60% van de PSC-kiezers en 70% van het CVP-elektoraat zijn afkomstig uit een ouderlijk gezin met een identieke politieke voorkeur. Voor de PS-kiezers bedraagt dit percentage 64%, voor de SP 49% (wat dit laatste kiezerspubliek betreft stellen we vast dat een relatief be-

(6) J.C. PIERCE & L. SULLIVAN, *The electorate reconsidered*, Sage publication, London, 1980.

(7) Bron Regioscoop, zie 5.

langrijk gedeelte (18%) uit een christen-democratisch milieu komt).

Bij het nader analyseren van de politieke herkomst van het FDF-kiezerspubliek, merkt men op dat dit voor 27% uit een christen-democratisch milieu afkomstig is, voor 23% uit een socialistisch milieu en voor 21% uit een liberaal milieu.

De politieke achtergrond van de FDF-kiezers is, met andere woorden, zeer heterogeen. Deze heterogeniteit bevestigt enerzijds de symbolisch overkoepelende integratiecapaciteit van de etno-linguïstische politiek. Anderzijds bevestigt ze ook het bestaan in elke politieke familie, van een "white collar middle-class" die zich niet meer voldoende kan identificeren met de traditionele integratiecriteria van deze partijen (religie, sociaal-economische tegenstelling).

Op grond van deze vaststelling zou men kunnen verwachten dat het FDF-elektoraat een eigen complex van politieke opvattingen en houdingen bezit, met een voldoende authenticiteit om zich op een afdoende manier te kunnen differentiëren van de traditionele politieke ideeënwereld. We zullen deze hypothese toetsen, door een aantal opinies en attitudes van het FDF-elektoraat te vergelijken met deze van de "traditionele" elektoraten.

5. DE VERGELIJKING VAN DE OPINIES EN DE ATTITUDES MET BETREKKING TOT EEN AANTAL MAATSCHAPPELIJKE PROBLEEMSTELLINGEN

Wanneer men de opinies van het FDF-elektoraat met betrekking tot een aantal maatschappelijke probleemstellingen analyseert en vergelijkt met de opvattingen van de kiezers van respectievelijk de CVP-PSC, PS-SP en PVV-PRL, dan kan men de politieke houding van dit kiezerspubliek op sociaal-economisch vlak eerder als centrumrechts definiëren en op cultureel vlak als progressief. We illustreren dit aan de hand van een aantal vragen die uit verschillende opiniepeilingen werden geselecteerd.

In 1980 werd aan de bevolking gevraagd welke maatschappelijke problemen zeer dringend moeten worden opgelost of zeer belangrijk zijn en welke problemen daarentegen niet dringend of niet belangrijk zijn (8). Uit de antwoorden op deze vraag blijkt dat de sociaal-econo-

(8) De hier vernoemde resultaten zijn afkomstig van twee opiniepeilingen gerealiseerd door UNIOP :

mische problemen die het FDF-elektoraat veel minder frekwent als hoogdringend beschouwt dan de andere kiezers, de volgende zijn :

1. de strijd tegen de fiscale fraude (FDF : 29 — PSC : 37 — CVP : 47 — PS : 52 — SP : 53%).
2. de verhoging van de pensioenen (FDF : 25 — PSC : 35 — CVP : 38 — PS : 47 — SP : 40%).
3. de verdediging van de minder begunstigten (FDF : 27 — PSC : 24 — CVP : 45 — PS : 33 — SP : 43%).
4. het wegwerken van de sociale ongelijkheden (FDF : 43 — PSC : 40 — CVP : 52 — PS : 64 — SP : 51%).
5. de economische planning (FDF : 16 — PSC : 17 — CVP : 26 — PS : 25 — SP : 35 — PVV : 25%).

De eerste opiniepeiling vond plaats tussen 21 november en 11 december 1980. Zij werd gerealiseerd bij 1.987 personen representatief voor de Belgische bevolking ouder dan 18 jaar (kwota-steekproef) waarvan 1.104 in Vlaanderen, 650 in Wallonië en 233 in Brussel). De vraagstelling luidde : “Welke zijn naar uw mening de prioriteiten die de regering zou moeten toekennen aan volgende politieke aktiepunten ? Gelieve een waardering (van 1 tot 5) te geven aan elk van de aktiepunten : 5 = erg dringend tot 1 = helemaal niet dringend”.

De aktiepunten die daarbij opgesomd werden, waren ondermeer :

- de strijd tegen de fiscale fraude,
- de toepassing van een communautair akkoord;
- de verhoging van de salarissen;
- de strijd tegen de prijsstijgingen;
- de verhoging van de pensioenen;
- de verdediging van de minder begunstigten;
- de strijd tegen de werkloosheid;
- het saneren van de sociale zekerheid.

De tweede opiniepeiling werd gerealiseerd door UNIOP-INUSOP in opdracht van *Le Soir* en *De Standaard*. Zij vond plaats tussen 19 januari en 2 februari 1981. Daarbij werden 2.036 personen ondervraagd ouder dan 18 jaar : waarvan 408 in Brussel, 925 in Vlaanderen en 703 in Wallonië (kwota-steekproef).

De vraagstelling luidde : “Ziehier een reeks doelstellingen waarvoor de Nederlandstalige gemeenschap (voor de Franstaligen : waarvoor de Franstalige gemeenschap) onafhankelijk van de Franstalige (Nederlandstalige) gemeenschap in de volgende tien jaren zou kunnen ijveren. Geef voor elke doelstelling aan of u ze (1) heel belangrijk tot (5) absoluut niet belangrijk vindt :

De vernoemde doelstellingen waren ondermeer :

- de ontwikkelingslanden helpen;
- de natuur beschermen;
- de gelijkheid tussen man en vrouw bevorderen;
- de economie meer plannen;
- abortus legaliseren.

De FDF-kiezers hechten daarentegen duidelijk meer belang dan de traditionele elektoraten, aan :

1. de verwezenlijking van de gelijkheid tussen man en vrouw (FDF : 61 — PSC : 33 — CVP : 40 — PS : 31 — SP : 47 — PVV : 41%)
2. de legalisering van abortus (FDF : 32 — PSC : 9 — CVP : 7 — PS : 29 — SP : 24%)
3. het saneren van de sociale zekerheid (FDF : 32 — PSC : 24 — CVP : 22 — PS : 23 — SP : 19%)

Het is duidelijk dat het aantal maatschappelijke probleemstellingen die we hier hebben vernoemd, onvoldoende zijn om een nauwkeurig profiel te schetsen van de politieke opinies en houdingen van de FDF-kiezers. Niettemin menen we dat de weerhouden items voldoende illustratief zijn om te kunnen stellen dat de politieke opvattingen van dit publiek relatief hybride zijn, in die mate zelfs dat het op sociaal-economisch vlak duidelijk zou kunnen worden geassocieerd met reeds bestaande centrum rechtse politieke formaties, maar dat het tegelijkertijd op cultureel vlak duidelijk in conflict staat met deze partijen. En omgekeerd, dat de politieke opvattingen van de FDF-kiezers op cultureel vlak eerder aansluiten met de opvattingen van centrum linkse partijen waar ze op sociaal-economisch gebied echter mee in conflict staan.

De eigenheid van de politieke opvatting van de FDF-kiezers, vergeleken met de traditionele elektoraten, ligt met andere woorden in het ontbreken van een ideologische of filosofische lijn in deze meningen.

6. DE CULTURELE IDENTIFICATIE

Indien de veronderstelling dat het FDF-sukses in de eerste plaats moet verklaard worden door een polarisatie rond etno-linguïstische tegenstellingen juist is, dan verwacht men van de politieke houdingen van het FDF-elektoraat op communautair gebied een hogere graad van consistentie en radicalisering dan wat we hebben gevonden op sociaal-economisch en cultureel vlak.

Een eerste indicatie van het belang van de etno-linguïstische identificatie wordt verkregen door de bevolking te vragen naar haar graad van gebondenheid met (1) alle Belgen, (2) de Franstalige of Ne-

derlandstalige gemeenschap (3) het Vlaamse, Waalse of Brusselse gewest. Uit de antwoorden op een dergelijke vraag blijkt dat de Waalse (50%) en de Brusselse bevolking (56.5%) zich in de eerste plaats gebonden voelen met de Belgische gemeenschap (9). Deze percentages zijn merkelijk hoger dan in Vlaanderen (32%). In dit gewest voelt men zich in de eerste plaats het meest frekwent verbonden met de Vlaamse gemeenschap (28.7%), het Vlaamse gewest (16%) of zijn stad (17%).

Opvallend daarbij is dat slechts 30% van het FDF-elektoraat zich in de eerste plaats verbonden voelt met de Franstalige gemeenschap, 17% in de eerste plaats met het Brusselse gewest. Daarentegen voelt 45% van de FDF-kiezers zich in de eerste plaats verbonden met alle Belgen.

Op grond van deze resultaten kunnen we besluiten dat de etno-linguïstische identificatie van de Brusselse bevolking en van de FDF-kiezers in het bijzonder, eerder minder (en zeker niet méér) verspreid is dan bij de Vlaamse populatie.

7. DE PERCEPTIE VAN DE ANDERE TAALGEMEENSCHAP

Een tweede element dat ons een indicatie kan geven van de intensiteit van de etno-linguïstische tegenstellingen, is de manier waarop de ene taalgemeenschap de andere percipieert. Men kan immers veronderstellen dat naarmate de communautaire tegenstellingen in intensiteit stijgen, ook de negatieve houdingen tegenover en de negatieve perceptie van de andere taalgemeenschap zullen toenemen. Uit een enquête die in samenwerking met "Le Soir" en "De Standaard" werd gerealiseerd, kan worden afgeleid dat de verspreiding van de negatieve perceptie van de andere taalgemeenschap bij de Franstalige gemeenschap minder manifest tot uiting komt dan bij de Nederlandstalige (10).

Bijzonder relevant op dit gebied is de vergelijking van de perceptie van de FDF-kiezer met deze van de CVP-kiezer. Waar 11,5% van de FDF-kiezers de Vlamingen als arrogant beschouwen, beschouwt 33.3% van de CVP-kiezers de Brusselaars als arrogant, 17,5% ziet hen als fanatiek. Indien men daarbij rekening houdt met het feit dat na-

(9) Bron Regioscoop (zie 5).

(10) Bron idem 8. Le Soir — De Standaard — UNIOP.

genoeg 8% van de FDF-kiezers zelf de Brusselaars als arrogant aanzien, dan kan bij dit elektoraat niet echt worden gesproken van het bestaan van een specifiek negatieve attitude tegenover de Vlaamse taalgemeenschap. Men moet eerder besluiten dat de intensiteit van de etno-linguïstische tegenstellingen zich vooral aan Nederlandstalige kant vertalen in de ontwikkeling van negatieve houdingen en percepties. Verder kan aan deze resultaten de bedenking worden verbonden dat er bij het FDF-publiek schijnbaar een diepe kloof bestaat tussen het kiesgedrag en de politieke houdingen. Dit elektoraat stemt immers voor een politieke formatie die haar bestaansreden legitimeert op grond van de communautaire tegenstellingen (en van deze tegenstellingen dikwijls strijdpunten maakt) maar neemt anderzijds een houding aan tegenover de andere taalgemeenschap die minder radicaal is dan de attitude en de perceptie van niet-communautair gemobiliseerde elektoraten.

Deze kloof wordt eveneens waargenomen wanneer men de houding van het FDF-publiek ten aanzien van een aantal politieke doelstellingen analyseert.

8. DE POLITIEKE STRIJDpunTEN

8.1. DE TOEKOMST VAN HET GEWEST

Eén van de politieke strijdpunten die onzes inziens relevant is voor het meten van de etno-linguïstische identificatie, betreft de houding tegenover de toekomstige staatsstructuur.

Wanneer men de bevolking vraagt naar haar wensen omtrent de toekomstige structuur van België en haar daarbij de keuze laat tussen de alternatieven (1) een fusie met een ander land, (2) de realisatie van een totale autonomie, (3) het behouden van de huidige regionalisering of ten slotte (4) de terugkeer naar een unitair België, dan blijkt 53% van het FDF-elektoraat een terugkeer naar een unitair België te verlangen (11). Dit verlangen is slechts aanwezig bij 23% van de CVP-kiezers, 32% van de SP-kiezers en bij 33% van het PVV-elektoraat. Aan de andere kant is de behoefte aan een gewestelijke autonomie niet méér verspreid bij de FDF-kiezers (22%) dan bij het CVP-

(11) Bron idem 8. Le Soir - De Standaard — UNIOP.

(18%) of het SP-kiezerspubliek (23%). In vergelijking met de VU-kiezers (64%) is het FDF-elektoraat duidelijk minder radicaal wat de realisatie van de gewestelijke autonomie betreft.

8.2. DE TWEETALIGHEID

Een ander politiek strijdpunt dat relevant kan zijn voor het meten van de etno-linguïstische radicalisering, betreft de houding tegenover de tweetaligheid van personen die een openbare functie bekleden. We weten immers dat — ondermeer op gemeentelijk vlak — één van de politieke eisen van de FDF-mandatarissen de eentaligheid van personen en de tweetaligheid van de dienst is.

Wanneer men de houding van het FDF-elektoraat op dit specifieke gebied nagaat, dan stelt men ook hier bij een meerderheid een gematigde attitude vast (12). Kijken we bijvoorbeeld naar de tweetaligheid van de overheidsambtenaren : 53% van de FDF-kiezers vindt de tweetaligheid van deze ambtenaren absoluut noodzakelijk, 33% vindt dit wenselijk en 13% vindt het onnodig. Op het niveau van de gemeentelijke ambtenaren stelt men vast dat 51% van de FDF-kiezers de tweetaligheid noodzakelijk vindt, 35% vindt deze wenselijk, 17% onnodig. Wat dit laatste geval betreft, is het zeer leerrijk het percentage FDF-kiezers die de tweetaligheid onnodig vinden, te vergelijken met het aantal kiezers uit de andere elektoraten die deze mening delen :

- CVP : 15.0 %
- SP : 15.7%
- PVV : 15.5%

Uit deze cijfers blijkt aldus dat er geen reële differentiatie bestaat in de graad van etno-linguïstische radicalisering, tussen de kiezers van het FDF enerzijds en dezen van de drie grootste Vlaamse partijen anderzijds.

8.3. DE MOTIVATIE TOT POLITIEKE PARTICIPATIE

Een laatste element dat we wensen te bespreken alvorens te besluiten, houdt verband met de graad van de behoefte aan politieke participatie bij de bevolking. Als de stelling dat het FDF-sukses moet worden verklaard door een radicale etno-linguïstische opstelling van een relatieve meerderheid van de Brusselse bevolking juist is, dan kan men veronderstellen dat de behoefte aan politieke participatie bij deze bevolking relatief hoger moet liggen dan bij de populatie die haar politieke keuze doet op grond van criteria (religieuze, socio-economische) die niet in het brandpunt staan van de politieke actualiteit.

Een indicator van de graad van behoefte aan politieke participatie kan onzes inziens worden gevonden in een vraag die in 1979 werd gesteld en die betrekking heeft op de aanwending van het stemrecht indien de kiesplicht niet langer zou bestaan (13).

Uit de antwoorden op deze vraag blijkt dat in dergelijke omstandigheden slechts 26% van de FDF-kiezers nog steeds zou gaan stemmen; 40% ervan zou niet meer gaan stemmen. Dit is — op de blanco-stemmen na (60%) — het hoogste percentage van politiek gedesinteresseerde kiezers. Hierbij kan wel worden opgemerkt dat ook de CVP een hoog percentage niet-geïnteresseerde kiezers bezit (36%). Hiertegenover staan de elektoraten van de socialistische partijen met 30% niet geïnteresseerde kiezers, de PVV met 28% en de VU met 25%.

Deze resultaten wijzen er met andere woorden op dat een belangrijk percentage van het FDF-kiezerspubliek in feite politiek gedesinteresseerd is en dat de verbondenheid van deze kiezers met de etno-linguïstische radicalisering duidelijk moet worden gerelativeerd.

9. BESLUIT

Wanneer we de verschillende elementen van het kiesgedrag in het Brusselse gewest samenvatten, dan is het naar onze mening belangrijk de volgende aspecten duidelijk te stellen :

1. Hoewel de eigenheid van het Brusselse kiesgedrag in de dominantie van een etno-linguïstische partij ligt, is het onzes inziens voor-

(13) *Houding van de Belgische bevolking tegenover de rol van het parlement*, Dokument nr. 5, UNIOP, oktober 1979.

barig dit fenomeen toe te schrijven aan een grotere aanwezigheid van taalradicalisten in dit gewest, in vergelijking met de andere regio's.

Om deze mening te staven kunnen de volgende drie elementen worden aangehaald :

- a) Er bestaat, naar onze mening binnen het FDF een relatief belangrijke kloof tussen het etno-linguïstisch radicalisme van de partijleiding en dat van de elektorale achterban.
- b) Het communautair radicalisme van de FDF-kiezers blijkt in vele gevallen zeker niet groter te zijn dan dat van de elektoraten van de traditionele politieke partijen. De etno-linguïstische identificatie blijkt integendeel groter te zijn bij de traditionele Vlaamse elektoraten dan bij het FDF-kiezerspubliek.
- c) Het FDF-eklooraat wordt gekenmerkt door één van de hoogste percentages weinig gemotiveerde kiezers.

2. In het verklaringsmodel van het (specifieke) Brusselse kiesgedrag moet, naar onze mening, veel meer belang worden gehecht aan de socio-economische en culturele veranderingen die dit gewest eigen zijn door enerzijds zijn uitgesproken (hoofd)stedelijk karakter en anderzijds zijn specifieke structurele samenstelling van de economische activiteiten, met andere woorden de dominantie van de tertiaire sector.

Het hoofdstedelijk karakter van het Brusselse kiesarrondissement impliceert dat de traditionele sociale en politieke structuren minder bestand zijn tegen de veranderingen die zich aan de basis manifesteren. Men mag immers niet uit het oog verliezen dat het kiesgedrag van de Brusselse bevolking sinds de Tweede Wereldoorlog erg onstabiel is geweest. Ter herinnering geven we enkele cijfers : in 1948 is de sterkste partij in Brussel de BSP-PSB (35%) en merken we een relatief sterkere aanwezigheid op van de KP (17%). In 1949 is de sterkste partij de CVP-PSC (35%). Vanaf 1950 tot 1961 heeft de BSP-PSB opnieuw de grootste aanhang (41 tot 45%). In 1965 vindt er terug een verandering plaats : de PLP blijkt met 33.4% van de stemmen, de sterkste partij te zijn. Drie jaar later, in 1968, is het de beurt aan de PSC-CVP (27.6%). Vanaf 1971 tot heden, komt ten slotte het FDF als sterkste partij uit de stembus (14).

(14) "Les élections législatives du 17 décembre 1978", *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 826-27, 12 janvier 1979.

Rekening houdend met deze evolutie kan men zeker niet spreken van een stabiel elektoraat. Daarenboven durven wij veronderstellen dat elke politieke machtswisseling in het Brusselse gewest samengaat met socio-economische veranderingen aan de basis. Het is juist één van deze sociaal-economische veranderingen die een belangrijke invloed heeft gehad op de tot standkoming van de dominante positie van het FDF. Meer in het bijzonder, hebben de enorme groei en de concentratie van de tertiaire sector ertoe geleid dat, onder andere in het Brusselse gewest, een nieuwe "middle-class" is tot stand gekomen, gekenmerkt door een waardepatroon dat niet kaderde in de traditionele politieke structuren. We hebben immers kunnen vaststellen dat de sociaal-economische, culturele en politieke houdingen van deze middle-class op een zeer heterogeen waardepatroon berust, dat duidelijk niet past in de klassieke ideologische kaders.

De tot standkoming van het FDF is in dit geval slechts een symbolisch en oppervlakkig mobilisatiecriterium van een bevolkingsgroep die met zijn nieuwe levensstijl en politieke verwachtingen, geen onderkomen vond in de traditionele politieke families. Het etno-linguïsme is met andere woorden grotendeels een symbolische uiting van het in vraag stellen van de bestaande politieke structuren. Gelet op de zwakke betrokkenheid van het FDF-publiek bij het etno-linguïstisch politiek integratiecriterium, kan men zich daarbij de vraag stellen of de levensduur van de dominante positie van het FDF niet even kort zal zijn als het na-oorlogs succes van de andere politieke partijen in het Brusselse gewest.

Drs. Roland Van Malderghem
UNIOP-INUSOP
Johannalaan 44
1050 Brussel

HET VERSCHIJNSEL F.D.F.

door

Guido FONTEYN

De Standaard

“Het verschijnsel FDF” kan U als titel voor een kort referaat wat vaag lijken. Weest U gerust. Dit is de bedoeling, omdat ons te bestuderen objekt veel meer kenmerken vertoont van een ongestructureerde, spontane beweging dan van een sterk gelede partij. Laat mij U vooraf echter informatie verschaffen over de werkwijze die ik bij deze studie heb gevolgd. Het is deze van de journalist, niet van de historicus. Over de verhouding tussen journalistiek en wetenschap werden al vele boekdelen vol geschreven, maar door daar een beroep op te doen zou ik de methode van de journalistiek verlaten. Journalisten vertrekken immers van de levende bron, van de politicus-in-functie als het om politiek gaat. Die bron is per definitie authentiek, maar tenzij hij aan zijn mémoires toe zou zijn — en dan nog — bouwt de politicus middels elke verklaring aan zijn loopbaan, of aan de poging tot uitvoering van zijn politieke ideeën. De levende bron — de politicus — is dus niet “af”, zelfs niet betrouwbaar, en heeft in de geschiedenis zijn plaats nog niet omlijnd gekregen.

Precies bij die omlijning van een politieke functie voor een klasering in de geschiedenis kan de journalist, die trouw verslag uitbrengt van wat hij aan de levende bron opvangt, pogen zijn waarnemingen in een breder raam te plaatsen. Hij kan dan van dode bronnen (geschriften) gebruik maken, botsen op bepaalde overeenkomsten, en dan maar het stoute besluit nemen om zijn levende bron ergens te situeren. Deze poging ondernemen wij vandaag, met het FDF, dat zovelen intrigeert. Ons vertrekpunt is een jarenlang en intensief contact met prominenten van het FDF, en met andere leidende politici uit Brussel en Wallonië. Heel langzaam ontstond zo het vermoeden dat deze “levende bronnen” toch niet uit het niets zijn

opgedoken, en dat het “verschijnsel FDF” ergens kan ondergebracht worden. Mijn stelling is nu dat het FDF beschouwd moet worden als de emanatie van de Waalse Beweging te Brussel. Vanzelfsprekend vereist deze stelling een grondige verantwoording.

De Waalse Beweging vertoont enkele opvallende kenmerken. Zij reageert vaak op directe suksessen van de Vlaamse Beweging. Zij vertrekt vanuit de macht. Zij blijft onduidelijk in de objektieven. Zij verloopt minder systematisch dan de Vlaamse Beweging, meer via grote uitbarstingen. Ik ben zo vrij geweest de Waalse Beweging bij voorrang deze vier kenmerken toe te schrijven in mijn studie over “De Walen” (1), maar laat mij hier meteen aan toevoegen dat ook dit werk als het werk van een journalist moet worden beschouwd : op basis van verklaringen van leidende figuren uit de Waalse Beweging is dit de projectie naar het verleden hiervan. Het is geen objektieve geschiedschrijving, eerder een herinterpretatie van het verleden ten behoeve van de objektieven die de Waalse Beweging van vandaag nastreeft. Wij kunnen nu nagaan of de kenmerken van de Waalse Beweging ook gelden voor het FDF.

Dat het FDF — voluit : Front Démocratique des Bruxellois Francophones — is ontstaan als een reactie op de suksessen van de Vlaamse Beweging is duidelijk. In 1961 behaalde een Bloc Francophone bij parlamentsverkiezingen te Brussel amper 1.842 stemmen voor de Kamer en 1.945 stemmen in de Senaat, een resultaat dat vergelijkbaar was met de uitslag van de Parti Wallon Indépendant van pastoor Mahieu te Brussel in 1938. Terloops kan hier worden aangestipt dat Etienne Duvieusart begin 1981 de benaming “Parti Wallon Indépendant” voor zijn nieuwe Waalse politieke formatie terug heeft opgenomen, mét voorkennis van zaken.

Te Brussel liet de Vlaamse Beweging haar macht voelen, met twee Vlaamse marchen op Brussel (22 oktober 1961 en 14 oktober 1962), waarop in 1963 de taalwetgeving volgt. De goedkeuring hiervan — en met name de invoering van de pariteit op een zeker niveau in de gemeentebesturen te Brussel — worden door de Franstaligen als een overwinning voor de Vlamingen beschouwd. Uit deze reactie zal het FDF ontstaan. De leidende figuren ervan komen uit de (nog niet ge-

(1) *De Walen. Een onderhuidse beweging*, Lannoo, 1979. Het boek omvat een beknopte literatuurlijst over de Waalse Beweging, waarover weinig is gepubliceerd.

splitste) universiteiten van Brussel en Leuven, maar ook uit de afdelingen van Waalse verenigingen te Brussel. Er bestaan drie belangrijke Waalse drukkingsgroepen : *Rénovation Wallonne*, *Mouvement Populaire Wallon*, *Wallon Libre*. *Rénovation Wallonne* leverde aan het FDF twee schitterende figuren : voorzitter André Lagasse en sekretaris-generaal Lucien Outers. MPW-Brussel leverde voorzitter Leon Defosset, terwijl toen ook al Georges Désir militeerde bij het MPW te Brussel. *Wallonie Libre* stelde het in die jaren niet zo goed. Er kan echter worden gesteld dat de hele Waalse politieke beweging, al wat de Walen te Brussel aan leidende figuren in voorraad hadden, via *Rénovation Wallonne* en het *Mouvement Populaire Wallon* leegliepen in het FDF. Dit is zo waar dat deze verenigingen de jongste twintig jaar enkel nog op papier bestonden. Alle energie ging naar het FDF. Het is overigens geen toeval dat dezer dagen het precies de derde politieke zuil is, *Wallonie Libre* te Brussel, die tekenen van heropstanding geeft — en zich o.m. tégen het FDF begint te keren. Maar gedurende twintig jaar, het hele bestaan van het FDF totnogtoe, wàs het *Front Démocratique des Bruxellois Francophones* de Waalse Beweging in Brussel.

Om compleet te zijn moeten aan dit beeld twee aanvullingen worden gevoegd. In de eerste plaats moet worden opgemerkt dat te Brussel, naast de drie politieke drukkingsgroepen een waar netwerk van Waalse verenigingen heeft bestaan — en nog bestaat, en dat ook vanuit dit netwerk spontaan steun werd verleend aan het FDF (2). Ik ben er overigens van overtuigd dat deze Waalse bevolking van Brussel — zeker in de eerste bestaansjaren van het FDF — ook de kiezers voor deze partij heeft geleverd, in een bijzonder grote mate. Nader studie kan dit misschien nog uitwijzen, maar dat het de Walen uit Brussel zijn geweest die in massa de traditionele partijen voor het FDF hebben verlaten klinkt aannemelijk — en helpt ons het “verschijnsel FDF” — en de snelle opgang ervan — beter te begrijpen.

In de tweede plaats moet worden opgemerkt dat het FDF in een tweede fase steun heeft gekregen van de Brusselse burgerij, voornamelijk via het *Rassemblement pour le Droit et la Liberté* van stafhouder Van Ryn, die met ander onafhankelijken en met de Fransta-

(2) Zie in verband hiermee “Het Waalse Gelaat van Brussel”, in de *Operatie Dubbelgast tussen De Standaard en Le Soir*. In *De Standaard* van 13 maart 1981, in *Le Soir* van 20 maart.

lige Brusselse liberalen in 1970 het FDF aan een absolute meerderheid hielp bij de agglomeratieraadsverkiezingen. Het Rassemblement van Van Ryn heeft tegenover het FDF echter steeds een zekere afstand bewaard. Het heeft er zich vandaag vermoedelijk volledig van afgewend. De huidige voorzitter van het FDF hoort natuurlijk ook bij de Brusselse burgerij thuis, evenals de meeste van de liberale mandatarissen die naar het FDF zijn overgestapt — maar dit gebeurde in de tweede fase van de geschiedenis van deze partij. In eerste instantie was het FDF de emanatie van de Waalse Beweging van Brussel.

Het FDF vertoont het meest opvallende kenmerk van de Waalse Beweging : het reageren op een moment van de Waalse Beweging, in dit geval op de marchen op Brussel en op de taalwetgeving. Wij weten dat de vooruitgang — in feite : de achteruitgang in de ruimte — van de Waalse Beweging als het ware op de kaart van België kan worden opgetekend. De eerste Waalse bonden ontstonden waarschijnlijk in Vlaanderen, met name in Antwerpen (La Ruche Wallonne, 1884) en Gent, omdat precies daar de Vlaamse Beweging haar eerste suksessen had geboekt. Iets later ontstonden Waalse bonden in het Brusselse, terwijl de eerste Waalse bond in Wallonië vermoedelijk van 1888 dateert, te Luik.

Die reactie op de suksessen — de zeer relatieve suksessen — van de Vlaamse Beweging verliep voor de Walen niet overal op dezelfde wijze, wat ons bij het tweede kenmerk van de Waalse Beweging brengt : de onduidelijkheid in de objektieven.

Dat België in de eerste decennia van zijn bestaan een Franstalige staat was hoeft geen betoog. De macht berustte bij Franstaligen, die in de literatuur van de Waalse Beweging allemaal als “Walen” werden omschreven — denk maar aan “La Ruche Wallonne” uit Antwerpen. Het begrip “Franstalige Belg” bestond niet. Het zou een tautologie geweest zijn. De Vlaamse Beweging heeft het onderscheid ingevoerd tussen de Walen uit Wallonië en de andere Franstalige Belgen : verfranste Vlamingen, de “franskiljons”. Nog eens : de Walen kenden dit onderscheid in hun politieke terminologie niet. Dit maakt het verloop van de eerste Waalse kongressen (Brussel, 20 en 21 juli 1890) zo onduidelijk. Zonder hier te diep op in te gaan kan worden gesteld dat vanaf dit eerste officiële moment in de Waalse Beweging dat ene kenmerk — de onduidelijkheid in de doelstellingen — meteen zichtbaar is geworden. Een Waal, of zogenaamde Waal, uit Antwer-

pen of Gent wàs immers anders dan een Waal uit zeg maar Charleroi of uit Luik, ook al omschreven ze zichzelf allebei als "Waal". Die eerste Waalse kongressen zullen binnen enkele jaren honderd jaar oud zijn, maar nog blijft die onduidelijkheid over de objektieven bij de Waalse Beweging bestaan — indien wij aanvaarden dat het FDF hierbij moet worden ondergebracht. Moest België als een Franstalige staat blijven bestaan, wat inhield dat gevochten moest worden voor de belangen van de Walen uit Antwerpen of Gent ? Of moest de Waalse Beweging het kunstmatige van de staat België inzien, wat de erkenning inhield van het Vlaamse volk, en — vooral — de erkenning van een taalgrens ?

Aangezien de Waalse Beweging éérst in Vlaanderen ontstond werd zij in die eerste jaren beheerst door diegenen die in de eerste plaats aan hun belangen dachten, en die dus heel België Waals wilden houden. De eerste Waalse kongressen werden dan ook beheerst door de vraag wat men dan met de volkstaal in Vlaanderen zou doen. De kongresgangers vinden een oplossing in de gelijkschakeling van de Vlaamse met de Waalse dialecten, die tot op een bepaald niveau gelijk behandeld kunnen worden. Het Frans is dan de suprema taal, geschikt voor het bestuur en de betere kunst- en omgangsvormen. De Waalse dichter Grandgangnage had overigens deze stelling voordien reeds geformuleerd, en ik hoef hier niet te verwijzen naar de late echo die kardinaal Mercier aan deze stelling nog zou wijden.

De feiten leren ons hoezeer deze Walen — deze Franstalige Belgen — zich hebben vergist. Het is de andere stroming die het heeft gehaald, deze die in Wallonië een eigen staat ziet, met een eigen territorium. Deze stelling werd op krachtige wijze verwoord door Albert du Bois, rond de eeuwwisseling, en na hem door Jules Destrée. Het krachtigste argument voor deze stelling werd echter door de Vlaamse Beweging geleverd, want in de mate dat Vlaanderen vervlaamste moesten de Walen zich wel op Wallonië terugtrekken.

U snapt wel waar ik naartoe wil. Een grondgebied moet immers omschreven worden, en het probleem Brussel dateert beslist niet van vandaag. Telkens opnieuw vergleed de Waalse Beweging tijdens de vele kongressen, die voor deze Beweging kenmerkend zijn, in dezelfde steriele diskussie : moeten wij strijden voor het behoud van de voorrechten van de Franskiljons in Vlaanderen ? Moeten wij strijden voor Brussel ? Moeten wij van Wallonië een onafhankelijke staat maken ?

Zo belanden wij opnieuw in de aktualiteit, bij de onkomfortabele positie van het FDF, dat we dus nu kunnen omschrijven als de dubbelzinnigheid zelf van de Waalse Beweging. Wie een Waalse militant kwaad wil maken moet hem maar vragen waarom hij de strijd steunt van het FDF voor de verdediging van de belangen van frankofone bourgeois in Vlaams-Brabant, omdat hij op die wijze dezelfde fout begaat als de generaties Waalse militanten vóór hem, die nog stredden voor de Franstaligen in Antwerpen en in Gent. Kijk maar naar de diepe verdeeldheid binnen het Rassemblement Wallon, waar de groep rond Gendebien ijvert voor een zelfstandig Wallonië zonder Brussel, en waar de groep rond Mordant mét het FDF aanleunt bij een vaag omschreven Wallo-Brux-stelling. Mijns inziens is de afstoting van Brussel door Wallonië — en dus van het FDF door de Waalse Beweging — echter volop aan de gang. Dit blijkt uit het verloop van de staatshervorming. De Walen trekken zich nu in het eigen gewest terug. De Wallo-Brux-stellingen van het FDF (verwoord door Martou en Lagasse) moeten beschouwd worden als een noodkreet van de Franstalige Brusselaars tot de Walen, als het laatste bolwerk van die strekking binnen de Waalse Beweging die binnen het Belgische bestel wou werken, en die dus opkwam voor de verdediging van historisch gegroeide toestanden. Deze lijn begon bij “La Ruche Wallonne”, en eindigt vermoedelijk bij het FDF.

Dit zou natuurlijk een mooi slotwoord zijn, maar ik moet het nog hebben over de andere kenmerken van de Waalse Beweging : het vertrekken uit de macht, en het verloop via uitbarstingen. Wij hebben het FDF gesitueerd binnen de Waalse Beweging, maar dan binnen de onechte lijn ervan. Als wij zeggen dat de Waalse Beweging vertrokken is vanuit de macht slaat dit op de Waalse Beweging-in-Wallonië : daar hebben burgemeesters en parlementsleden, vaak ministers in functie, de reactie tegen de Vlaamse Beweging geleid. De Waalse Bond van Luik (1888) kreeg meteen burgemeester d’Andrimont als voorzitter. Destrée illustreert deze stelling natuurlijk op een schitterende wijze, evenals de talrijke prominente deelnemers aan het beroemd Waalse Kongres van Luik, waar een relatieve meerderheid in 1945 stemde voor aanhechting van Wallonië bij Frankrijk. In Gent en in Antwerpen was dit niet het geval, en hebben de politici snel begrepen waar hun belang lag. Te Brussel is het FDF ook niet vanuit de macht vertrokken, maar vanuit de basis : de militante Brusselse afdelingen van MPW en Rénovation Wallonne. Wel kreeg het FDF snel hoge steun : van oud-eerste minister Duvieusart, en later — maar

dan zit het FDF al in zijn tweede faze — van oud-eerste minister Spaak. Ook hier hoort het FDF echter duidelijk thuis in die onechte lijn van de Waalse Beweging.

Tot slot kenmerkt de Waalse Beweging zich eerder door felle uitbarstingen dan door een traag verloop. Ik geloof dat dit ook op het FDF kan worden toegepast. Deze partij kende tussen 64 en 71 een explosieve groei, en stagneert sedertdien. Hoe snel het verval zal intreden moet de toekomst uitwijzen, maar dat op het niveau van gemeenteraden al ijverig naar andere partijen wordt overgelopen is betekenisvol.

Samengevat : het Front Démocratique des Bruxellois Francophones hoort in de Waalse Beweging thuis, maar dan in die vleugel ervan die ijvert voor de belangen van Franstaligen buiten Wallonië, in casu te Brussel. Het FDF was en is dus geen typisch Brussels “verschijnsel”, wel de emanatie van een Wallonië-in-exodus.

Guido Fonteyn
Essegemstraat 133
1090 Brussel

BEVOLKINGS- EN RUIMTELIJKE ASPECTEN

Voorzitters : Prof. Dr. R. Cliquet
 Prof. Dr. Y. Verhasselt

Rapporteurs : Drs. E. Enhus
 Drs. M. Thielens

DE SOCIALE DEMOGRAFIE VAN BRUSSEL-HOOFDSTAD 1960-1977 (1)

door

Dany WIJGAERTS

Centrum voor Sociologie, V.U.B. Brussel

Bevolkingsvermindering, bevolkingsveroudering, proportionele toename van de vreemdelingenbevolking en ontvolking van de binnenstad zijn verschijnselen die worden waargenomen in vele Westerse grootsteden.

Die ontwikkelingen in de samenstelling van de ecologische verdeling van de bevolking hangen samen met de veel ruimere problematiek van de leefbaarheid van verstedelijkte gebieden. Inderdaad, die ontwikkelingen gaan gepaard met sociale en demografische segregatieverschijnselen, met het monofunctioneel worden van buurten en wijken en met veranderingen in de woonomstandigheden van verschillende bevolkingsgroepen. De verbanden tussen de sociaal-economische ontwikkeling van het urbane leefmilieu en de bevolkingsontwikkelingen aldaar, komen zeer duidelijk aan het licht in Brussel-hoofdstad.

In deze bijdragen beperken we ons echter tot de sociaal-demografische aspecten van deze problematiek.

(1) Deze bijdrage is een synthese van het C.B.G.S.-rapport : *De bevolking van Brussel-Hoofdstad. Een sociaal-demografische analyse.*

BEVOLKINGSVERLOOP (2)

TABEL 1 :

BEVOLKINGSVERLOOP VAN DE BRUSSELSE AGGLOMERATIE,
HALLE-VILVOORDE EN HET RIJK (1830-1975)

	Brusselse agglomeratie		Arrond. Halle-Vilvoorde			Rijk		
Jaar	abs.cijf.	1830 =100	% tov Rijk	abs.cijf.	1830 =100	% tov Rijk	abs. cijf.	1830 =100
1830	140.322	100	3,7	147.830	100	3,9	3.785.814	100
1846	210.316	150	4,8	166.046	112	3,8	4.337.196	115
1880	436.710	311	7,9	186.747	126	3,4	5.520.009	146
1900	626.075	446	9,4	227.355	154	3,4	6.693.549	177
1930	915.752	653	11,3	288.838	195	3,6	8.092.004	214
1947	955.929	681	11,2	343.966	233	4,0	8.512.195	225
1961	1.022.795	729	11,1	415.994	281	4,5	9.189.741	243
1967*	1.079.181	769	11,2	460.414	311	4,8	9.605.601	254
1970	1.075.136	766	11,1	476.781	322	4,9	9.650.944	255
1975*	1.050.787	749	10,7	502.784	340	5,1	9.813.152	259
1977*	1.028.972	733	10,5	507.004	343	5,2	9.837.413	260

Bron : Mens en Ruimte (1972, 7) + N.I.S. (eigen berekeningen)

* : administratiegegevens

Het recente bevolkingsverloop van de hoofdstad kan als volgt bondig worden weergegeven. In 1961 telt de hoofdstad 1.022.799 inwoners. Met een jaarlijkse groei van 0,9% loopt de Brusselse bevolking op tot 1.079.181 inwoners in 1967. Dit is het grootste inwonersaantal in de demografische geschiedenis van Brussel.

Na 1967 doet er zich een forse daling van de bevolking voor. Door een jaarlijks bevolkingsverlies van 0,5% telt de Brusselse agglomeratie nog 1.028.972 inwoners in 1977. Alleen in 1971 wordt de neerwaartse bevolkingsontwikkeling onderbroken door een lichte stijging van het inwonersaantal met 3.532 eenheden. Het bevolkingsverlies van de Brusselse agglomeratie betekent evenwel niet dat de hoofdstad haar aantrekkingskracht op de rest van het land heeft verloren. De concentratietendens blijft bestaan, maar is niet meer speci-

(2) Ter verduidelijking zijn in de Bijlagen 1 en 2 een oriëntatiekaart, een aantal basisgegevens omtrent administratieve afbakening en een summiere morfologische beschrijving van de administratieve Brusselse agglomeratie weergegeven.

fiek op Brussel-hoofdstad zelf gericht. De sociaal-demografische ontwikkeling, net als de morfologische ontwikkeling van de hoofdstad, vindt niet meer uitsluitend in de negentien gemeenten plaats. De Brusselse agglomeratie breidt zich uit in de randzone, buiten haar administratieve grenzen.

Die gang van zaken heeft voor de hoofdstad zelf tal van nadelige gevolgen op demografisch, sociologisch, cultureel, economisch, ecologisch en politiek vlak.

Een eerste kernprobleem waarop men stoot bij het maken van een sociaal-demografische analyse van de Brusselse agglomeratie is de snelle ontvolking van de binnenstad. Het aandeel van de bevolking van de toch heterogeen samengestelde gemeente Brussel, in de Brusselse agglomeratie loopt terug van 58% in 1846 tot 16% in 1961. Sindsdien stabiliseert de toestand zich min of meer. In 1977 woonde nog 15% van de Brusselse bevolking in die gemeente.

Het huidige suburbanisatieproces in de randzone is in feite het buiten de agglomeratiegrens uitdijen van een ontwikkeling die is begonnen in het centrale gedeelte van de agglomeratie. Een golf van demografische groei beweegt zich vanuit het Brusselse stadscentrum naar de randzone toe. De Brusselse centrumgemeenten hebben hun demografisch hoogtepunt (op basis van hun relatief aandeel in de agglomeratiebevolking) reeds geruime tijd achter de rug (1850-1920). De bloeiperiode van de Brusselse periferiegemeenten lijkt in de jaren 1970-1975 te liggen. Op basis van de recentste dalende inwonersaantallen mag men verwachten dat ook die gemeenten in de nabije toekomst, en ditmaal ten voordele van de suburbane zone buiten de agglomeratie, proportioneel aan belang gaan verliezen.

BEVOLKINGSDICHTHEID

TABEL 2 :

OPPERVLAKTE EN BEVOLKINGSDICHTHEID PER GEMEENTE (1930-1977)

Gemeenten	Oppervl. (ha) 1970	Dichtheid per ha						
		1930	1947	1961	1970	1973	1975	1977
Anderlecht	1.776	45	49	53	58	58	57	55
Oudergem	903	16	21	31	38	37	36	35
Sint-Agatha-Berchem	295	25	38	54	65	64	63	63
Brussel	3.292	61	56	52	49	47	47	46
Etterbeek	316	144	159	167	162	157	156	150
Evere	510	20	30	44	53	57	57	58
Vorst	624	63	76	83	88	87	85	83
Ganshoren	245	23	38	63	86	93	93	91
Elsene	634	133	143	149	136	131	128	126
Jette	504	44	58	69	79	83	84	82
Koekelberg	117	119	129	140	150	147	143	140
Sint-Jans-Molenbeek	589	110	109	108	116	120	122	121
Sint-Gillis	252	256	245	218	218	213	206	199
Sint-Joost-ten-Node	113	273	248	216	208	205	206	197
Schaarbeek	815	146	152	144	146	142	139	136
Ukkel	2.291	19	25	31	34	35	34	34
Watermaal-Bosvoorde	1.293	12	15	18	19	20	20	20
Sint-Lambrechts-Woluwe	724	25	36	53	65	65	64	64
Sint-Pieters-Woluwe	885	15	21	37	46	46	43	44
Brussel-Hoofdstad	16.178	55	59	63	66	66	65	64

Bron : Agglomeratie Brussel (1975, 6) + N.I.S. (eigen berekeningen)

Het hierboven genoemd uitdijingsproces is eveneens waarneembaar in de residentiële karakteristieken en de recente ontwikkeling van de bevolkingsdichtheid. De gemiddelde bevolkingsdichtheid van de Brusselse agglomeratie bedraagt 64 inwoners per hectare (1977). De hoogste dichtheidscijfers worden in het centrale gedeelte van de agglomeratie waargenomen (Sint-Gillis : 119 inw/ha en Sint-Joosten-Node : 197 inw/ha). Naarmate men de periferie (3) nadert, neemt de bevolkingsdichtheid af. De gemeenten Watermaal-Bos-

(3) Om alle misverstanden te vermijden wijzen we erop dat het begrip "periferiegemeenten" in deze tekst uitsluitend wordt gebruikt voor de randgemeenten *binnen* de Brusselse agglomeratie. De gemeenten *buiten* de agglomeratiegrenzen worden aangeduid met het begrip "suburbane zone".

voorde en Ukkel hebben de laagste bevolkingsdichtheid van de agglomeratie (respectievelijk 20 en 37 inwoners per hectare).

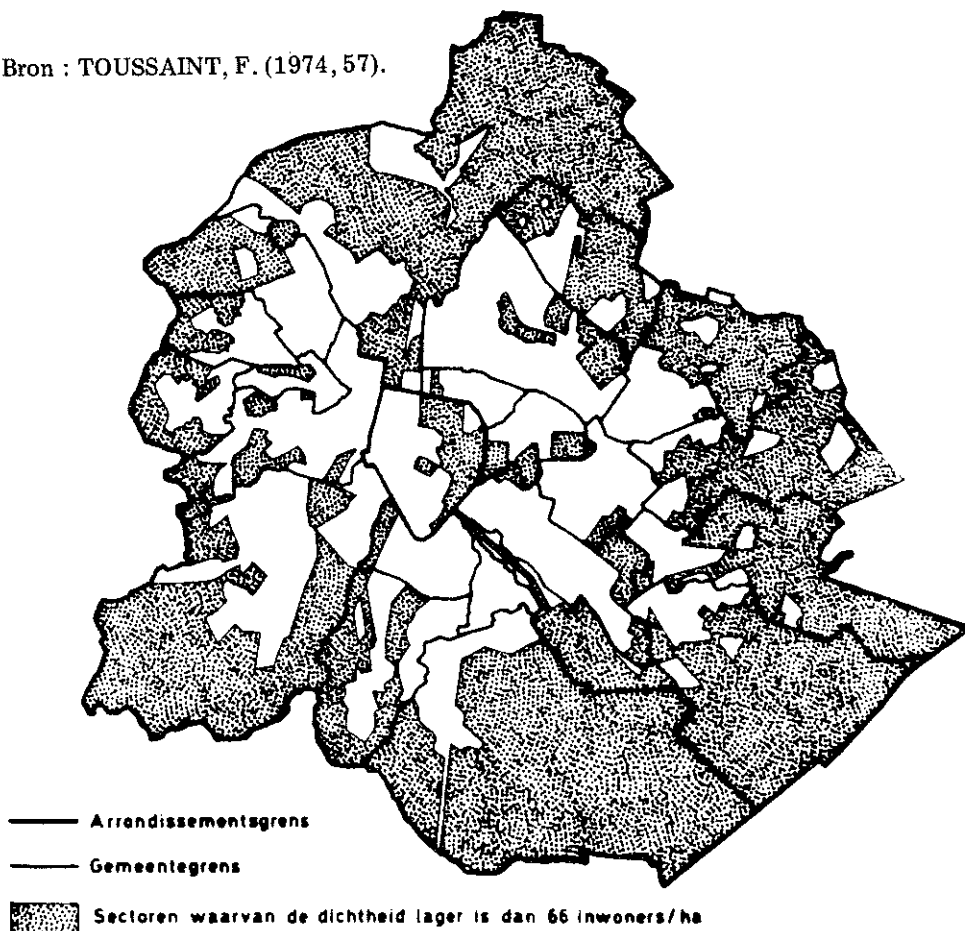
Na 1970 daalt de bevolkingsdichtheid in bijna alle Brusselse gemeenten. Alleen de gemeente Evere kent na 1975 nog een densiteits-toename (58 inw/ha in 1977).

BODEMGEBRUIK

FIGUUR 1 :

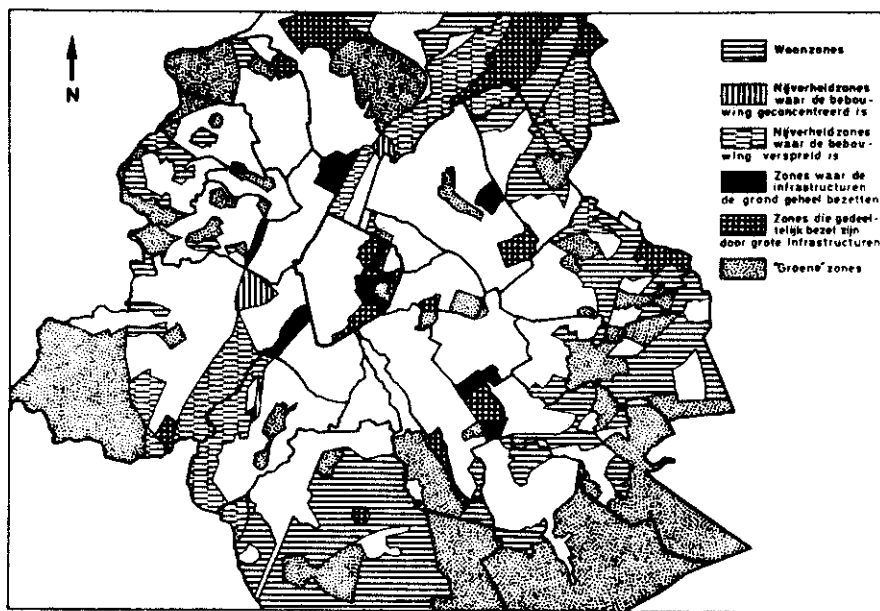
STATISTISCHE SECTOREN MET EEN BEVOLKINGSDICHTHEID
LAGER DAN HET AGGLOMERATIEGEMIDDELDE
(66 inw/ha (1970))

Bron : TOUSSAINT, F. (1974, 57).

FIGUUR 2 :

GEBRUIK VAN DE GRONDEN IN DE ZONES MET EEN LAGE
BEVOLKINGSDICHTHEID IN DE BRUSSELSE AGGLOMERATIE
(1970) (4)

Bron : TOUSSAINT, F. (1974, 61).

(4) De lage densiteitszones gebruikt bij figuur 2 zijn gebaseerd op een bevolkingsdichtheid die lager is dan 50 inwoners per ha; dit om een vergelijking met andere steden mogelijk te maken.

Uit de analyse van het bodemgebruik blijkt dat in 1970, 84% van de Brusselse bevolking op 37% van de totale agglomeratie-oppervlakte woonde.

Terwijl uit de densiteitscijfers blijkt dat de woonruimte per inwoner toeneemt naarmate men zich verder van de stadskern verwijderd, wordt uit het onderzoek van het bodemgebruik duidelijk dat de woonruimte uitgesproken residentiële kenmerken vertoont. Zo contrasteert het aangenamer residentiële karakter van de periferiezone ontegensprekelijk met de handels- en administratieve centra en met de verkrottende buurten in het veel dichter bewoonde stadscentrum.

COMPONENTEN VAN HET BEVOLKINGSVERLOOP

Belangrijk bij de analyse van de bevolkingsontwikkeling is de studie van de diverse bevolkingscomponenten. De recente bevolkingsregressie is na 1964 ingetreden : de jaarlijkse bevolkingsgroei vermindert regelmatig en heeft in 1968 een daling van de bevolking tot gevolg. Het is ook in 1968 dat zowel het natuurlijk als het migratoir accres negatief wordt.

Net zoals bij de groeiperiode van 1968 zijn de migratiesaldi de belangrijkste componenten van de daling van de bevolking van de hoofdstad. Zo is, bij wijze van voorbeeld, 76,3% van het bevolkingsverlies in 1976 te wijten aan een negatief migratiesaldo.

Ofschoon het natuurlijk accres numeriek minder belangrijk lijkt, mag het aandeel en de betekenis van die component in het ontvolkingsproces niet worden verwaarloosd. Sinds 1966 neemt de nataliteit in de hoofdstad gestadig af (tot in 1975). In 1976 worden opnieuw 33 geboorten meer geregistreerd dan in 1975. Daartegenover staat het lichtjes stijgend sterftecijfer. Zo ontstaat het sterfteoverschot dat sinds 1968 in de Brusselse agglomeratie wordt waargenomen. Het onderscheid tussen de Belgische en de vreemdelingenbevolking in Brussel-hoofdstad is van essentieel belang in de analyse van het Brusselse bevolkingsverloop. Dit blijkt o.a. uit volgend cijfermateriaal :

— bruto geboortencijfer :	Totale bevolking : 1964 : 13,9 ‰
	1976 : 11,7 ‰ (= - 2,2 punten)
	Belgische bevolking : 1964 : 13,5 ‰
	1976 : 9,3 ‰ (= - 4,2 punten)

TABEL 3 :

COMPONENTEN VAN DE BEVOLKINGSONTWIKKELING IN DE BRUSSELSE AGGLOMERATIE
(1963-1976) (5)

Jaar	Geboorten		Overlijdens		Natuurlijke aangroei		Migratiesaldo		Totale aangroei		Bevolking op 31 december	
	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)
1963	14.339		14.140		+ 199	- 672	+10.631	- 2.703	+10.830	- 3.375	1.040.523	950.366
1964	14.720	12.775	13.540	12.890	+1.180	- 115	+16.220	- 3.144	+17.400	- 3.257	1.057.923	947.455
1965	14.841	12.215	14.222	13.500	+ 619	-1.285	+ 7.379	- 5.909	+ 7.998	- 7.194	1.065.921	940.261
1966	14.996	11.858	14.270	13.500	+ 726	-1.642	+ 7.939	- 4.089	+ 8.665	- 5.731	1.074.586	934.530
1967	14.590	11.131	14.414	13.525	+ 176	-2.394	+ 4.419	- 1.621	+ 4.595	- 4.015	1.079.181	930.515
1968	14.053	10.449	15.104	14.189	- 1.051	-3.740	- 1.095	- 5.615	- 2.146	- 9.355	1.077.035	921.160
1969	13.904	10.052	14.749	13.834	- 845	-3.782	- 3.079	- 8.618	- 3.924	-10.919	1.073.111	910.241
1970	14.464	10.315	14.638	13.797	- 174	-3.482	- 1.743	- 6.398	- 1.917	- 9.063	1.071.194	901.178
1971	14.153	9.967	14.576	13.716	- 423	- 3.749	13	- 7.801	- 410	-10.519	1.075.136*	891.110
1972	14.038	9.629	14.365	13.486	- 327	-3.857	- 5.394	- 8.435	- 5.721	-11.620	1.069.005	879.490
1973	13.173	8.895	14.583	13.720	- 1.410	-4.825	- 4.321	-12.857	- 5.731	-16.866	1.063.274	866.992
1974	12.439	8.200	14.239	13.378	- 1.800	-5.178	- 5.504	-10.991	- 8.304	-14.983	1.054.970	852.009
1975	12.176	7.774	14.303	13.383	- 2.127	-5.609	- 2.056	- 9.043	- 4.183	-13.856	1.050.787	838.153
1976	12.209	7.624	14.279	13.394	- 2.070	-5.770	- 6.665	-10.845	- 8.735	-15.560	1.042.052	822.593

(1) Totale bevolking

(2) Bevolking van Belgische nationaliteit

(*) Bevolking volgens de telling op 31 december 1970

Bron : VAN ROY, J.P. (1975, 32) + N.I.S. (eigen berekeningen).

(5) Vanaf 1961 tot en met 1968 is het totaal van de bevolking van Belgische nationaliteit de som van de natuurlijke aangroei van de Belgische bevolking en het migratiesaldo van de Belgische bevolking. Vanaf 1969 wordt die som vermindert met het saldo op grond van de nationaliteitsverandering.

TABEL 4 :

AANTAL GEBOORTEN EN BRUTO GEBOORTENCIJFER; AANTAL
STERFGEVALLEN EN BRUTO STERFTECIJFER IN DE BRUSSELSE
AGGLOMERATIE (1963-1976)

JAAR	GEBOORTEN				OVERLIJDENS			
	(1)		(2)		(1)		(2)	
	aantal geboorten	bruto ge- boorten- cijfer	aantal geboorten	bruto ge- boorten- cijfer	aantal sterfge- vallen	bruto sterfte- cijfer	aantal sterge- vallen	bruto sterfte- cijfer
1963	14.339	13,78			14.140	13,59		
1964	14.720	13,91	12.775	13,48	13.540	12,80	12.890	13,60
1965	14.841	13,92	12.215	12,99	14.222	13,34	13.500	14,36
1966	14.996	13,96	11.858	12,69	14.270	13,28	13.500	14,45
1967	14.590	13,52	11.131	11,96	14.414	13,36	13.525	15,53
1968	14.053	13,05	10.449	11,34	15.104	14,02	14.189	15,40
1969	13.904	12,96	10.052	11,04	14.749	13,74	13.834	15,20
1970	14.464	13,50	10.315	11,45	14.638	13,67	13.797	15,31
1971	14.153	13,17	9.967	11,18	14.576	13,56	13.716	15,39
1972	14.038	13,13	9.629	10,95	14.365	13,44	13.486	15,33
1973	13.173	12,39	8.895	10,25	14.583	13,72	13.720	15,82
1974	12.439	11,79	8.200	9,62	14.239	13,50	13.378	15,70
1975	12.176	11,59	7.774	9,28	14.303	13,61	13.383	15,97
1976	12.209	11,72	7.624	9,27	14.279	13,70	13.394	16,28

(1) Totale bevolking

(2) Bevolking van Belgische nationaliteit

Bron : D. WIJGAERTS (1979, 44).

[illegible]

Het natuurlijk accres van de totale Brusselse bevolking daalt van 0,2^o/oo in 1963 naar - 2,0^o/oo in 1976 (verlies van 2,2 punten). Het natuurlijk accres van de Belgische bevolking in Brussel daalt van -0,7 o/oo in 1963 naar - 7,0 ^o/oo in 1976 (verlies van 6,3 punten).

Het migratoir accres van de totale bevolking daalt van 10,2 ‰ in 1963 naar 6,4 ‰ in 1976 (verlies van 16,6 punten).

Het migratoir accres van de Belgische bevolking daalt van - 2,8 ‰ in 1963 naar - 13,2 ‰ in 1976 (verlies van 10,4 punten).

De aangroei van de totale Brusselse bevolking daalt voor dezelfde periode met 18,8 punten. De aangroei van de Belgische bevolking in Brussel daalt met 15,3 punten. Zowel het natuurlijk als het migratiesaldo van de Belgische inwoners in de hoofdstad waren reeds in 1963 negatief.

TABEL 5 :

BEVOLKINGSVERLOOP VAN DE BRUSSELSE AGGLOMERATIE IN
1976. ABSOLUTE EN RELATIEVE CIJFERS

	Belgische bevolking		Vreemde bevolking		Totale bevolking	
	AC	RC	AC	RC	AC	RC
Bevolking op 1.1.76 (1)	838.153	10.000	212.634	10.000	1.050.787	10.000
Geboorten (2)	7.624	91	4.585	216	12.209	116
Sterfgevallen (3)	13.394	160	885	42	14.279	136
Natuurlijke bevolkingsaccres (2) - (3) = (4)	- 5.770	- 69	+ 3.700	+ 174	- 2.070	- 20
Binnenlandse inwijking (5)	62.132	741	21.039	989	83.171	792
Binnenlandse uitwijking (6)	70.465	841	21.437	1.008	91.902	875
Binnenlands migratiesaldo (5) - (6) = (7)	- 8.333	- 99	- 398	- 19	- 8.731	- 83
Buitenlandse inwijking (8)	1.476	18	16.586	780	18.062	172
Buitenlandse uitwijking (9)	2.643	32	7.749	364	10.392	99
Buitenlands migratiesaldo (8) - (9) = (10)	- 1.167	- 14	+ 8.837	+ 416	+ 7.670	+ 73
Onbekende nieuwe verblijf- plaats (11)	1.345	16	4.259	200	5.604	53
Totale inwijking (5)+(8)=(12)	63.608	759	37.625	1.769	101.233	963
Totale uitwijking (6)+(9)+ (11) = (13)	74.453	888	33.445	1.573	107.898	1.027
Totaal migratiesaldo (12) - (13) = (14)	- 10.845	- 129	+ 4.180	+ 197	- 6.665	- 63
Veranderingen van nationa- liteit (15)	+ 1.055	+ 13	- 1.055	- 50	-	-
Totale bevolkingsaccres (4) + (14) + (15) = (16)	- 15.560	- 186	+ 6.825	321	- 8.735	- 83
Bevolking op 31-12-76 (1) + (16)	822.593	9.814	219.459	10.321	1.042.052	9.917

Bron : N.I.S., Bevolkingsstatistieken 1977, nr. 4.

In 1976 bedraagt de negatieve aangroei van de totale bevolking van de Brusselse agglomeratie 8.735 eenheden. Opgesplitst naar de twee bevolkingsgroepen betekent dit een verlies van 15.560 Belgen en een winst van 6.825 vreemdelingen.

De bevolking van de hoofdstad (1.042.052 inwoners) telt dus op 31 december 1976, 219.459 vreemdelingen en 822.593 Belgen. Bij de Belgische hoofdstedelijke bevolking zijn het natuurlijk saldo en het immigratiesaldo negatief (resp. - 5.770 en - 10.850). Zowel voor de binnenlandse als voor de buitenlandse migraties zijn er vestigingstekorten. Bij de bevolking van vreemde nationaliteit zijn het natuurlijk saldo en het migratiesaldo positief (resp. 3.700 en 4.180) en is ook het buitenlands migratiesaldo nog positief (+ 8.837).

Voor de totale Brusselse bevolking betekent dit een negatief natuurlijk accres van 2.070 eenheden, een binnenlands vestigingstekort van 8.731 eenheden, een buitenlands vestigingsoverschot van 7.670 eenheden en 5.604 migranten met onbekende nieuwe verblijfplaats.

BEVOLKINGSRAMINGEN

TABEL 6 :

BEVOLKINGSVERLOOP EN PROGNOSE INDE BRUSSELSE AGGLOMERATIE — OPEN BEVOLKING (1961-1985)

	prognose Wattelar-Damas	prognose N.I.S.	prognose Agglomeratie Brussel
1961	1.022.795 (*)	1.022.795 (*)	1.022.795 (*)
1970	1.075.136 (*)	1.075.136 (*)	1.075.136 (*)
1975	1.041.979	1.046.362 (1)	1.050.787 (*)
1980	972.295	1.000.304	—
1985	871.368	955.166	995.000

(*) Geregistreerde bevolkingscijfers.

(1) Raming voor 1975, voorlopig berekende cijfers.

Bron : WATTELAR, Ch. et H. DAMAS (1975, 52).
LARMUSEAU, H. en F. DESMEDT (1976, 444-445).
Agglomeratie-Brussel (1976, 12).

Uit de bevolkingsprognose 1975-1985 blijkt dat de bevolking van de hoofdstad verder zal blijven dalen. Afhankelijk van de gebruikte werkhypothese worden verschillende bevolkingcijfers voor 1985 vooropgesteld. Wattelar en Damas voorzien 871.368 inwoners in Brussel-hoofdstad in 1985; Larmuseau en Desmedt 955.166 inwoners en de Agglomeratie Brussel 995.000. Dit is per 1.000 inwoners een daling van jaarlijks respectievelijk 12,6^o/oo, 7,4^o/oo en 5,0^o/oo.

GEMEENTELIJK BEVOLKINGSVERLOOP

TABEL 7 :

BEVOLKINGSCIJFERS VAN DE 19 GEMEENTEN VAN DE BRUSSELSE AGGLOMERATIE (1961-1976)

	1961	1962	1963	1964	1965	1966
Anderlecht	94.677	96.454	97.404	99.485	100.738	102.189
Oudergem	27.600	28.935	29.801	30.770	32.073	32.782
Sint-Agatha-Berchem	15.867	16.182	16.503	16.902	17.223	17.689
Brussel	170.489	169.211	170.715	170.802	170.086	169.253
Etterbeek	52.837	53.091	52.806	52.518	52.310	52.299
Evere	22.460	22.754	23.212	23.580	23.680	24.289
Vorst	51.503	51.856	53.465	54.511	55.188	55.799
Ganshoren	15.346	15.942	16.854	17.728	18.294	19.154
Elsene	94.211	94.135	93.394	94.007	92.860	92.532
Jette	34.927	35.381	35.925	36.459	36.975	37.354
Koekelberg	16.442	16.481	16.477	16.772	16.951	17.348
Sint-Jans-Molenbeek	63.528	63.488	63.598	65.272	66.309	67.271
Sint-Gillis	55.101	55.409	56.235	57.483	57.123	57.238
Sint-Joost-ten-Node	24.463	23.998	23.962	24.403	23.989	24.335
Schaarbeek	117.180	116.984	117.736	120.768	122.389	122.329
Ukkel	71.725	73.169	73.964	74.985	75.915	76.579
Watermaal-Bosvoorde	23.488	23.581	23.852	24.070	24.406	24.730
Sint-Lambrechts- -Woluwe	36.202	38.960	40.220	41.879	43.159	44.102
Sint-Pieters- Woluwe	32.749	33.682	34.400	35.529	36.273	37.314
Agglomeratie	1.022.795	1.029.693	1.040.523	1.057.923	1.065.921	1.074.586

Sociale demografie Brussel-Hoofdstad, 1960-1977

	1967	1968	1969	1970	1971	1972
Anderlecht	103.029	103.832	104.157	103.753	103.712	103.511
Oudergem	33.014	33.325	33.410	33.940	34.630	34.222
Sint-Agatha-Berchem	18.572	18.828	18.812	19.151	19.108	18.962
Brussel	168.632	166.920	164.013	161.089	158.188	155.567
Etterbeek	52.292	51.572	50.936	51.386	50.948	50.354
Evere	25.039	25.421	25.629	26.943	27.938	28.543
Vorst	55.842	55.453	55.145	55.211	55.020	54.582
Ganshoren	19.691	20.090	20.497	20.957	21.920	22.297
Elsene	91.547	90.411	88.970	87.524	85.805	84.428
Jette	37.960	38.512	38.970	39.619	40.828	41.544
Koekelberg	17.404	17.481	17.655	17.426	17.424	17.309
Sint-Jans-Molenbeek	67.518	68.111	68.515	68.756	69.399	70.154
Sint-Gillis	57.477	55.781	54.272	52.414	54.915	54.270
Sint-Joost-ten-Node	23.810	23.644	23.469	23.449	23.473	23.299
Schaarbeek	121.500	120.650	119.810	118.947	118.570	117.265
Ukkel	77.515	77.637	78.070	78.645	79.225	79.010
Watermaal-Bosvoorde	25.112	25.096	25.047	25.150	25.147	25.221
Sint-Lambrechts- -Woluwe	45.026	45.557	46.340	46.913	47.531	47.539
Sint-Pieters- Woluwe	38.201	38.714	39.394	39.867	40.945	40.928
Agglomeratie	1.079.181	1.077.035	1.073.111	1.071.194	1.074.726	1.069.005

	1973	1974	1975	1976	1977	% afname
Anderlecht	102.466	101.597	101.203	99.942	98.300	5,6
Oudergem	34.134	33.722	32.946	32.492	31.941	7,8
Sint-Agatha-Berchem	18.852	18.758	18.682	18.602	18.443	3,7
Brussel	153.405	152.704	153.409	152.850	150.005	12,2
Etterbeek	49.476	48.665	49.183	47.666	47.356	10,8
Evere	29.248	29.280	29.223	29.619	29.827	0,0
Vorst	54.448	54.017	53.256	52.631	51.547	7,7
Ganshoren	22.742	22.864	22.707	22.353	22.331	2,3
Elsene	82.930	81.515	80.988	80.151	79.657	15,4
Jette	41.694	41.807	42.184	42.104	41.485	1,7
Koekelberg	17.165	16.976	16.692	16.370	16.368	7,3
Sint-Jans-Molenbeek	70.844	71.338	71.815	71.991	71.176	1,1
Sint-Gillis	53.681	52.981	51.995	51.135	50.032	13,0
Sint-Joost-ten-Node	23.185	23.194	23.297	22.611	22.261	9,0
Schaarbeek	116.038	114.028	113.389	112.649	110.558	9,7
Ukkel	79.066	78.512	77.525	77.369	76.854	3,0
Watermaal-Bosvoorde	25.554	25.719	25.521	25.424	25.214	2,0
Sint-Lambrechts- -Woluwe	47.258	46.854	46.672	46.726	46.370	2,5
Sint-Pieters- Woluwe	41.088	40.439	40.100	39.367	39.247	4,5
Agglomeratie	1.063.274	1.054.970	1.050.787	1.042.052	1.028.972	4,7

Bron : N.I.S.

De studie van de bevolkingsontwikkeling op gemeentelijk niveau geeft meer inzicht in de residentiële karakteristieken van het ontvolkingsproces.

Vijf van de negentien gemeenten hebben hun hoogste inwonersaantal vóór 1960 gekend. Het betreft de gemeenten Sint-Joost-ten-Node (1906); Sint-Gillis (1919); Sint-Jans-Molenbeek (1919); Brussel-stad (1922) en Schaarbeek (1949).

Beschouwt men evenwel de periode 1961-1977, dan constateert men dat de centraal gelegen gemeenten hun hoogste bevolkingsaantal vroeger in die periode lieten registreren dan de meer aan de rand van de agglomeratie gelegen gemeenten (cfr. uitdijingsgolf). In 1977 zijn reeds op één na alle Brusselse gemeenten aan een bevolkingsverlies toe. De enige uitzondering is de gemeente Evere (zie ook bevolkingsdichtheid), die met haar 29.827 inwoners in 1977, 208 inwoners meer telde dan in 1976. Het zijn dan ook de centrumgemeenten die de grootste relatieve bevolkingsverliezen hebben geleden. Zo verloor de gemeente Elsene in 1977 reeds 15,4% van haar bevolking t.o.v. 1961; Sint-Gillis verloor 13,0%; Brussel-stad 12,2% enz. Het residentiële patroon van de relatieve jaardaling is echter veel minder duidelijk. Het is de gemeente Oudergem die het hoogste procentueel verlies noteert (- 1,29%). Het kleinste relatief jaarverlies, met uitzondering van Evere, is voor de gemeente Sint-Lambrechts-Woluwe met 0,49%.

COMPONENTEN VAN HET GEMEENTELIJK BEVOLKINGSVERLOOP

TABEL 8 :

COMPONENTEN VAN DE BEVOLKINGSENTWIKKELING VAN DE
19 GEMEENTEN VAN DE BRUSSELSE AGGLOMERATIE
(1961-1975) (6)

	Geboorten			Sterfgevallen		
	1961-65	1966-70	1971-75	1961-65	1966-70	1971-75
ZONE I						
Sint-Joost-ten-Node	1.671	1.786	1.712	2.006	2.009	1.788
Brussel	10.708	10.653	8.952	12.810	12.592	11.829
Sint-Gillis	3.916	4.244	3.598	4.205	4.471	3.872
Elsene	6.128	5.811	4.753	7.051	7.101	6.716
Etterbeek	3.938	3.545	3.005	3.209	3.641	3.711
Schaarbeek	8.111	8.763	8.563	8.361	8.738	8.294
ZONE II						
Vorst	3.619	3.839	3.609	3.221	3.567	3.599
Anderlecht	6.889	7.126	6.453	6.203	6.544	6.435
Koekelberg	1.081	1.170	1.053	1.148	1.264	1.133
Sint-Agatha-Berchem	1.213	1.246	1.078	971	1.262	1.520
Ukkel	4.930	4.522	4.954	4.166	4.695	4.692
Oudergem	2.247	2.195	1.956	1.394	1.676	1.760
ZONE III						
Sint-Lambrechts-Woluwe	2.925	2.927	2.881	2.188	2.432	2.573
Sint-Pieters-Woluwe	2.293	2.304	2.177	1.609	1.946	2.105
Watermaal-Bosvoorde	1.519	1.497	1.365	1.379	1.479	1.593
Ganshoren	1.304	1.334	1.361	825	1.067	1.364
Jette	2.475	2.444	2.399	2.261	2.631	2.891
Sint-Jans-Molenbeek	4.496	4.810	5.193	4.624	4.764	4.661
Evere	1.806	1.719	1.707	1.129	1.296	1.503

(6) Het cijfermateriaal, weergegeven in de kolommen "natuurlijk accres", "migratiesaldo" en "totaal accres", zijn telkens berekend op basis van de gegevens van het N.I.S. i.p.v. via de componenten.

	Natuurlijk accres			Migratiesaldo		
	1961-65	1966-70	1971-75	1961-65	1966-70	1971-75
ZONE I						
Sint-Joost-ten-Node	- 335	- 223	- 76	- 294	- 317	- 260
Brussel	- 2.102	- 1.939	- 2.877	83	- 7.058	- 4.794
Sint-Gillis	- 289	- 227	- 274	2.430	- 4.482	- 2.786
Elsene	- 923	- 1.290	- 1.963	- 1.405	- 4.046	- 3.499
Etterbeek	729	- 96	- 706	- 1.618	- 828	- 1.142
Schaarbeek	- 250	25	269	5.145	- 3.467	- 5.830
ZONE II						
Vorst	398	272	10	3.730	- 249	- 1.889
Anderlecht	686	582	18	6.846	2.433	89
Koekelberg	- 67	- 94	- 80	752	569	- 798
Sint-Agatha-Berchem	242	- 16	- 442	1.558	1.944	37
Ukkel	764	- 173	262	4.011	2.903	- 856
Oudergem	853	519	196	4.890	1.402	- 1.796
ZONE III						
Sint-Lambrechts-Woluwe	737	495	308	5.407	3.259	- 996
Sint-Pieters-Woluwe	684	358	72	4.058	3.236	- 756
Watermaal-Bosvoorde	140	18	- 228	775	726	626
Ganshoren	479	267	- 3	3.081	2.396	1.563
Jette	214	- 187	- 492	2.382	2.831	2.663
Sint-Jans-Molenbeek	- 128	46	532	3.046	2.401	2.872
Evere	677	495	177	1.325	2.788	2.089

	Totaal accres			Bevolkingscijfers		
	1961-65	1966-70	1971-75	1961-65	1966-70	1971-75
ZONE I						
Sint-Joost-ten-Node	- 629	- 540	- 336	120.815	118.891	116.448
Brussel	- 2.019	- 8.997	- 7.671	851.303	829.898	773.273
Sint-Gillis	2.141	- 3.709	- 3.060	281.351	279.823	267.842
Elsene	- 2.328	- 5.336	- 5.462	468.607	449.910	415.666
Etterbeek	- 889	- 924	- 1.847	263.562	258.129	248.626
Schaarbeek	4.895	- 3.442	- 5.561	595.057	603.239	579.290
ZONE II						
Vorst	4.128	23	- 1.879	266.523	277.374	271.323
Anderlecht	7.532	3.015	107	488.758	517.003	512.489
Koekelberg	685	475	- 878	83.123	87.458	85.566
Sint-Agatha-Berchem	1.800	1.928	- 403	82.677	92.988	94.362
Ukkel	5.395	2.730	- 594	369.758	388.710	393.338
Oudergem	5.743	1.921	- 1.600	149.179	167.077	169.654
ZONE III						
Sint-Lambrechts-Woluwe	6.144	3.754	- 688	202.420	228.385	235.854
Sint-Pieters-Woluwe	4.742	3.594	- 684	172.633	194.507	203.500
Watermaal-Bosvoorde	895	744	398	119.397	125.108	127.162
Ganshoren	3.560	2.663	1.560	84.164	100.579	112.530
Jette	2.596	2.644	2.172	179.667	192.809	208.057
Sint-Jans-Molenbeek	2.918	2.447	3.404	322.195	339.826	353.550
Evere	2.002	3.283	2.266	115.666	127.335	144.232

Bron : N.I.S. — eigen berekeningen.

Op het vlak van de bevolkingscomponenten blijkt dat de ongezonde demografische toestand, kenmerkend voor de centrumgemeenten, uitbreiding neemt in de richting van de periferie. De nadelige bevolkingsontwikkeling van de centrumgemeenten, te weten een negatieve natuurlijke balans en een vestigingstekort, manifesteren zich nu meer en meer in de periferiegemeenten van de agglomeratie. De centrale gemeenten kennen reeds geruime tijd duidelijk sterfteoverschotten. Alleen de gemeente Sint-Joost-ten-Node en Schaarbeek kennen blijkbaar een gunstig verloop. Laatstgenoemde gemeente heeft zelfs een geboortenoverschot voor de periode 1966-1970 en 1971-1975.

Slechts zeven van de negentien Brusselse gemeenten registreren voor de recentste periode (1971-1975) nog geen vestigingstekort. Alleen in de gemeenten Jette, Sint-Jans-Molenbeek en Evere is er sprake van een ruim vestigingsoverschot van meer dan 2.000 eenheden.

Zoals op agglomeratieniveau zijn de migraties de voornaamste factor in de gemeentelijke bevolkingsontwikkeling. Voor de hele periode 1961-1975 bepaalt het migratiesaldo volledig de bevolkingsgroei in de gemeenten Schaarbeek, Koekelberg, Sint-Agatha-Berchem, Watermaal-Bosvoorde en Jette. Verder blijkt dat het aandeel van de migraties in de bevolkingsgroei toeneemt naarmate men de agglomeratiegrens nadert. Het aandeel van het natuurlijk accres blijkt in de centraal gelegen gemeenten belangrijker te zijn dan in de periferiegemeenten.

Op basis van de binnen de agglomeratie waargenomen differentiële demografische ontwikkelingen, vindt er een herverdeling van de bevolking over de agglomeratie plaats. Bepaalde buurten en wijken krijgen andere, meestal niet-residentiële functies en bevolkingsstructuren. Dit mondt uit in het hierboven behandelde ontvolkingsverschijnsel dat o.a. het verouderingsproces accentueert, vooral in het stadscentrum.

LEEFTIJDSTRUCTUUR

TABEL 9 :

LEEFTIJDSTRUCTUUR IN BRABANT EN HET RIJK RELATIEVE CIJFERS (1961 en 1970)

Arrondissementen	0-4 jaar		0-14 jaar		15-44 j.		45-64 j.		15-64 j.		65 jaar en ouder	
	1961	1970	1961	1970	1961	1970	1961	1970	1961	1970	1961	1970
Brussel-hoofdstad	6,4	6,4	18,1	19,3	38,3	39,6	28,5	25,1	66,8	64,7	15,1	16,0
Halle-Vilvoorde	8,5	7,3	24,5	24,1	40,2	41,3	24,4	22,5	64,6	63,8	10,9	12,1
Leuven	8,6	7,3	24,5	23,5	40,9	41,9	23,3	22,1	64,2	64,0	11,3	12,5
Nijvel	7,4	6,8	22,5	23,1	37,3	39,5	26,2	23,4	63,5	62,9	14,0	14,0
Brabant	7,3	6,8	21,0	21,5	39,1	40,4	26,5	23,8	65,6	64,1	13,4	14,3
VLAANDEREN	9,0	7,7	25,5	24,9	40,3	41,3	23,4	21,6	63,7	62,9	10,8	12,2
WALLONIE	7,8	7,1	23,1	22,7	37,8	39,0	25,6	23,7	63,4	62,7	13,5	14,6
Het Rijk	8,3	7,4	23,9	23,6	33,5	33,6	30,4	29,4	63,9	63,0	12,2	13,4

	75 jaar en ouder		Totale bevolking			
	1961	1970	1961	abs. cijfers	1970	abs. cijfers
Brussel-hoofdstad	5,3	5,9	100,0	1.022.795	100,0	1.075.136
Halle-Vilvoorde	3,7	4,0	100,0	415.994	100,0	476.781
Leuven	3,9	4,3	100,0	363.099	100,0	389.460
Nijvel	5,1	4,9	100,0	207.301	100,0	234.996
Brabant	4,7	5,1	100,0	2.009.189	100,0	2.176.373
VLAANDEREN	3,8	4,1	100,0	5.063.974	100,0	5.416.583
WALLONIE	4,8	5,1	100,0	3.102.972	100,0	3.159.225
Het Rijk	4,3	4,6	100,0	9.189.741	100,0	9.650.944

Bron : VAN ROY, J.P. (1974, 18) + N.I.S. — eigen berekeningen met aanpassingen.

De bevolking van het arrondissement en het taalgebied Brussel-hoofdstad is de meest verouderde van het land. In 1970 is 19,3% van de Brusselse bevolking jonger dan 15 jaar; 64,7% is tussen 15 en 65 jaar oud; 16,0% is 65 jaar en ouder en 5,9% is 75 jaar en ouder. De leeftijdsklassen 0-4 jaar en 15-20 jaar zijn het minst sterk vertegenwoordigd in de Brusselse bevolking jonger dan 60 jaar.

De vergrijzing van de agglomeratiebevolking is in feite een veroudering aan de top van de leeftijdsstructuur. Het proportioneel aandeel van de inactieve bevolking (65 jaar en ouder) in de totale bevolking neemt tussen 1961 en 1970 met 11,5% toe. Het relatieve aandeel van de nog niet actieve bevolkingsgroep (0-15 jaar) neemt met 11,8% toe. Het hiermee gepaard gaande proportioneel verlies van de actieve bevolking (15-65 jaar) ligt bij de oudere actieve bevolkingsgroep (45-65 jaar).

Opmerkelijk is de relatieve groei (+ 43,1%) in 1970 van de leeftijdsklasse 20-25 jaar. Die forse groei is grotendeels te wijten aan de sterke inwijkingsoverschotten van deze leeftijdsklasse in Brussel-hoofdstad.

Op basis van de verouderingsindexen kan de bevolkingsveroudering in de hoofdstad in 1970 als volgt worden samengevat :

- per 100 inwoners in Brussel zijn er 16 ouder dan 65 jaar (Rijk : 13);
- per 100 jongeren telt de Brusselse agglomeratie 83 bejaarden (Rijk : 57);
- per 100 actieven telt de Brusselse agglomeratie bijna 25 bejaarden (Rijk : 21);
- per 100 actieven telt de Brusselse agglomeratie bijna 55 jongeren en bejaarden samen (Rijk : 59);
- per 100 bejaarden telt de Brusselse agglomeratie 37 hoogbejaarden van 75 jaar en ouder (Rijk : 34).

Enkele aspecten van het verloop van de leeftijdsstructuur (1961-1970) wijzen op enkele verjongingstendensen van de Brusselse bevolking. Een betekenisvolle toename van de jongeren van vreemde nationaliteit en een verjonging in de actieve bevolkingsgroep zou dit kunnen bewerkstelligen. Niettegenstaande die hoopvolle constatering voorzien de bevolkingsprognoses voor 1985 een verdere veroudering van de Brusselse agglomeratie door een relatieve daling van de jongerenbevolking. De nog niet-actieve bevolking (0-15 jaar) zou volgens de prognoses de inactieve bevolking in aantal erg dicht gaan benaderen.

Ongeveer 95% van de totale bejaardenbevolking van de hoofdstad is van Belgische nationaliteit. Het vergrijzingsproces te Brussel is dus in hoofdzaak een Belgisch probleem. Uit het residentieel spreidingspatroon van de onderscheiden leeftijdsgroepen blijkt dat de oudere bevolking voornamelijk geconcentreerd is in het centrum van de agglomeratie en in enkele oorspronkelijke kernen van gemeenten. In de gemeenten Sint-Gillis en in de Vijfhoek is meer dan 23% van de totale Belgische bevolking ouder dan 65 jaar.

SEKSRATIO

TABEL 10 :

SEKSRATIO VAN DE BELGISCHE EN DE TOTALE BEVOLKING
PER GEMEENTE (1970)

	Belg. Bev.	Tot. Bev.
Anderlecht	87,45	91,84
Oudergem	89,28	89,59
Sint-Agatha-Berchem	86,17	87,59
Brussel	85,32	90,53
Etterbeek	81,85	83,81
Evere	89,46	90,33
Vorst	81,11	84,71
Ganshoren	83,78	85,19
Elsene	76,77	81,98
Jette	83,14	84,85
Koekelberg	81,30	84,56
Sint-Jans-Molenbeek	86,23	90,41
Sint-Gillis	78,14	88,73
Sint-Joost-ten-Node	80,27	89,55
Schaarbeek	81,58	87,51
Ukkel	84,27	85,57
Watermaal-Bosvoorde	87,12	87,99
Sint-Lambrechts-Woluwe	83,88	84,53
Sint-Pieters-Woluwe	86,70	87,29

Bron : N.I.S. + eigen berekeningen.

Tussen 1947 en 1970 stijgt de seksratio (aantal mannen per 100 vrouwen) in de Brusselse agglomeratie van 84,69 tot 87,55. In 1961 bedroeg die index 85,53. Uit de residentiële differentiatie van de seksratio blijkt dat dit verhoudingscijfer in het centrale gedeelte van de agglomeratie na 1947 is blijven stijgen. Ook in de meeste andere gemeenten stijgt de index na 1947 of 1961. Alleen in de gemeenten Evere, Jette, Ganshoren en Sint-Agatha-Berchem daalt de omvang van de mannelijke bevolking op de vrouwelijke bevolking met 1,6%.

De demografische invloed van de Middellandse-Zeevreemdelingen blijkt deze residentiële differentiatie te verklaren. De bovengenoemde gemeenten tellen relatief weinig vreemdelingen uit het Middellandse-Zeebekken. Vooral deze nationaliteiten worden gekenmerkt door een duidelijk mannenoverschot en door een concentratie naar het centrum van de agglomeratie toe.

BURGERLIJKE STAAT

In 1970 is 51% van de inwoners van de Brusselse agglomeratie gehuwd, 37% is ongehuwd; 9% bevindt zich in weduwstaat en 3% is gescheiden. De verdeling van de Brusselse bevolking naar burgerlijke staat wordt niet alleen bepaald door de leeftijdsstructuur en de bevolkingssamenstelling. Ook het verstedelikingseffect speelt hier een voorname rol. De ruimtelijke spreiding van de bevolking naar burgerlijke staat, illustreert andermaal de tegenstelling tussen het centrum en de periferie van de agglomeratie. In het centrale gedeelte van de Brusselse agglomeratie treft men het hoogste relatief aantal ongehuwden (meer dan 40,7%) aan en een zeer hoog relatief aantal weduwnaars, weduwen en gescheiden personen. De gehuwden zijn daarentegen proportioneel het minst sterk vertegenwoordigd in het stadscentrum. Naarmate men meer de periferie nadert, stijgt ook het relatief aantal gehuwden.

Uit de ontwikkeling 1961-1970 blijkt dat het proportioneel aantal ongehuwden, weduwen en gescheiden personen toeneemt en dat gehuwden en weduwnaars relatief minder talrijk werden.

TABEL 11 :

BEVOLKING VAN DE 19 GEMEENTEN VOLGENS BURGERLIJKE STAAT
RELATIEVE CIJFERS (1970)

	Ongehuwd		Gehuwd		Weduwstaal		Uit de echt gescheiden		Totaal (absolute cijfers)	
	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V
Anderlecht	37,61	31,16	56,72	51,96	3,55	13,95	2,12	2,93	49,691	54,105
Oudergem	39,59	34,71	56,33	51,24	2,84	11,90	1,24	2,15	16,353	18,193
Sint-Agatha-Berchem	36,34	31,23	58,50	52,09	3,69	14,33	1,47	2,35	8,912	10,175
Brussel	41,54	35,01	51,73	46,18	3,97	15,01	2,76	3,80	76,536	84,544
Etterbeek	39,78	34,07	54,38	46,19	3,46	16,02	2,38	3,72	23,267	27,763
Evere	36,38	31,90	59,56	54,57	2,77	11,63	1,39	2,10	12,794	14,163
Vorst	37,10	32,58	57,45	49,32	3,28	14,50	2,17	3,60	25,285	29,850
Ganshoren	35,34	32,09	60,12	51,94	2,90	12,69	1,64	3,28	9,728	11,419
Elsene	40,35	35,01	52,72	43,35	3,86	16,53	3,07	5,11	38,945	47,506
Jette	35,98	31,23	58,73	50,57	3,60	14,95	1,69	3,25	18,367	21,646
Koekelberg	35,64	29,86	57,81	49,57	3,98	16,80	2,57	3,77	8,050	9,520
Sint-Jans-Molenbeek	38,23	31,70	55,54	50,13	3,72	14,75	2,51	3,42	32,483	35,928
Sint-Gillis	42,40	34,84	51,12	44,65	3,54	16,19	2,94	4,32	25,883	29,172
Sint-Joost-ten-Node	43,08	36,49	48,86	42,48	4,12	15,87	3,94	5,16	11,165	12,468
Schaarbeek	40,25	33,96	53,66	46,58	3,65	15,66	2,44	3,80	55,514	63,436
Ukkel	40,68	36,72	54,68	47,60	3,05	12,75	1,59	2,93	36,387	42,522
Watermaal-Bosvoorde	40,07	35,44	55,54	49,41	3,11	13,00	1,28	2,15	11,759	13,364
Sint-Lambrechts- Woluwe	41,17	37,50	54,87	47,48	2,71	12,44	1,25	2,58	21,695	25,665
Sint-Pieters-Woluwe	42,61	39,57	53,83	47,65	2,39	10,78	1,17	2,00	19,055	21,829
Totaal (abs. cijfers)	199,226	195,798	273,922	274,529	17,475	83,062	11,246	19,878	501,869	573,267

Bron : N.I.S. (1970) + eigen berekeningen.

Op het ogenblik van de vorige volkstelling (1970) telde Brussel 449.195 gezinnen. Hiervan waren 522 collectieve gezinnen. Die collectieve gezinnen telden 13.890 gezinsleden. De overige 1.061.246 Brusselaars woonden in 1970 in 448.673 private gezinnen. Dit betekent dat de hoofdstad slechts 239 personen per 100 private gezinnen telde (vgl. Rijk : 298). Opvallend bij de gezinsstructuur van de Brusselse bevolking zijn de zeer hoge percentages alleenwonenden en de zeer lage percentages grote gezinnen. Bijna één op drie private gezinnen is alleenwonend (als gezinstype); 13,7% van de totale Brusselse bevolking woont alleen.

Ten opzichte van 1961 is dit een groei van 14% . Daarnaast wordt een relatieve daling van het aantal twee- en driepersoonsgezinnen en een relatieve groei van de grote gezinnen met vijf en meer gezinsleden waargenomen.

Uit de residentiële spreiding van de gezinsgrootte van private gezinnen blijkt dat gezinsgrootte stijgt naarmate men de periferie nadert. De kleinste gezinsgrootte wordt in de centrale gemeenten genoteerd (224 à 226 personen per 100 private gezinnen). In de periferiegemeenten varieert de gezinsgrootte tussen 252 en 262. De alleenwonenden concentreren zich hoofdzakelijk in het centrum van de agglomeratie. De tweepersoonsgezinnen komen in relatieve cijfers iets frequenter voor in de gemeenten ten westen van de kanaalzone, met Sint-Jans-Molenbeek als zwaartepunt. De grotere gezinnen zijn blijkbaar iets sterker vertegenwoordigd in de zuid-oostelijke periferiegemeenten met hogere sociaal-economische status. Doch de gezinnen met meer dan 8 gezinsleden zijn voornamelijk gelokaliseerd in de centrale gemeenten Schaarbeek, Sint-Jans-Molenbeek en Sint-Joosten-Node (vreemdelingenbevolking uit Middellands-Zeebekken).

FAMILIEKERNEN

In 1970 bestaat 40% van de 287.981 familiekeren uit echtparen zonder kinderen; 48% zijn echtparen met ongehuwde kinderen, maar waar één van de ouders ontbreekt.

In de Brusselse agglomeratie leven 859.628 inwoners in die 287.981 familiekeren. Het type "gehuwd echtpaar met ongehuwde kinderen" omvat 63% van het totaal aantal familiekerenleden.

Ten opzichte van 1961 constateert men in 1970 een relatieve daling van het aantal kinderloze echtparen (- 5,3%) en een relatieve toename van de echtparen met kinderen (5,3%). Alleen bij het type

GEZINSSTRUCTUUR

TABEL 12:

AANTAL PRIVATE GEZINNEN NAAR GROOTTE EN AANTAL COLLECTIEVE GEZINNEN. RELATIEVE CIJFERS PER GEMEENTE (1970)

Gemeente	Alleen wonende mannen	Alleen wonende vrouwen	Aantal private gezinnen samengesteld uit :				
	%	%	2 pers.	3 pers.	4 pers.	5 pers.	6 pers.
	%	%	%	%	%	%	%
Anderlecht	10,16	18,29	33,84	19,09	10,94	4,35	1,91
Oudergem	6,70	16,44	31,21	20,87	14,52	6,28	2,66
Sint-Agatha- Berchem	5,24	16,34	34,84	21,79	13,23	4,99	2,19
Brussel	16,70	25,71	28,55	14,48	8,75	3,86	1,78
Etterbeek	10,64	25,71	31,30	16,39	9,42	3,83	1,66
Evere	5,64	15,04	35,50	23,15	12,79	4,69	1,67
Vorst	8,08	20,75	33,80	18,37	11,26	4,47	1,92
Ganshoren	4,72	17,45	36,38	21,31	12,32	4,74	2,00
Elsene	14,70	27,55	29,39	14,34	8,16	3,35	1,37
Jette	7,52	20,56	34,97	19,32	10,83	4,18	1,49
Koekelberg	7,53	22,01	35,90	18,16	9,75	3,97	1,46
Sint-Jans-Molen- beek	10,48	19,36	34,16	18,13	10,02	4,12	1,82
Sint-Gillis	15,20	23,83	28,92	15,18	9,45	4,22	1,77
Sint-Joost-ten-Node	18,97	25,60	26,85	13,96	7,12	3,88	1,85
Schaarbeek	11,70	22,79	30,87	16,40	9,90	4,35	2,06
Ukkel	7,08	20,26	31,03	17,89	12,67	6,30	2,89
Watermaal-Bos- voorde	6,24	16,16	31,87	19,81	14,71	6,39	3,01
Sint-Lambrechts- Woluwe	6,48	20,12	30,73	18,51	13,02	6,24	2,97
Sint-Pieters-Woluwe	5,61	15,46	29,90	18,93	15,51	8,42	3,89
Totale agglomeratie N =	11,10 49.808	21,66 97.187	31,33 140.565	17,19 77.108	10,54 47.302	4,58 20.534	3,02 9.080

“echtgenoten met ongehuwde kinderen” en de “onvollledige familie-kernen” is een zeker residentieel spreidingspatroon waarneembaar. Zoals reeds uit de gezinsstructuur bleek, neemt het aantal echtgenoten met ongehuwde kinderen toe naarmate men de periferie nadert. De “onvollledige familie-kernen” nemen daarentegen af naarmate men dichter bij de agglomeratiegrens komt.

Bij dit laatste familiekerntype valt tevens op dat er binnen de centrumgemeenten een onderscheid in concentratiepatroon naar subtype van “onvollledige familie-kernen” bestaat. De familie-kernen be-

Sociale demografie Brussel-hoofdstad, 1960-1977

	7 pers.	8 pers.	Totaal aantal private gezinnen	Collectieve gezinnen		Totaal aantal gezin- nen
	%	%		Aantal	Aantal gezins- leden	
Anderlecht	0,78	0,64	42.732	21	616	42.753
Oudergem	0,87	0,45	13.015	9	247	13.024
Sint-Agatha- Berchem	0,83	0,55	7.228	8	409	7.236
Brussel	0,85	0,78	71.788	91	3.626	71.879
Etterbeek	0,52	0,53	22.456	37	920	22.493
Evere	0,78	0,74	10.425	5	76	10.430
Vorst	0,77	0,57	22.825	15	154	22.840
Ganshoren	0,67	0,41	8.349	5	106	8.354
Elsene	0,62	0,52	40.255	80	1.700	40.335
Jette	0,67	0,46	16.593	17	562	16.610
Koekelberg	0,60	0,62	7.474	7	151	7.481
Sint-Jans-Molenbeek	0,93	0,98	28.338	18	555	28.356
Sint-Gillis	0,85	0,78	24.106	34	959	24.140
Sint-Joost-ten-Node	0,84	0,93	10.914	14	345	10.928
Schaarbeek	0,94	0,99	50.324	55	938	50.379
Ukkel	1,20	0,66	30.278	53	1.130	30.331
Watermaal-Bos- voorde	1,15	0,66	9.278	10	234	9.288
Sint-Lambrechts- Woluwe	1,16	0,77	18.094	16	399	18.110
Sint-Pieters- Woluwe	1,48	0,80	14.201	27	763	14.288
Totaal agglomeratie N =	0,86 3.876	0,72 3.213	448.673	522	13.890	449.195

Bron : N.I.S. + eigen berekeningen

staande uit vader en ongehuwde kinderen komen iets frequenter voor in de noordwestelijke centrumgemeenten, terwijl de familiekeren gevormd door de moeder en ongehuwde kinderen meer in zuidoostelijke centrumgemeenten voorkomen.

TABEL 13 :

AANTAL FAMILIEKERNEN NAAR TYPE EN HET AANTAL KINDEREN
RELATIEVE CIJFERS PER GEMEENTE (1970)

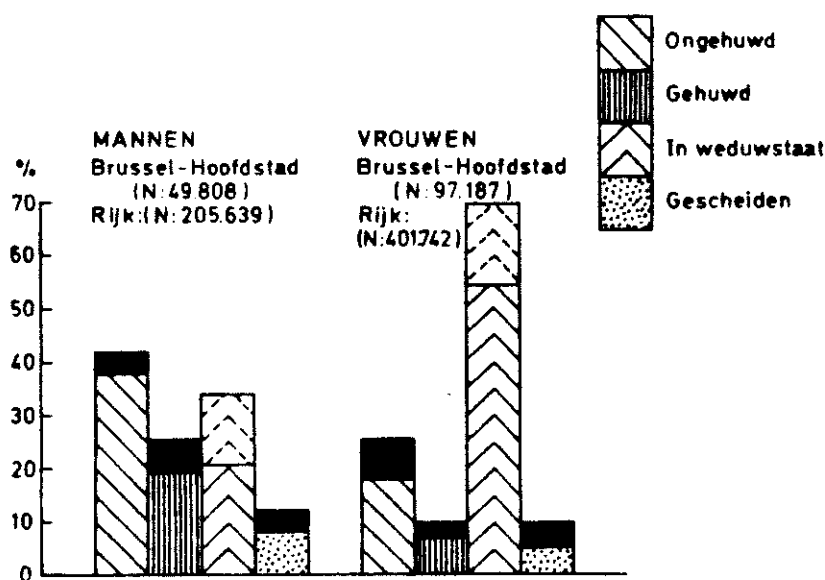
	Echtpaar zonder kinderen		Echtpaar met ongehuwde kinderen		Vader met ongehuwde kinderen		Moeder met ongehuwde kinderen		Totaal	
	Aantal	Aantal	Aantal kinderen	Aantal	Aantal kinderen	Aantal	Aantal kinderen	Aantal	Aantal kinderen	
Anderlecht	41,20	47,95	84,15	2,42	3,69	8,43	12,16	29,379	30,809	
Oudergem	35,98	54,48	87,76	1,79	2,34	7,75	9,90	9,778	11,406	
Sint-Agatha-Berchem	39,83	50,65	86,50	2,03	2,93	7,49	10,36	5,511	5,822	
Brussel	40,58	46,03	81,36	2,93	4,14	10,46	14,50	40,310	44,982	
Etterbeek	40,61	44,91	79,39	2,66	3,86	11,82	16,75	13,625	14,109	
Evere	39,91	50,65	86,35	2,00	2,77	7,44	10,88	8,041	8,394	
Vorst	40,64	47,37	82,94	2,12	2,98	9,87	14,08	15,494	16,280	
Ganshoren	41,28	48,40	85,42	2,98	2,98	11,60	11,60	6,219	6,267	
Elsene	41,23	42,92	77,16	2,59	3,90	13,26	18,94	21,862	22,399	
Jette	42,19	46,84	83,45	1,82	2,76	9,15	13,79	11,488	11,383	
Koekelberg	44,06	43,65	81,13	2,52	3,96	9,77	14,90	4,953	4,771	
Sint-Jans-Molenbeek	41,77	45,56	81,16	2,83	4,46	9,84	14,38	18,762	20,048	
Sint-Gillis	37,76	47,58	80,94	3,02	4,05	11,64	15,01	13,631	15,560	
Sint-Joost-ten-Node	37,17	44,17	75,76	3,95	5,01	14,71	19,23	5,621	6,707	
Schaarbeek	39,10	47,17	81,55	2,96	4,06	10,77	14,39	31,169	36,006	
Ukkel	37,12	51,85	85,83	1,95	2,46	9,08	11,71	21,252	25,683	
Watermaal-Bosvoorde	36,63	52,90	86,63	2,03	2,47	8,44	10,90	7,027	8,360	
Sint-Lambrechts-Woluwe	35,82	53,14	86,05	1,81	2,31	9,23	11,64	12,871	15,997	
Sint-Pieters-Woluwe	35,51	56,23	87,71	1,90	2,29	8,36	10,00	10,968	14,624	
Totaal agglomeratie	39,53	47,99	82,82	2,48	3,49	10,00	13,69	-	-	
N =	113.843	138.197	264.713	7.138	11.145	28.803	43.749	287.981	319.607	

Bron : N.I.S. + eigen berekeningen.

ALLEENWONENDEN

FIGUUR 3 :

BURGERLIJKE STAAT EN GESLACHT VAN DE ALLEENWONENDEN
VAN 15 JAAR EN OUDER IN BRUSSEL-HOOFDSTAD EN HET RIJK
(1970) (7)

BRON : DOOGHE, G. et al. (1975,190); N.I.S. (eigen berekeningen).

In de Brusselse agglomeratie woont één op vijf vrouwen en één op acht mannen alleen (1970). In de hoofdstad is 41,9% van de alleenwonende mannen ongehuwd; één op vier gehuwd, één op vijf weduwnaar en 11,7% gescheiden. Bij de alleenwonende vrouwen is één op vier ongehuwd, één op tien gehuwd, meer dan de helft we-

(7) De zwart gemaakte oppervlakten in figuur 3 geven de overschotten weer in bepaalde categorieën van de Brusselse bevolking op die van de totale bevolking van België.

duwe en één op tien gescheiden.

In vergelijking met het Rijk is alleen de groep alleenwonende weduwen en weduwnaars proportioneel minder sterk vertegenwoordigd in de hoofdstad. De onderlinge verschillen tussen de beide geslachten bij alleenwonenden zijn in de Brusselse agglomeratie ook minder uitgesproken dan in het Rijk.

Bij de vrouwen leidt de echtscheiding minder en het afsterven van de partner meer tot alleenwonen dan bij de mannen. Meer dan de helft van de weduwnaars en gescheiden mannen in de Brusselse agglomeratie woont alleen.

Uit de leeftijdsstructuur van de alleenwonenden blijkt dat de hoofdstad een duidelijk overschot van alleenstaanden vertoont in de leeftijdsklassen van 15 tot 55 jaar. Dit overschot is dan nog meer uitgesproken bij de alleenwonende mannen dan bij de vrouwen.

In de hoofdstad zijn de alleenwonende mannen proportioneel het sterkst vertegenwoordigd in de leeftijdsklassen 20-35 jaar. De alleenwonende vrouwen zijn het sterkst vertegenwoordigd in de leeftijdsklassen boven de 55 jaar. Zo is 73,6% van de alleenstaande vrouwen 55 jaar en ouder en is 23,5% zelfs ouder dan 75 jaar.

VREEMDELINGEN

In 1976 woont één op vier in België verblijvende vreemdelingen in de Brusselse agglomeratie. Met 219.459 vreemdelingen is 21,1% van de totale Brusselse bevolking van vreemde nationaliteit. Tussen 1961 en 1970 neemt de vreemdelingenbevolking in Brussel toe met 141,7%. In 1976 is dit groeicijfer tot 218,1% gestegen. In dezelfde periode neemt de vreemdelingenbevolking in het Rijk met 84% toe. De economische hoogconjunctuur in de jaren zestig en de krappe arbeidsmarkt in de hoofdstad (vooral voor ongeschoolde arbeidskrachten) zijn hier de voornaamste oorzaken. Die ontwikkeling heeft een continue proportionele groei van vreemdelingenpopulatie in de agglomeratie tot gevolg. Uiteraard is de vreemdelingengroei grotendeels bepaald door inwijkingsoverschotten. Wel wordt verwacht dat het natuurlijk accres van de buitenlandse bevolking aan belang gaat winnen.

SPREIDING VAN DE VREEMDELINGEN

TABEL 14 :

**AANTAL VREEMDELINGEN PER GEMEENTE
ABSOLUTE EN RELATIEVE CIJFERS (1947, 1961, 1970 en 1975)**

	1947 (*)		1961 (*)		1970 (*)		1975	
	Aantal	o/oo	Aantal	o/oo	Aantal	o/oo	Aantal	o/oo
Anderlecht	4.717	55	4.285	45	15.150	146	18.383	182
Oudergem	728	39	1.004	36	2.664	77	3.122	95
Sint-Agatha-Berchem	356	32	521	33	1.004	53	1.195	64
Brussel	15.797	85	14.040	82	32.561	202	36.863	240
Etterbeek	2.986	60	3.099	59	6.620	130	8.685	176
Evere	383	25	556	25	1.534	57	2.267	78
Vorst	3.369	71	3.008	58	9.253	168	11.933	224
Ganshoren	400	44	565	37	1.347	64	1.829	81
Elsene	8.571	94	9.366	99	16.221	188	19.232	237
Jette	1.277	43	1.219	35	2.444	61	3.347	79
Koekelberg	809	54	785	48	2.094	119	2.497	149
Sint-Jans-Molenbeek	2.947	46	2.487	39	11.372	166	16.980	236
Sint-Gillis	6.162	100	6.362	115	18.434	335	21.623	416
Sint-Joost-ten-Node	3.206	114	2.510	103	6.518	276	8.909	382
Schaarbeek	11.034	89	7.971	68	23.569	198	30.366	267
Ukkel	4.492	80	5.365	75	10.817	137	12.142	156
Watermaal-Bosvoorde	904	46	1.045	44	1.748	70	2.249	88
Sint-Lambrechts-Woluwe	1.520	58	2.178	57	4.448	94	5.283	113
Sint-Pieters-Woluwe	1.222	66	2.623	80	5.709	140	5.747	143
Agglomeratie	70.880	74	68.989	67	173.507	161	212.634	202

(*) : volkstellingsgegevens.

Bron : W. DE LANNOY (1975, 217); Agglomeratie Brussel (1976, 13).

De vreemdelingenbevolking is zeer heterogeen verspreid over de agglomeratie. In 1975 was 41,6% van de totale bevolking van de gemeente Sint-Gillis van vreemde nationaliteit. In de gemeente Sint-Agatha-Berchem bedroeg dit percentage slechts 6,4%. De vreemdelingenconcentratie is het grootst in de centrumgemeenten en neemt naar de periferie af. De gemeenten Sint-Gillis en Sint-Joost-ten-Node oefenen proportioneel de sterkste aantrekkingskracht uit op de vreemdelingen.

Opmerkelijk is de vreemdelingeninvasie in de gemeente Sint-Jans-Molenbeek. In 1970 bedroeg de relatieve groei t.o.v. 1961 : 357,3%, in 1975 reeds 582,8%.

In de periferiegemeenten kennen de gemeenten Ukkel, Vorst en Sint-Pieters-Woluwe relatief hogere vreemdelingenpercentages. De gemeenten Jette, Ganshoren en Evere kennen daarentegen de laagste vreemdelingenpercentages. In op drie na, alle Brusselse gemeenten neemt het aandeel van de buitenlanders in de gemeentelijke bevolking tussen 1970 en 1975 toe. Alleen in de gemeenten Evere, Ganshoren en Jette is dit niet het geval.

De grootste relatieve groei vond tot voor kort plaats in de centrale gemeenten. Recentelijk blijken echter de periferie gemeenten Sint-Jans-Molenbeek, Evere en Jette de grootste groeicijfers te kennen.

VOORNAAMSTE NATIONALITEITEN

TABEL 15 :

RANGSCHIKKING VAN DE VOORNAAMSTE NATIONALITEITEN IN DE BRUSSELSE AGGLOMERATIE (1947, 1961 en 1970)

1947		1961		1970	
1. Frankrijk	16.431	1. Frankrijk	15.780	1. Spanje	33.641
2. Polen	12.112	2. Italië	11.357	2. Italië	28.354
3. Nederland	9.174	3. Nederland	7.165	3. Frankrijk	23.188
4. Italië	5.422	4. Spanje	5.044	4. Marokko	21.852
5. Verenigd Koninkrijk	3.910	5. West-Duitsland	3.378	5. Griekenland	9.496
6. Luxemburg	3.453	6. Verenigd Koninkrijk	3.223	6. Nederland	6.917
7. West-Duitsland	2.503	7. Polen	2.640	7. West-Duitsland	5.291
8. Zwitserland	2.151	8. Luxemburg	2.421	8. Verenigd Koninkr.	5.263
				9. Turkije	4.347
				10. U.S.A.	4.204
				11. Portugal	3.125
				12. Zaïre	2.769
				13. Luxemburg	2.337

Bron : W. DE LANNOY (1977, 158).

De vier voornaamste nationaliteiten in 1970 zijn : Spanje met 33.641 personen; Italië met 28.354 personen; Frankrijk met 23.188 personen en Marokko met 21.852 personen. Samen vormen die vier nationaliteiten 61,7% van de totale buitenlandse bevolking. Uit de vergelijking met de voornaamste nationaliteiten van de volkstelling van 1947 en 1961 blijkt de "opkomst" van de Middellandse-Zee-landen overduidelijk.

GEMEENTELIJKE SPREIDING

TABEL 16 :

**LOKALISERING VAN DE DRIE BELANGRIJKSTE VREEMDELINGEN-TYPEN IN DE BRUSSELSE GEMEENTEN
RELATIEVE CIJFERS (1970)**

Gemeente	Buurlanden	Middellandse Zeelanden	Overige
Anderlecht	15,80	74,11	10,09
Oudergem	51,93	23,25	23,82
Sint-Agatha-Berchem	38,62	33,63	27,75
Brussel	21,11	62,62	16,27
Etterbeek	34,49	43,48	22,03
Evere	46,38	34,39	19,23
Vorst	20,60	65,64	13,76
Ganshoren	56,30	20,64	23,06
Elsene	27,89	39,00	33,11
Jette	41,71	40,84	17,45
Koekelberg	23,85	62,10	14,05
Sint-Jans-Molenbeek	15,30	75,98	8,72
Sint-Gillis	9,93	78,55	11,52
Sint-Joost-ten-Node	15,17	72,98	11,85
Schaarbeek	17,21	67,24	15,55
Ukkel	44,44	25,82	29,74
Watermaal-Bosvoorde	53,87	21,84	24,19
Sint-Lambrechts-Woluwe	60,33	19,99	19,68
Sint-Pieters-Woluwe	56,97	20,19	22,84
Agglomeratie Brussel	24,81	57,90	17,29

Bron : B. MEEUS (1975, 6bis).

In 1970 is 57,9% van de vreemdelingenbevolking afkomstig uit het Middellandse-Zeebekken, tegenover 24,8% uit de buurlanden.

De Middellandse-Zeevreemdelingen treft men voornamelijk aan in de gemeenten Sint-Gillis, Sint-Joost-ten-Node, Anderlecht, Sint-Jans-Molenbeek en Schaarbeek (telkens meer dan 65% van de gemeentelijke vreemdelingenbevolking). De vreemdelingen uit de buurlanden zijn relatief sterker vertegenwoordigd in de periferiegemeenten : Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Pieters-Woluwe, Ganshoren, Watermaal-Bosvoorde en Oudergem. Beide nationaliteitsgroepen blijken een erg complementair verspreidingspatroon te hebben.

De preferentiële vestigingsplaatsen op gemeentelijk niveau blij-

ken veel minder uitgesproken bij de vreemdelingen uit de buurlanden dan bij de niet-buurlanden. Ofschoon de buurlanden over het algemeen een grotere voorkeur hebben voor de periferiegemeenten, zijn ze toch relatief meer verspreid over de agglomeratie. De niet-buurlanden vertonen daarentegen meer specifieke concentraties in bepaalde gemeenten of delen van gemeenten. Alleen Schaarbeek blijkt ondanks zijn grote aantrekkingskracht op niet-buurlandenvreemdelingen ook een relatief belangrijke aantrekkingskracht uit te oefenen op de vreemdelingen van de buurlanden.

BESLUIT

Zoals we reeds eerder opmerkten, is deze bijdrage een samenvatting van een in 1976 en 1977 door ons uitgevoerde studie. Gepoogd werd op basis van een analyse van de beschikbare literatuur en de verwerking en aktualisering van de bestaande statistische gegevens een zo nauwkeurig mogelijke schets te maken van het algemeen sociaal-demografisch profiel van de hoofdstedelijke bevolking.

Uit dit descriptief materiaal blijkt dat een aantal demografische probleemsituaties zich in de periode 1960-1975 duidelijk hebben gemanifesteerd.

Samengevat komt dit hierop neer :

Sinds 1967 neemt de totale bevolking van de agglomeratie af met gemiddeld 5.000 personen per jaar, ondanks de grote vreemdelingentoevoer.

Het centrum van de agglomeratie wordt door die daling van de bevolking het hardst getroffen. In 1905 telde de binnenstad 198.614 inwoners; in 1974 loopt het terug tot 50.889 waarvan reeds 34,5% gastarbeiders.

Het is de gesuburbaniseerde ring rond Brussel-hoofdstad die de woonfunctie van de grootstad overneemt.

Dit draagt verder bij tot de veroudering van de stedelijke bevolking. Deze al minder kinderrijke bevolking verliest door de suburbanisatie nog een disproportioneel aantal jonge gezinnen met kinderen. In 1970 is 16,0% van de Brusselse bevolking ouder dan 65 jaar en 5,9% ouder dan 75 jaar. Die cijfers verdoezelen nog grotendeels de veroudering van de Belgische bevolking in de hoofdstad. Het is de merkelijke jongere bevolking van gastarbeiders die de statistische totalen sterk beïnvloedt.

Die verschillende ontwikkelingen geven ook aanleiding tot een zogenaamde "functionele zonering". Steeds meer delen van de agglomeratie met nadruk op het centrum, ontwikkelen zich tot wijken en buurten met "dominerende functies en een eigen fysionomie". Zo treft men in de binnenstad (de pentagoon) handels- en kantoorwijken aan en is het aantal inwoners te verwaarlozen. Meer naar de periferie toe gelokaliseerde buurten vervullen daarentegen een meer uitgesproken woonfunctie.

BIBLIOGRAFIE

- AGGLOMERATIE BRUSSEL, *Stedebouw, ruimtelijke ordening, huisvesting en openbare werken*, Brussel, Agglomeratie, documentatiefiches, 1975, 16 blz.
- AGGLOMERATIE BRUSSEL, *Brussel doorgelicht. Statistische studie*, Brussel, Agglomeratie, 1976, 75 blz.
- DE LANNOY, W., "Residential segregation of foreigners in Brussels", *Bulletin de la Société Belge d'Etudes Géographiques*, 1975, 2, pp. 215-238.
- DE LANNOY, W., *De residentiële differentiatie in de Brusselse agglomeratie*, Brussel, proefschrift V.U.B., 1977, 289 blz.
- DE LANNOY, W., *Sociaal-geografische atlas van Brussel-hoofdstad*, Brussel, C.B.G.S. Studies en Documenten nr. 11, 1978, 99 blz.
- DOOGHE, G., Ph. VAN PRAAG, L. DELANGHE, R. VAN MALDERGHEM, R. LESTHAEGHE, *Groei of evenwicht ? De demografische situatie in België*, Brussel, C.B.G.S., Studies en Documenten nr. 5, 1975, 221 blz.
- LARMUSEAU, H. en F. DESMEDT, "Bevolkingsramingen 1976-1985 voor het Rijk en zijn regio's", in : *Statistisch Tijdschrift*, N.I.S., 1976, pp. 435-489.
- MEEUS, B., "De residentiële segregatie. De vreemdelingen in de Brusselse agglomeratie. Deel 1" uit : *Residentiële segregatie, culturele integratie en taalkundige acculturatie*, Onderzoeksrapport, Mens en Ruimte, 1975, 12 blz.
- MENS EN RUIMTE, *Decongestie van de Brusselse agglomeratie. Plan tot ruimtelijke deconcentratie van zekere functies van de Brusselse agglomeratie*, Studie in opdracht van het Staatssecretariaat voor Streekeconomie, 1972, 225 blz.
- NATIONAAL INSTITUUT VOOR DE STATISTIEK, *Volkstellingsgegevens, Bevolkingsstatistieken*.
- TOUSSAINT, F., "Proeve van analyse van de grondbezetting in het arrondissement Brussel-hoofdstad", *Eco-Brabant*, 1974, 4-5, pp. 54-63.
- VAN ROY, J.P., "Brabant in de volkstelling. Algemene evolutie en leeftijdsstructuur van de bevolking", *Eco-Brabant*, 1974, 3, pp. 15-24.
- VAN ROY, J.P., "Recente ontwikkeling van de bevolking in Brabant", *Eco-Brabant*, 1975, 6, pp. 31-40.

Dany WIJGAERTS

WATTELAR, Ch. et H. DAMAS, *Royaume de Belgique. Perspectives du population, par arrondissement, par sexe, et par âge (1971-1985). Extrapolations des tendances récentes*, Ministère de la Santé Publique et de la Famille, 1975.

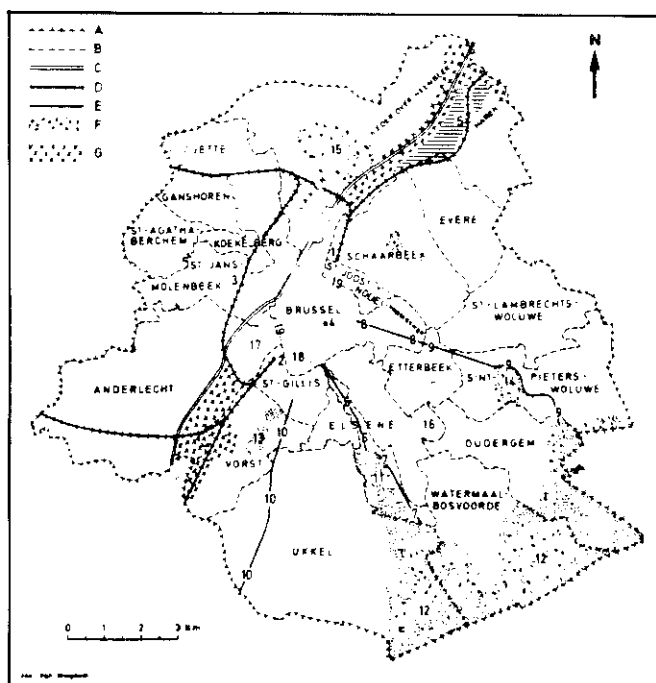
WILLEMS, J. "Bondige beschrijving van de Brusselse agglomeratie", in : *School en Omroep*, speciaal Brussel-nummer : Brussel. *Het verscheurde hart van Europa !*, 1978, pp. 17-20.

WIJGAERTS, D., *De bevolking van Brussel-hoofdstad. Een sociaal-demografische analyse*, Brussel, C.B.G.S. Rapport nr. 25, 1979, 173 blz.

Drs. Dany Wijgaerts
Centrum voor Sociologie
V.U.B.
Pleinlaan 2
1050 Brussel

BIJLAGE I :

ORIENTATIEKAART

BRON : W. DE LANNOY (1978, 12-13).

LEGENDE

A : Grens van de Brusselse agglomeratie
B : Gemeentegrens
C : Kanaal naar Willebroek (Noorden) en naar Charleroi (Zuiden).
D : Spoorlijn.
E : Wegen
F : Park, bos
G : Industrie

1 : Noordstation
2 : Zuidstation
3 : Weststation
4 : Centraalstation
5 : Vormingsstation
6 : Louizalaan
7 : Rooseveltlaan
8 : Wetstraat
9 : Tervurenlaan
10 : Alsebergse steenweg
11 : Ter Kamerenbos
12 : Zoniënbos
13 : Dudenpark
14 : Park van Woluwe
15 : Koninklijk domein en Park van Laken
16 : V.U.B.-U.L.B.-Campus
17 : Kuregemwijk
18 : Marollenwijk
19 : Grens van de binnenstad (pentagoon)

BIJLAGE II :

SITUERING

Het bij wet van 1963 afgebakende arrondissement Brussel-hoofdstad telt negentien gemeenten : Anderlecht, Oudergem, Brussel-stad, Etterbeek, Evere, Vorst, Ganshoren, Elsene, Jette, Koekelberg, Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Gillis, Sint-Joost-ten-Node, Schaarbeek, Ukkel, Watermaal-Bosvoorde, Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Pieters-Woluwe.

Door de wet van 20 juli 1971 krijgt het arrondissement eveneens het statuut van administratieve agglomeratie. Morfologisch is de Brusselse agglomeratie als volgt samengesteld (J. Willems, 1978, 16) :

- a) *de binnenstad* : (gemeente Brussel) gelegen in de pentagoon of vijfhoek.
- b) *de 1ste kring* : bestaande uit gemeenten of wijken die voor de 20ste eeuw door de expansie van de binnenstad werden geïntegreerd. Het betreft :
 - de pentagoon en de kleinere gemeenten Sint-Gillis en Sint-Joost-ten-Node;
 - de wijk Kuregem in Anderlecht, de oudere kern van Sint-Jans-Molenbeek, de wijk rond de Naamse poort in Elsene, de administratieve, door Brussel-stad aangehechte Leopoldwijk, en enkele verder gelegen gemeenten met een analoge ontwikkeling, o.a. Schaarbeek, Etterbeek en Koekelberg.
- c) *de 2de Kring* : gevormd door de na 1920 met Brussel-stad vergroeide resterende gemeenten en delen van gemeenten.

De gemeente Brussel wordt ondertussen administratief uitgebreid met de Heisel, de subgemeenten Neder-Overheembeek, Laken en Haren, de wijk de Mutsaart en de strook gevormd door de Louizalaan en de Rooseveltlaan.
- d) *de suburbane zone* rondom de administratieve agglomeratie.

DEMOGRAFIE VAN HET BRUSSELSE RANDGEBIED

door

Annemie VANDAMME

Departement Sociologie, K.U. Leuven

INLEIDING

De ontwikkeling van grootsteden heeft in vrijwel alle landen van het Westerse type geleid tot een verstedelijking van de randzones die men dan de naam "suburbs" heeft gegeven. Het begrip suburbanisatie wijst op het verstedelijken van het rurale gebied rond een stad. In België komt dit verschijnsel kwantitatief het sterkst voor rond Brussel. De oorzaak hiervan ligt in de centraliserende functie van Brussel-hoofdstad in de Belgische samenleving. De concentratie van allerlei economische en beslissingsfuncties in het centrum van het land leidde tot een aantal aantrekkings- en afstotingsbewegingen wat een verstedelijkingsproces van het gebied rond Brussel tot gevolg had.

Een daarmee samenhangend gevolg was dat het functioneel evenwicht tussen de Brusselse agglomeratie en haar randgebied verbroken werd, hoewel dit enigszins dient genuanceerd te worden. Het stereotiepe beeld van de suburb als een residentieel (leef-, slaap-) gebied buiten de stad dat dan voornamelijk industrieel (werkgebied) van aard is, is ingevolge een aantal factoren heterogener samengesteld. Om deze reden wordt in de algemene literatuur rond randverstedelijking geadviseerd, een onderscheid te maken tussen "suburbs of production" en "suburbs of consumption". Met de term "suburbs of production" wordt dan gerefereerd naar het type subcenter dat door Taylor "satellites" werd genoemd en waaronder verstaan wordt : "places, basically subordinate to large centers, yet retaining

a high degree of independence, stemming from their importance as production and employment centers”.

De term “suburbs of consumption” verwijst naar de klassieke omschrijving van de suburb als slaapgemeenten (bedroom cities of “dormitory towns”).

Samengevat zou men een suburbaan gebied kunnen omschrijven als een gebied dat gelegen is rond een stad en waar mensen (voornamelijk stadsemigranten) komen die als doel hebben het verbeteren van hun woon- en levensomstandigheden, terwijl ze maximaal willen blijven genieten van de voordelen van de nabije stad.

Toegepast op de Brusselse randsituatie kunnen een zestal sub-zones onderscheiden worden die terug te brengen zijn tot één van deze types, namelijk :

1. het noordelijk subgewest van het industriële type;
2. het oostelijk subgewest van het residentiële type;
3. het zuidoostelijk overgangs-subgewest (gemengd type);
4. het zuidelijk subgewest van het residentiële type;
5. het zuidwestelijk subgewest van het industriële type;
6. het westelijk en noordwestelijk subgewest van het residentiële type.

Een profielschets van de bevolking van dit gebied vormt het voorwerp van onderhavig artikel dat een bewerking is van een rapport dat bij het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudien werd uitgegeven in 1979. De jaarlijkse bevolkingsstatistieken en de resultaten van de volkstellingen vormden het basismateriaal. Een afbakening van het gebied, waarbinnen de manifeste invloed van Brussel merkbaar is, gaat deze demografische analyse vooraf.

1. RUIMTELIJKE AFBAKENING VAN HET BRUSSELSE RANDGEBIED

Hoe ver de “uitstraling” van Brussel reikt of m.a.w. hoeveel gemeenten dit randgebied van Brussel omvat is voor betwisting vatbaar. Een analyse van de bevolking van het “Vlaamse Randgebied van Brussel” vereist echter dat we tot een funktionele werkafbakening voor verder onderzoek komen.

Op de eerste plaats is er de vraag over de afbakening naar *binnen* toe. Deze roept geen problemen op : de 19 gemeenten van de Brus-

selse agglomeratie vormen een geheel dat zich duidelijk onderscheidt van het ommeland.

De begrenzing van de periferie naar *buiten* toe is veel minder duidelijk, althans wat een aantal gemeenten betreft. De methode die in het onderzoek aangewend werd, bestond uit een inhouds-analyse van enkele studies (1) die als oorspronkelijk opzet hadden te komen tot een wetenschappelijk verantwoorde afbakening van het Brusselse Randgebied. Uit deze inhoudsanalyse werd een voorlopige afbakening gedistilleerd die dan nader werd onderzocht. Nagegaan werd d.m.v. het cijfermateriaal van de volkstelling van 1970, in hoeverre de gemeenten uit de voorlopige afbakening aan ieder van de elf zorgvuldig opgestelde criteria van randgebiedvorming beantwoordden, om daaruit een definitieve afbakening te distilleren.

De door ons gekozen criteria kunnen ondergebracht worden in drie categorieën, nl. criteria van demografische, sociaal-ekonomische en sociaal-kulturele aard.

a. demografische criteria

- de bevolkingsaan groei in de periode 1947-1980;
- de bevolkingsdichtheid;
- het migratiesaldo;
- de verhouding van het aantal mensen dat zich gevestigd heeft na 1945 t.o.v. het aantal autochtonen.

b. sociaal-ekonomische criteria :

- de verhouding van het aantal woonforensen t.o.v. de woon-aktieve bevolking;
- de verhouding van het aantal aktieve mannen in de primaire sektor t.o.v. het totaal aantal aktieve mannen per werkgemeente;

(1) B. JOURET, *L'Agglomération bruxelloise II. Définition spatiale du phénomène urbain bruxellois*, Editions de l'Université de Bruxelles, 1972, 339 p. MENS EN RUIMTE, *De Brusselse Randgemeenten*, Dokumenten van de Kultuurraad voor Vlaanderen, 1964, 118 p. R.MOLS, "La périphérie bruxelloise. Jalous statistiques pour aider à sa délimitation", in : *Bulletin de la S.O.B.E.G.*, 1969, nr. 2, pp. 183-252. M. VAN NAELTEN, *The degrees of urbanity : a factor analytical approach as applied to Belgium*, Leuven, KUL, April 1970. GOUROU, "L'Agglomération bruxelloise. Eléments d'une géographie urbaine", in : *Bulletin de la Société Belge de Géographie*, 1958. E. VAN HECKE, "Afbakening van de morfologische agglomeratie Brussel in dynamisch perspectief", in : *Acta Geographica Lovaniensa*, nr. 10, 1972, pp. 327-335.

Annemie VANDAMME

- verhouding van de in de tertiaire sektor actieve bevolking t.o.v. de totale beroepsactieve bevolking per woongemeente;
- verhouding van de in de tertiaire sektor actieve bevolking t.o.v. de totale beroepsactieve bevolking per werkgemeente;
- werkgelegenheidscoëfficiënt.

c. sociaal-kulturele criteria :

- de verhouding van het aantal eengezinshuizen t.o.v. het totaal aantal partikuliere of eengezinshuizen;
- de verhouding van het aantal mannen op actieve leeftijd dat hoger onderwijs genoten heeft t.o.v. de totale mannelijke bevolking op actieve leeftijd.

Voor de bepaling van de grens/drempelwaarden werd gewerkt via observatie van de ruimtelijke verdeling van de statistische waarden. Op grond van deze criteria, gekoppeld aan een aantal supplementaire beschouwingen werd een afbakening van 36 “zuivere” randgemeenten bekomen dat, rekening houdend met de fusies opgevoerd werd tot 60 gemeenten.

DEFINITIEVE AFBAKENING VAN HET WERKGEBIED BRUSSELSE RAND

2. STRUCUTRELE KENMERKEN VAN DEMOGRAFISCHE AARD VAN HET BRUSSELSE RANDGEBIED

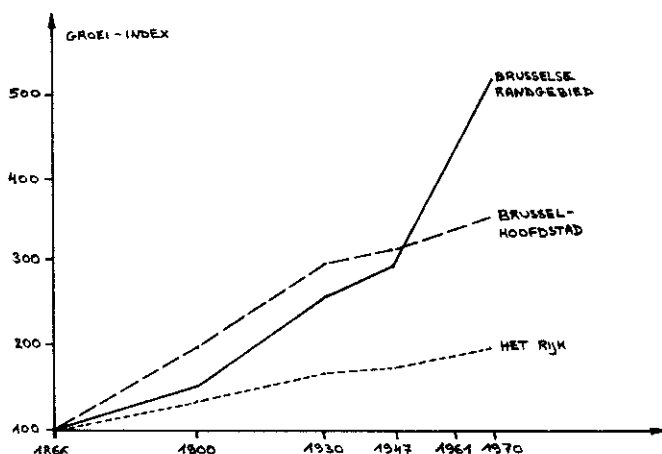
2.1. Evolutie en toestand van de bevolking

De totale bevolking van het Brusselse randgebied (36 gemeenten) bedroeg op 31/12/1976 297.819 eenheden; deze zijn echter niet gelijkmatig gespreid over de verschillende subzones.

De sterkste bevolkingsconcentraties zijn terug te vinden in de onmiddellijk aan Brussel-hoofdstad grenzende randgemeenten en in de randgemeenten van het industriële type. De minstbevolkte zones zijn de zuidelijk gelegen gemeenten. Wellicht is hier het type bebouwing (villa- en bungalowbouw) en de aanwezigheid van veel groen (Zoniënwoud) de verklaring. Een andere verklaring voor de differentiële bevolkingsdichtheid van het Brusselse randgebied wordt gevormd door de fasering van de suburbanisatie, die wij hierna zullen bekijken.

Het randgebied (36 gemeenten), in zijn *geheel* beschouwd, groeide in de periode 1866-1970 aan met index = 522. Dit is een verviervoudiging van het bevolkingsaantal, terwijl de overeenkomstige drempelwaarden voor het arrondissement Halle-Vilvoorde en het arrondissement Brussel-hoofdstad respectievelijk 260 en 361 bedragen.

Bevolkingsevolutie van het Brusselse Randgebied, Brussel-hoofdstad en het Rijk
(periode 1866-1970) (1866 : index 100)

Bron : N.I.S. Volkstellingen.

De ontwikkeling per subgewest van 1866 tot 1970 tekent de belangrijkste groeiconcentraties af :

- de industriële subregio's vertoonden rond de eeuwwisseling de hoogste aangroei-index, terwijl de situatie zich recent heeft omgekeerd;
- na 1930 zijn het vooral de oostelijke en de noordwestelijke residentiële zones die tot ontwikkeling komen;
- in de recentste periode 1961-1970 vertoonden alle subgewesten een daling van hun aangroei-index, behalve de zuidelijk gesitueerden.

De gemeenten die reeds het langst tot de Brusselse suburbanisatie bijdragen, zijn deze van het industriële type wat een verklaring vormt voor hun grotere bevolkingsdichtheid dan deze van de (vooral zuidelijk gelegen) residentiële gemeenten, die maar recenter in het suburbanisatieproces betrokken werden.

Ofschoon de bevolkingsaangroei sinds 1964 een vertraging kent, groeide het randgebied (36) tussen 1965 en 1975 toch nog aan met 44.192 eenheden. Dit komt overeen met een percentage van 17,62. Terwijl de bevolking in één van de randzones (nl. de noordelijke industriële zone) afneemt, bepalen de gemeenten van het residentiële type voor driekwart de globale aangroei van de randgebiedbevolking (36).

Het verloop van een bevolking wordt vanuit demografisch oogpunt bepaald enerzijds door het natuurlijk bevolkingsverloop, zijnde de resultante van het verloop van geboorten en sterften en door het migratiesaldo.

De dynamiek van ons onderzoeksgebied op demografisch vlak is voor het grootste gedeelte toe te schrijven aan een massale inwijking. De migratiefaktor had tussen 1961 en 1965 een aandeel van ongeveer 80% in de aangroei van de randgebiedbevolking. Dit percentage steeg in de periode 1965-1970 tot 90%.

2.2. Nataliteit en vruchtbaarheid

Het randgebied van Brussel wordt gekenmerkt door een lage vruchtbaarheid en nataliteit. Hier wordt een lager bruto-geboortecijfer (10,39⁰/oo) genoteerd dan in het arrondissement Halle-Vilvoorde (10,90⁰/oo), de provincie Brabant (11,53⁰/oo) en vooral het

DE NATUURLIJKE EN MIGRATORISCHE BEVOLKINGSBEWEGING (1962-1975)

Omschrijving	Bevolk.- toename 1962-1965	Procentueel aandeel		Bevolk.- toename 1966-1970	Procentueel aandeel		Bevolk.- toename 1971-1975	Procentueel aandeel	
		natuurlij. accres	migratie- accres		natuurlij. accres	migratie- accres		natuurlij. accres	migratie- accres
N. industr. zone	3.626	24,43	75,57	1.443	51,70	48,30	-1.345	- 16,95	- 83,05
O. resid. zone	5.595	19,05	80,95	5.536	14,04	85,96	4.286	14,19	85,81
Z.-O. overgangzone	1.647	12,87	87,13	3.027	7,30	92,70	4.076	2,28	97,72
Z. resid. zone	2.700	13,81	86,19	2.991	7,96	92,04	2.940	7,76	92,24
Z.-W. industr. zone	1.055	20,19	79,81	957	-0,84	100,84	759	-29,51	129,51
N.-W. resid. zone	9.066	18,65	81,35	12.120	14,00	86,00	7.843	15,29	84,71
Restzone	3.546	61,17	38,83	3.675	44,65	55,35	5.778	24,47	75,53
RAND - 36	23.689	18,75	81,25	26.074	14,08	85,92	18.569	9,08	90,92
- 60	27.235	24,27	75,73	29.749	17,96	82,14	24.343	12,73	87,27
Arrondissement Halle- Vilvoorde	29.979	29,50	70,50	31.578	23,06	76,94	26.003	13,05	86,95
Arrondissement Brussel- Hoofdstad	43.126	3,90	96,10	4.105	-28,45	128,45	-24.349	-25,00	-75,00
Province Brabant	99.144	21,33	78,67	191.757	18,78	81,27	43.715	5,17	94,83
Het Rijk	309.493	57,11	42,89	69.679	68,33	31,62	162.208	34,63	65,37

Rijk (12,17⁰/oo). Deze vaststelling wordt bevestigd door het globaal vruchtbaarheidscijfer waarbij we i.p.v. de totale bevolking in de noemer te betrekken, alleen deze fraktie van de bevolking beschouwen die rechtstreeks bij de prokreatie betrokken is, nl. de vrouwelijke bevolking van 15 tot en met 44 jaar.

Wegens de relatief zwakke demografische waarde van de algemene vruchtbaarheidscijfers wordt hierna de invloed nagegaan van een aantal demografische struktuurelementen op de vruchtbaarheid.

Hierbij moet wel opgemerkt worden dat voor deze variabelen een analyse op gemeentelijk vlak onmogelijk is, zodat gegevens verstrekt worden voor het globale arrondissement Halle-Vilvoorde (waarvan het randgebied toch een groot gedeelte uitmaakt).

Bij vergelijking van de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers, haalt het arrondissement Halle-Vilvoorde in elke leeftijdskategorie een lager niveau dan de andere regio's. De sommatie van deze leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers (van 15 tot 49 jaar) of de gemiddelde afstamming van een hypothetische kohorte van 1.000 vrouwen geeft bijgevolg ook een lager cijfer te zien in Halle-Vilvoorde (1541) dan in Brussel-hoofdstad (1794), de provincie Brabant (1637) en het Rijk (1738).

Differentiëring van de huwelijksvruchtbaarheidscijfers naar de duur van het huwelijk resulteert in een quasi gelijkaardig patroon, hoewel in het arrondissement Halle-Vilvoorde relatief minder geboorten plaatsvinden in de eerste twee huwelijksjaren en meer vanaf het derde tot en met het tiende huwelijksjaar. Dit zou er kunnen op wijzen dat in het arrondissement Halle-Vilvoorde, meer dan elders, aan bewuste spreiding van geboorten wordt gedaan.

Bij opsplitsing van de geboortecijfers naar pariteit bereikt het arrondissement Halle-Vilvoorde het hoogste (relatief) niveau voor de tweede en derde pariteit terwijl de cijfers voor hogere pariteiten lager liggen.

Hieruit kan een sterkere optie blijken voor het twee à drie-kinderengezin in het randgebied en een grotere variatie in de gezinsgrootte elders. Ondersteuning van deze hypothese vormen de cijfers m.b.t. de gezinssamenstelling.

Tot en met vijf personen per gezin ligt het relatieve cijfer van het randgebied, in vergelijking met de andere regio's hoger. Het aantal alleenstaanden daarentegen is in het randgebied (-36) veel kleiner dan elders (14% t.o.v. 19% in het Rijk en 24% in Brussel-hoofdstad). M.a.w. kan gesteld dat de bevolking van het Brusselse randgebied

voor het grootste deel is samengesteld uit kleine gezinnen (2 à 5 personen).

Bij referentie van de vruchtbaarheidscijfers naar de leeftijdsstructuur van de vrouwelijke bevolking in het randgebied en het huwelijkspatroon aldaar, kan ook hier geen verklaring gevonden worden voor de lage nataliteits- en vruchtbaarheidscijfers van het randgebied, wel integendeel.

De vrouwelijke bevolking van het randgebied is een *jonge* bevolking. Het procentueel aantal vrouwen van 0 tot 45 jaar is groter dan in Brussel-hoofdstad, de provincie Brabant en het Rijk. Vermoedelijk vormt het feit dat het hier een migrantenbevolking betreft een verklaring : op 31/12/1970 waren 73.067 mensen te situeren in de leeftijdsklasse 15-34 jaar; hiervan waren 25% ingeweken in de loop van 1970.

Opgesplitst naar kleinere leeftijdskategorieën vertonen de vrouwen op vruchtbare leeftijd een oudere samenstelling in de residentiële gedeelten van het randgebied. Deze trend vinden we terug bij de opdeling van de totale bevolking van het randgebied naar leeftijd. Hypothese is dat migranten, aangetrokken door Brussel-hoofdstad zich daar eerst vestigen en pas wanneer zij gestart zijn met hun gezinsuitbreiding en een zekere beroepsstabiliteit verworven hebben, uitwijken naar het randgebied.

Deze veronderstelling wordt ondersteund door de vaststelling dat het nuptialiteitscijfer niet het niveau bereikt ($5,49^0/00$) van dat van het arrondissement Halle-Vilvoorde ($6,26^0/00$), Brussel-hoofdstad ($6,25^0/00$) of het Rijk ($7,24^0/00$), hoewel het percentage gehuwden in een bepaald jaar in elke leeftijdsklasse hoger ligt in het randgebied dan elders.

2.3. Mortaliteit

Het verloop en de toestand van de mortaliteit sinds 1961 vertoont een differentiatie naargelang de regio's die in beschouwing worden genomen. In vergelijking met het Rijk, het arrondissement Halle-Vilvoorde, de provincie Brabant en Brussel-hoofdstad, kenmerkt het randgebied zich door een laag bruto-sterftecijfer. Om een beeld te krijgen van de reële sterfteintensiteit dient men een aantal sterfte-indices te berekenen die het mogelijk maken de invloed van bepaalde determinanten duidelijk te onderscheiden.

Aangezien de sterfte-intensiteit zeer verschillend is voor de onderscheiden leeftijden biedt het sterftecijfer per leeftijdskategorie een eerste, maar bevredigende benadering van de reële sterfte-intensiteit van het randgebied.

Struktureel verloopt de sterfte naar leeftijd ongeveer gelijk in de vier hierboven vernoemde geografische omschrijvingen (U-curve). Qua intensiteit bestaan echter reële verschillen. Het arrondissement Halle-Vilvoorde (dat een zeer groot deel van het Brusselse randgebied omvat) kent op alle niveaus sterfte-intensiteiten die vaak gevoelig beneden het rijksgemiddelde liggen. Wellicht is dit sterftepatroon te verklaren door een combinatie van gunstige factoren die het gevolg zijn van de nabijheid van een grootstad (sociaal-medische infrastructuur) en van het gunstiger ziektebeeld van de agrarische milieus.

Het lage sterftecijfer van het randgebied wordt bovendien gunstig beïnvloed door de leeftijdsstructuur. De naar leeftijd gestandaardiseerde sterftecijfers liggen overal (behalve in de Z.-W. industriële zone) in het randgebied hoger dan de reële bruto-sterftecijfers, zodat we kunnen besluiten dat de regio's een gunstiger sterftepatroon vertonen dan het Rijk. Dat de gestandaardiseerde cijfers overal in het randgebied onder het niveau van het Rijk liggen (behalve in de Z.-W. industriële zone), betekent dat de leeftijdsstructuur een positieve invloed uitoefent op het sterftecijfer.

Differentiatie van de sterftecijfers naar doodsoorzaken bevestigt reeds eerder gerealiseerde bevindingen van L. Delanghe (2) dat de sterfte een verschillende structuur vertoont naargelang het sociologisch woonmilieu.

De doodsoorzaken die aan invloed toenemen (3) met de graad van verstedelijking, nl. de infectueuze en parasitaire ziekten, de nieuwvormingen, de mentale stoornissen, de ziekten van de spijsverteringsorganen en de ziekten van de urogenitaalorganen scoren in Brussel-Hoofdstad inderdaad hogere cijfers dan in het arrondis-

(2) L. DELANGHE, "Differentiële sterfte in België. Een sociaal demografische analyse", *Sociologische Verkenningen* 3, Sociologisch Onderzoeksinstituut, K.U. Leuven, 1972.

(3) De doodsoorzaken worden geclassificeerd aan de hand van een internationale en door de Wereldgezondheidsorganisatie opgestelde nomenclatuur. Het is de in 1965 gewijzigde en vanaf 1969 toegepaste lijst die bij de hiernavolgende analyse wordt gehanteerd.

sement Halle-Vilvoorde en het Rijk. Het arrondissement Halle-Vilvoorde neemt, inzake de vermelde doodsoorzakenkategorieën, een intermediaire positie in tussen Brussel-Hoofdstad en het Rijk.

Vermelden we tot slot van deze schets van de algemene sterfte van het randgebied nog de enorme diskrepantie tussen de relatief belangrijke aanwezigheid van vreemdelingen in bepaalde subregio's en hun (positieve) bijdrage tot de mortaliteit van deze regio's.

Wegens de specifieke problematiek en de eigen methodologische benaderingswijze heeft het wel zin aan de sterfte van het eerste levensjaar een afzonderlijke paragraaf te wijden. De hoogste frekwentie inzake zuigelingensterfte is terug te vinden in Brussel-Hoofdstad; de laagste in het Brusselse randgebied.

Bij onderzoek van de onderscheiden componenten van de zuigelingensterfte wordt de hypothese van concentratie van ongunstige factoren die de positieve invloed van een betere infrastructuur in een geïurbaniseerde samenleving teniet doen, ondersteund. Wanneer de zuigelingensterfte wordt uitgesplitst naar haar twee grote componenten, nl. de neonatale en de postneonatale sterfte, blijkt dat het belangrijkste deel van de zuigelingensterfte overal wordt ingenomen door de neonatale strefte, hoewel Brussel-Hoofdstad zich op het laagste niveau situeert. Inzake postneonatale sterfte scoort Brussel-Hoofdstad het hoogst. Het relatief hoog mortinaliteitscijfer indachtig, menen wij te kunnen besluiten dat in Brussel-Hoofdstad inderdaad kan gesproken worden van een concentratie van ongunstige factoren waardoor het doodgeboortencijfer hoger ligt dan elders, ondanks de betere infrastructuur.

Wanneer die biologisch belaste vruchten toch levend ter wereld gebracht worden is het om infrastrukturele redenen mogelijk ze langer in leven te houden dan elders.

In de Rand daarentegen speelt een gunstige combinatie van factoren waardoor enerzijds minder doodgeboorten plaatsvinden (landelijker milieu) en anderzijds het overlijdensmoment van een aantal biologisch-erfelijk belaste boorlingen (wegens de nabijheid van de stad) een tijdlang kan worden uitgesteld.

**NIVEAU VAN DE ONDERSCHIEDEN COMPONENTEN VAN DE
ZUIGELINGENSTERFTE, 1974-1975 (°/oo)**

Gebiedsomschrijving	Mortina- taliteits- cijfer	Eerste- week st.- st.cijfer	Perinataal sterfte- cijfer	Neonataal sterfte- cijfer	Postneo- nataal st.cijfer	Zuigel- sterfte- cijfer(1)
N. industr. zone	11,63	9,97	21,60	13,29	6,64	19,93
O. resid. zone	5,41	7,21	12,62	7,21	10,81	16,22
Z.-O. overgangszone	6,80	10,20	17,00	13,61	3,40	17,01
Z. resid. zone	10,20	10,20	20,40	10,21	3,40	13,61
Z.-W. industr. zone	7,46	11,19	18,65	14,93	7,46	22,39
N.--N.W. resid. zone	7,82	10,43	18,25	11,29	2,61	13,90
Restzone	13,30	9,14	22,44	9,14	3,33	12,47
RAND - 36	8,22	9,80	18,02	11,06	5,37	16,43
- 60	9,62	9,62	19,24	10,53	4,81	15,34
Arrondissement Halle- Vilvoorde	9,41	9,59	19,00	11,37	4,26	15,63
Arrondissement Brussel- Hoofdstad	11,03	8,75	19,78	10,64	6,62	17,26
Provincie Brabant	9,56	8,53	18,09	10,32	5,58	15,89
Het Rijk	10,18	10,08	20,26	11,77	4,83	16,60

2.4. Migratie

De analyse van de natuurlijke ontwikkelingsfactoren bevestigt wat al bij het begin van dit artikel werd vastgesteld, nl. dat de toch wel dynamische bevolkingsontwikkeling van het randgebied slechts het gevolg kan zijn van een grote mobiliteit in dit gebied. Een nader onderzoek van het migratiefenomeen is dan ook noodzakelijk. Zoals de natuurlijke bevolkingsgroefactor, bestaat ook de sociale komponent van de bevolkingsgroei uit 2 determinanten, nl. de inwijking en de uitwijking die samen het migratiesaldo opleveren.

Op basis van de gegevens van de "loop van de bevolking" werd het aantal in- en uitwijkingen tussen 1961 en 1975 in het randgebied geregistreerd. Het resultaat is te vinden in de tabel op blz. 253.

Opmerkelijk is dat het migratiesaldo in de noordelijke industriële zone continu is afgenomen sinds 1961. In de zuidwestelijke industriële, de oostelijke residentiële, zuidelijke en noordwestelijke residentiële zone is het migratiesaldo tot 1970 toegenomen maar vertoont sindsdien een daling, hoewel de migratiesaldi positief blijven.

De enige zones die een toenemende migratie-expansiviteit onder vinden waren de zuidoostelijke overgangszone en de restzone, hoewel dit op dit ogenblik niet meer zo duidelijk is. Ter illustratie kunnen hier de cijfers vermeld worden voor de gemeenten Tervuren (fusiegemeente) en Sint-Genesius-Rode in 1979. In de periode 1971-1975 groeiden deze gemeenten aan met respectievelijk 89,81 en 85%, dank zij een positief migratiesaldo tegenover slechts met 82,44 en 82,79% in 1979. Deze laatste cijfers gelden weliswaar maar voor één jaar, nl. 1979, hoewel de trend, die op basis van deze cijfers kan vastgesteld worden in zeer veel gemeenten van het randgebied teruggevonden wordt.

Men kan zich terecht afvragen of er inderdaad een achteruitgang aan de gang is in de migraties naar het randgebied ofwel of dit gebied, omschreven op basis van de cijfergegevens van 1970, niet een te beperkte weergave geworden is van de realiteit. M.a.w. kan men zich afvragen of op dit ogenblik niet reeds veel verder gemeenten van Brussel aangesproken worden als potentieel vestigingsgebied voor kandidaat-migranten. Ondanks een achteruitgang blijft de migratiefactor in het onmiddellijk aan Brussel grenzende gebied de belangrijkste (70 tot 100%) zoniet de enige bron van bevolkingsaangroei (bv. in Beersel, Drogenbos, Wemmel).

OMVANG VAN DE MIGRATIES IN HET BRUSSELSE RANDGEBIED 1961-1975

[illegible]

Sociologisch roept een massale inwijking in een bepaald gebied steeds vragen op m.b.t. het integratieproces van deze immigranten (4).

In het gebied dat het voorwerp van onderzoek uitmaakte, verleent de geografische situering in de nabijheid van de tweetalige Brusselse agglomeratie een bijzondere dimensie aan deze problematiek. Er kan immers verondersteld worden dat dit gebied een belangrijke toeleveringsbron is voor immigratie naar het randgebied; hierdoor komen groepen met een verschillende moedertaal in interactie met elkaar, wat een bijzondere dimensie verleent aan het integratievraagstuk (5).

Op basis van de cijfers van de Volkestelling 1970 werd nagegaan hoeveel mensen er zijn per subgewest van het Randgebied, hoeveel daarvan zijn ingeweken en welke hun vorige verblijfplaats was. Hieruit blijkt dat in de residentiële zones rond de helft van het totaal aantal mensen dat ooit geïmmigreerd is, afkomstig is uit Brussel-Hoofdstad. Differentieert men naar periode van inwijking, dan blijkt dat vanaf de jaren '50 dit percentage veel hoger ligt (60% en meer). Vanaf het midden van de jaren '60 lijkt het aandeel uit Brussel afkomstige inwijkelingen te dalen maar deze daling is slechts relatief en wordt veroorzaakt door het stijgend aantal vreemdelingen dat zich in de randzone komt vestigen (5,2% in de periode 1955-59 tegenover 22,4% in 1970).

De steeds belangrijker wordende internationale functie van Brussel-Hoofdstad en het gevoerde gezinsherenigingsbeleid na 1960 heeft hier zeker toe bijgedragen. Voor E.E.G.-onderdanen wordt voor 100% en voor de overige buitenlanders voor 50% tegemoetgekomen in de reiskosten van de gezinsleden van buitenlandse werknemers (mits een aantal voorwaarden).

Dat de daling van het aantal uit Brussel-Hoofdstad afkomstige inwijkelingen slechts relatief is wordt bevestigd wanneer men de binnenlandse immigratie in het Brusselse randgebied afzonderlijk be-

(4) G. GERMANI, "Migration and acculturation", in : P. HAUSER, *Handbook for social research in urban areas*, Unesco, 1964, pp. 170-194. J.A. JACKSON, *Migration*, Cambridge, Univ. Press, 1969, pp. 181-237.

(5) J.A. FISHMAN, "Language maintenance and language shift. The American immigrant case within a general theoretical perspective", in : *Sociologus*, 1965, pp. 19-38.

schouwt. Dan blijkt inderdaad dat in de periode 1960-1970 ongeveer 70% van alle binnenlandse immigranten in dit gebied afkomstig waren uit Brussel-Hoofdstad. Op dit ogenblik (1979-1980) lijkt de immigratie vanuit Brussel toch ietwat te zijn afgenomen (60 à 65%) en lijkt het percentage van 70% alleen geldig voor de zogenaamde faciliteitsgemeenten rond Brussel (bv. Linkebeek, 71%; Drogenbos, 69%...).

Op grond van het voorgaande menen wij te mogen stellen dat de intensieve demografische migratie naar het Brusselse randgebied tevens kan beschouwd worden als een kulturele migratie vanwege het belangrijk aantal vreemdelingen en Brusselaars in de migrantenpopulatie. Een micro-onderzoek van deze migratieprocessen dringt zich bijgevolg op indien het in de bedoeling ligt te komen tot een inzicht in de maatschappelijke problematiek van het Randgebied.

BESLUIT

Dat het landelijk gebied rond Brussel tot één van onze belangrijkste Belgische probleemgebieden uitgegroeid is, behoort al een hele tijd tot de "common sense". Dat dit proces te wijten is aan de snelle en wanordelijke verstedelijking die op haar beurt het gevolg is van een massale inwijking in dit gebied is al voor veel minder mensen duidelijk.

De bevolking groeit namelijk voor soms 80% of meer aan dank zij een positief migratiesaldo terwijl deze immigranten bovendien overwegend uit de Brusselse agglomeratie of het buitenland afkomstig zijn.

Een integratie van deze migranten c.q. vrijwaring van het authentieke (Vlaamse) karakter van het randgebied van Brussel wordt dan ook sterk bemoeilijkt.

Wij menen dan ook te mogen stellen dat het volledig blootleggen van de migratieprocessen een eerste vereiste is om te komen tot een wetenschappelijk verantwoorde benadering en oplossing van de problemen die zich in dit gebied voordoen.

Drs. Annemie Vandamme
Departement Sociologie
K.U.L.
Van Evenstraat 2C
3000 Leuven

**MIGRATIES TE BRUSSEL :
VERHUISBEWEGINGEN TE EN VANUIT
ANDERLECHT, 1978**

door

Mie DOYEN

en

Mark THIELENS

V.U.Brussel — Sociologie

1. INLEIDING

In de loop van 1979 werden op de Dienst Bevolking van de gemeente Anderlecht migratiegegevens overgenomen. Daar de fokus van deze deelstudie niet de motivatie van het migreren was, maar het achterhalen van intra-urbane migratiepatronen in een sociaal-demografisch en morfologisch kader, werd besloten als onderzoeksentiteit niet de individuele migrant te hanteren maar wel de verhuizende entiteit, zijnde gezinnen, familiekeren en alleenstaanden. Barbichon ondersteunt deze optie door te stellen dat de migrerende eenheid doorgaans een groep is en de beslissing van te verhuizen vaak het resultaat is van een compromis (1). In een vrij economisch getinte analyse van migratiebewegingen stelt Da Vanzo de dichotomie individuele entiteit-groepsentiteit nog scherper. Zij definieert geografische mobiliteit als een middel waardoor menselijk kapitaal (= human resources) naar de plaats waar het gebruik het hoogst gewaardeerd wordt, beweegt. Zij stelt dat de benadering in een familiale kontekst dient te gebeuren wil men een idee krijgen van de familiale interacties die het migratieproces beïnvloeden. Beslissingen aangaande

(1) BARBICHON, p. 2.

migraties genomen door individuen in een familiale kontekst kunnen anders van aard zijn dan in een louter individuele. Migreren wordt beschouwd als een investering waartoe pas overgegaan wordt als de verwachte waarde van de baten de kosten zal overschrijden; kosten en baten die relevant zijn voor de totaliteit van de familie (2). Opgemerkt dient te worden dat wat de intra-urbane migraties betreft het economisch motief niet zo doorslaggevend van aard zal zijn als Da Vanzo in het algemeen voor migraties vooropstelt. Rekening houdend met de geringe geografische afstand is deze faktor minder relevant (3). Dit heeft echter geen invloed op de stelling van Da Vanzo aangaande de "familiale" aard van de bewegingen.

Er dient enige aandacht besteed te worden aan het woordgebruik in de verdere analyse. Termen zoals "Anderlechtse migranten", "migranten", "migrerende Belgen, vreemdelingen", staan telkens qua aantal op de verhuizende entiteit en geven geenszins een exact beeld van het aantal migrerende individuen (tenzij anders vermeld). Een raming kan bekomen worden door rekening te houden met de gemiddelde gezinsgrootte.

De 160 boekdelen van de registers van de Dienst Bevolking te Anderlecht werden doorgenomen. 5486 Belgische verhuisbewegingen werden genoteerd. Deze entiteiten, voorzien van een identifikatienummer werden gekodeerd naar :

- familiale samenstelling
- nationaliteit
- leeftijd
- "oude" woonplaats
- "nieuwe" woonplaats
- beroep.

Afhankelijk van de aanduidingen in de dossiers werd ter plaatse uitgemaakt of men met alleenstaanden, gezinnen of familiekeren te maken had. Individen behorende tot één gezin of tot één familiekeren ondernemen samen één beweging. Scheidende echtparen met of zonder kinderen ondernemen doorgaans twee bewegingen. Deze laatsten werden apart genoteerd. Zo werd het volgende onderscheid ingevoerd :

Individuele beweging : alleenstaanden, personen ten laste die

(2) DA VANZO : p. V, 6 e.v., 9 e.v.

(3) SABAGH, e.a., p. 89.

apart migreren, uit de echt gescheiden personen die individueel verhuizen...;

Groepsbeweging : gezinnen, familiekeren.

De nationaliteit van de migranten werd overgenomen en gekodeerd per land. Rekening houdende met differentiaties qua nationaliteit werd een verdeling doorgevoerd in subgroepen zijnde :

- België
- Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittannië, Luxemburg, Nederland,
- Canada, Verenigde Staten,
- Europa — Middellandse Zee,
- Zwart-Afrika,
- Rest (4).

Om praktische redenen werden de verhuisbewegingen van vreemdelingen alleen genoteerd als ze voorkomen in de Bevolkingsregisters. Op basis van de in de dossiers vermelde geboortedatum werd de leeftijd bepaald. Wat individuele bewegingen betreft was dit eenvoudig, bij groepsbewegingen werd de leeftijd van het gezinshoofd of van het hoofd van de familiekeren als indikator gehanteerd.

De "oude woonplaats" te Anderlecht werd gekodeerd per statistische sektor, een vrij homogene mikrozone binnen een gemeente (5). Volgende sektorindeling geldt te Anderlecht.

TABEL 1 :

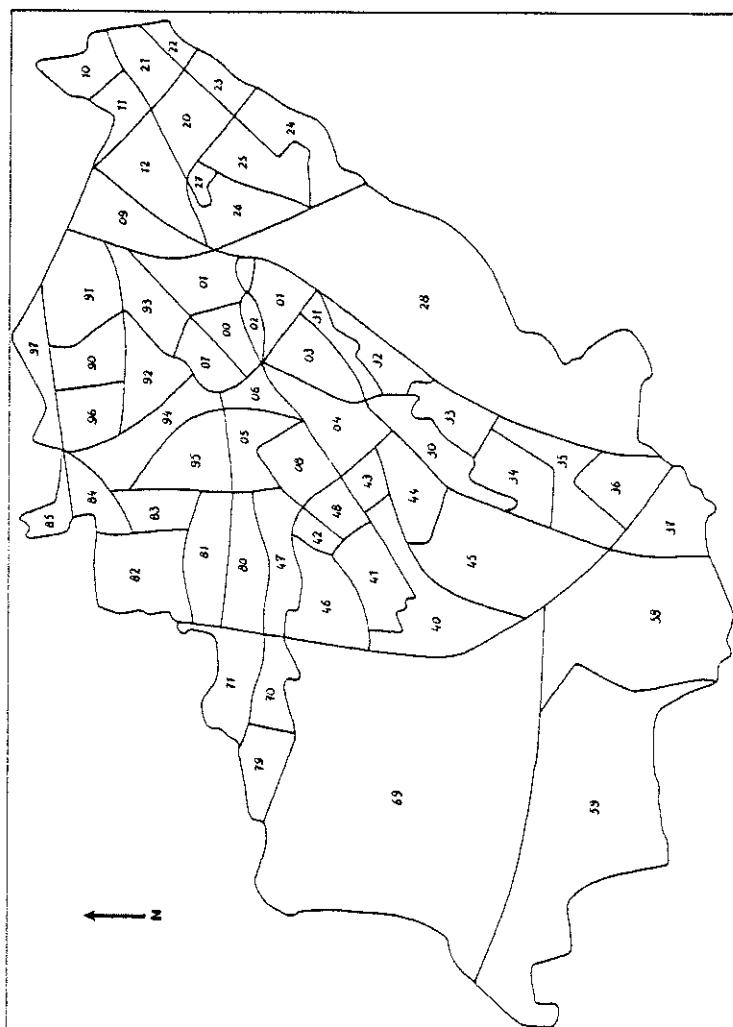
STATISTISCHE SEKTOREN TE ANDERLECHT

00 Verzet 01 Kleinmolen 02 Wayez 03 Rauter 04 Veeweide 05 Linde
06 Porselein 07 Miniemen 08 Astrid (park) 09 Birmingham 10 Dauw-Oost
11 Dauw-West 12 Slachthuis 20 Raadsbuurt 21 Brogniez-Noord
22 Brogniez-Zuid 23 Raadsbuurt-Zuid 24 Herziening-Zuid 25 Herziening-Noord
26 Albert I-buurt 27 Albert I-buurt flatgebouwen 28 Klein Eiland-Rechteroever
30 Bizet 32 Dageraad 33 Rad-Walcourt 34 Rad-Tuinwijk 35 Ceria-Woonzone
36 Ceria 37 Zuun-industrie 40 Vives-Flatgebouwen 41 Romain Rolland
42 De Kat 43 Van Beethoven 44 Sportstadion (Gemeentelijk) 45 Lenniksebaan
46 Scherdmemaal 47 Scherdmemaal-Noord 48 Nellie-Melba 58 Vogelzang
59 Mylenmeers 69 Neerpede 70 Goede Lucht - Kern 71 Goede Lucht - Tuinwijk
79 Goede Lucht - Verspreide bewoning 80 Voor 81 Broek 82 Moortebek-
Shakespeare 83 Peterbos 84 Ninoofsesteenweg 85 Aubade 90 Scheutkapel
91 Scheut - Oost 92 Jakob Smits 93 Boompark 94 Scheutveld 95 Willemyns
96 Scheut-West 97 Ossegem.

BRON ; N.I.S. - Deel 13, Volkstelling p. 69.

- (4) Deze categorieën zijn uitsluitend.
- (5) N.I.S. - Volkstelling Deel 13, pp. 5-16.

STATISTISCHE SEKTOREN TE ANDERLECHT

In een tweede fase werd beslist, althans wat Anderlecht betreft, sektoren met minder dan 300 inwoners ten tijde van de Volkstelling (1970) te elimineren (6) en enkel statistisch "zinvolle" sektoren werden behouden. Sektoren met geen of zeer weinig inwoners zijn doorgaans stadsdelen waar een andere dan de woonfunctie domineert : industriegebieden, parken, bossen, e.d.

Volgende sektoren werden derhalve geëlimineerd :

TABEL 2 :

SEKTOREN MET MINDER DAN 300 INWONERS, 1970 ANDERLECHT (7)

Sektor	Aantal inwoners
08 Astrid (park)	77
28 Klein Eiland (rechteroever)	265
36 Ceria	165
37 ZUUM - Industrie	67
59 Mijlenmeers	183
79 Goede Lucht - Verspreide bewoning	69

De resterende 53 sektoren worden in de analyse betrokken.

Het "nieuwe adres", m.a.w. de door de migrant opgegeven nieuwe hoofdresidentie werd gekodeerd per provincie, arrondissement en gemeente. Voor de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie werd een kodering op sektorniveau doorgevoerd (8) gezien de fokus op de intra-urbane migraties ligt. Zo wordt het mogelijk differentiaties binnen de gemeenten te achterhalen. Migratiepatronen vanuit Anderlecht kunnen met deze methode geanalyseerd worden op een niveau dat meer verfijnd is dan het gemeentelijk niveau.

Het feit dat de nieuwe woonplaats deze is opgegeven door de migrant dient benadrukt te worden. Eventuele afwijkingen waren niet direct te achterhalen. Enkel een minutueus detailonderzoek van de 5.486 bewegingen kon eventuele verschillen aan het licht brengen. De bewegingen waarbij de nieuwe woonplaats onbekend is, m.a.w. de ambtelijk geschrapt (aantal : 633 individuen, 1978 (9)) werden niet opgenomen. Enerzijds ontbrak er een, binnen het kader van de

(6) DE LANNOY, *Residentiële differentiatie*, p. 45 e.v.

(7) N.I.S., Volkstelling Deel 13, p. 69.

(8) IDEM, p. 69 e.v.

(9) Bron : Dienst Bevolking Anderlecht.

analyse, cruciaal gegeven m.n. de nieuwe woonplaats, anderzijds worden deze individuen, en bijgevolg de daarmee gepaard gaande bewegingen, bij de buitenlandse emigraties gevoegd. Gezien de optiek van de studie werd beslist de buitenlandse emigraties niet te beschouwen. Dit impliceert dat de ambtelijk geschrapte individuen automatisch uit de analyse wegvallen.

De beroepsactiviteiten werden gekodeerd op basis van de internationale beroepsklassifikatie van M. Elchardus (10). In een tweede fase werden deze beroepen geherkodeerd in 6 groepen :

- arbeiders,
- bedienden,
- vrije beroepen en hoger kaderpersoneel,
- zelfstandigen in handel, vervoer en diensten,
- zelfstandigen in ambachten en nijverheid,
- zonder beroep.

Dit teneinde de vergelijkbaarheid, nodig voor het onderkennen van mogelijke relaties met volkstellingsvariabelen, te bekomen (11).

De aandacht dient gevestigd op het feit dat de bepaling van het beroep niet door het onderzoeksteam gebeurde, maar daarentegen diende overgenomen te worden uit de gekonsulteerde dossiers.

Dit impliceert dat :

- eventueel fout opgegeven en fout genoteerde beroepen overgenomen werden;
- gewijzigde beroepssituaties ongekend zijn;
- eventuele werkloosheid op het tijdstip van het onderzoek ongekend is.

Een genuanceerd en veralgemeend beschouwen en interpreteren van deze gegevens is niet overbodig.

2. TOTALE POPULATIE

Teneinde een zo volledig mogelijk beeld op te hangen van de interne bewegingen te en de emigraties binnen België vanuit Ander-

(10) M. ELCHARDUS, *Een internationale beroepsklassifikatie (IBK) en een gestandaardiseerde internationale beroepsprestigeschaal (GIBS)*.

(11) Het volkstellingsmateriaal van De Lannoy met een analoge hercodering, werd gebruikt.

lecht werd besloten de totaliteit van de gegevens door te lichten naar familiale samenstelling, nationaliteit, leeftijd, sektor van vertrek, sektor van aankomst en beroep. Waar mogelijk wordt een vergelijking gemaakt met het onderzoek van Dussart-Ferron "Les changements de résidence et les quartiers à Anderlecht. Une contribution à l'étude géographique de l'agglomération bruxelloise" (1963). De studie van Dussart-Ferron en onderhavig onderzoek verschillen voornamelijk op twee punten :

1. Dussart-Ferron beschouwt immigraties, interne bewegingen en emigraties. Het onderzoek naar de verhuisbewegingen te en vanuit Anderlecht houdt rekening met interne bewegingen en binnenlandse emigraties.
2. Dussart-Ferron werkt op het niveau van "quartiers", in 1962 als verschillend van elkaar onderscheiden door het hoofd van de Dienst Bevolking te Anderlecht. Het huidige onderzoek werkt op basis van de statistische sectoren van de volkstelling (1970).

2.1. Aantal — familiale samenstelling

De 5.156 (12) beschouwde bewegingen werden uitgevoerd door 50.3 individuen (2.594) en door 49.7% gezinnen en familiekeren (2.562). Het ruime aandeel éénpersoonsbewegingen is ten dele te wijten aan de samenstelling van de Brusselse bevolking in globaal en ten dele aan de specifieke opbouw van de migrantenpopulatie zelf. In de Brusselse agglomeratie woont één op vijf vrouwen en één op acht mannen alleen (1970). Tevens kent Brussel-hoofdstad, in vergelijking met het Rijk, zeer hoge percentages gescheiden personen (13). In dit verband kan de evolutie van het aantal echtscheidingen in het arrondissement Brussel illustrerend werken.

(12) De 5486 genoteerde bewegingen werden herleid tot 5.156. Bewegingen uit sectoren met minder dan 300 inwoners (1970) werden weggelaten. Alle migranten jonger dan 18 jaar eveneens. Onvolledige transkripties die niet meer te controleren waren werden eveneens geëlimineerd.

(13) WIJGAERTS, pp. 112, 158.

TABEL 3 :

EVOLUTIE VAN HET AANTAL ECHTSCHIEDINGEN,
BRUSSEL-HOOFDSTAD — RIJK, PER 100.000 INWONERS

	1955	1960	1965	1970	1972	1974	1976	1978
Brussel-Hoofdstad (*)	95.29	91.12	116.71	128.54	149.39	181.52	228.97	225.47
Het Rijk	49.64	50.00	58.11	66.35	80.52	103.52	128.93	137.52
Vlaamse Regio	—	—	—	45.97	61.36	80.11	101.33	110.82
Waalse Regio	—	—	—	80.11	90.37	120.61	144.28	155.70
Brussel-Hoofdstad	—	—	—	128.54	149.39	181.52	228.97	255.47

(*) Voor 1963 maakte het arrondissement Halle-Vilvoorde deel uit van het oude arrondissement Brussel.

Bron : Evolution des mariages et divorces de 1920 à 1978 (14).

Uit tabel 3 blijkt dat Brussel-Hoofdstad in de tijd een opmerkelijk hoger aantal echtscheidingen kent dan de Vlaamse en Waalse regio en dan het Rijk. In 1978 bereikte het aantal echtscheidingen de waarde van 2.26 per duizend inwoners. De waargenomen stijging op de totale populatie van de agglomeratie kan men als een indikator beschouwen van een soortgelijke stijging te Anderlecht en misschien zelfs in meerdere mate bij de migranten. Tevens dient men er rekening mee te houden dat enkel de officiële scheidingen geregistreerd werden, de feitelijke scheidingen zijn onbekend.

De specifieke opbouw qua burgerlijke staat van een migrantenpopulatie wordt duidelijk geïllustreerd door de samenstelling van de migrantensteekproef van Dussart-Ferron (15).

(14) I.N.S., Evolution des mariages et divorces de 1920 à 1978, pp. 692-693.

(15) DUSSART-FERRON, p. 161

TABEL 4 :

SAMENSTELLING NAAR BURGERLIJKE STAAT,
DUSSART-FERRON (1962)

Burgerlijke Staat	% Anderlecht 1962 (N=1150)
Wettelijk gescheiden	4.2
gescheiden	28.9
gehuwd	38.3
samenwonend	1.9
weduwe (-naar)	11.3
ongehuwd	14.8

BRON : Dussart-Ferron.

De grote proportie gescheiden personen (al of niet wettelijk) zou volgens de auteur een teken kunnen zijn van de sterke instabiliteit van de populatie, sociaal gezien. Deze instabiliteit kan één van de redenen van de mobiliteit zijn. Een vergelijking met de totale bevolking van Anderlecht kon Dussart-Ferron niet doorvoeren daar analoge gegevens ontbraken.

TABEL 5 :

SAMENSTELLING MIGRANTENPOPULATIE, INDIVIDUELE EN GROEPS-
BEWEGINGEN, PER LEEFTIJDSCATEGORIE

Leeftijd	aantal	%	éénpersoonsgezin		meerpersoonsgezin	
			aantal	%	aantal	%
18-19	106	2.0	96	90.6	10	9.4
20-29	1692	32.8	947	56.0	745	44.0
30-39	1133	22.0	376	33.2	757	66.8
40-49	767	14.9	299	39.0	1468	61.0
50-59	546	10.6	243	44.5	303	55.5
60-69	406	7.9	226	55.7	180	44.3
70-79	333	6.5	259	77.8	74	22.2
80-89	161	3.1	139	86.3	22	13.7
90-99	12	.2	11	91.7	1	8.3
	5156	100.0	2596		2560	

Tabel 5 geeft de verdeling van éénpersoons- en meerpersoonsbewegingen weer, per leeftijdskategorie. Gezinnen en familiekeren, met gezinshoofden tussen 30 en 59 jaar nemen, binnen de overeenstemmende leeftijdskategorieën, meer dan 55% van de migratiebewegingen voor hun rekening. In de leeftijdsgroep 30-39 jaar klimt dit percentage op tot 66.8%. Hoe ouder de hoofden van de migrerende gezinnen en familiekeren worden, hoe groter de proportie wordt van de éénpersoonsbewegingen. Opvallend is het feit dat binnen de groep der 20-29-jarigen de alleen-migrerende een vrij ruime meerderheid uitmaken, te meer daar het hier geen immigraties naar de agglomeratie betreft. Verondersteld wordt dat echtscheidingen hierbij een rol kunnen spelen.

De waarden kunnen vrij normaal lijken voor de beschouwde leeftijdsgroepen, maar een vergelijking naar gezinssamenstelling met de totale populatie van Anderlecht lijkt aangewezen. In 1970 telde Anderlecht 28.45% alleenwonende mannen en vrouwen, tegenover 71.55% private gezinnen (16). Geen enkele waarde, gespreid over de ganse migrantenpopulatie of berekend per leeftijdskategorie benadert deze waarden. De gezinssamenstelling van de migranten wijkt af van deze van de totale bevolking van Anderlecht : er is een oververtegenwoordiging van alleenwonenden die deelnemen aan het proces. Deze alleenwonenden worden gevormd door alleenwonende ongehuwden, al of niet legaal gescheidenen, weduwen en weduwnaars. Men mag echter niet uit het oog verliezen dat de volkstelling enkel de kategorie wettelijk gescheiden kent.

Globaal genomen mag men spreken zoals Dussart-Ferron van een sociaal instabiele populatie, waarbij geografische mobiliteit een gevolg kan zijn van de instabiliteit in de gezinssamenstelling. Deze bewering wordt versterkt door het feit dat, binnen de beschouwde migrantengroep, de gescheiden personen met kinderen bij de meerpersoonsbewegingen gerangschikt werden.

2.2. Nationaliteit

Zoals reeds vermeld werd konden niet alle bewegingen van vreemdelingen genoteerd worden. Daarmee rekening houdend kan

(16) WIJGAERTS, p. 126.

men stellen dat het procentuele aandeel van migranten van vreemde nationaliteit enigszins onderschat wordt.

TABEL 6 :

BEVOLKING ANDERLECHT, 1978, NAAR NATIONALITEIT

Nationaliteit	aantal 1978
België	74.871
Duitsland	192
Frankrijk	2.349
Groot-Brittanië	237
Luxemburg	104
Nederland	323
Algerije	144
Griekenland	1.726
Italië	6.521
Marokko	3.993
Portugal	223
Spanje	4.034
Tunesië	144
Turkije	607
Rest	1.625
Totaal	97.063

BRON : Dienst Bevolking Anderlecht.

TABEL 7 :

**EVOLUTIE VAN DE BEVOLKING VAN VREEMDE NATIONALITEIT,
ANDERLECHT**

jaartal	Totale bevolking	Vreemdelingen	%
1961	94.677	4.285	4.53
1970	103.753	15.150	14.60
1975	101.203	18.383	18.16
1977	98.300	21.874	22.25
1978	97.063	22.192	22.86

BRON : WIJGAERTS, p. 61, 62, 136. Dienst Bevolking Anderlecht.

De totale bevolking van Anderlecht loopt terug sinds 1970. De bevolking van vreemde nationaliteit neemt, ondanks de daling van de totale populatie, toe. Dit, in de loop van de beschouwde periode (1961-1978) door én immigratie én de jonge bevolkingsstructuur van de vreemdelingenpopulatie. De procentuele stijging van het vreemdelingenaantal impliceert een procentuele daling van de bevolking van Belgische nationaliteit. In 1978 telde Anderlecht ruim vijf maal zoveel vreemdelingen als in 1961. De verklaring voor deze vrij spektakulaire evolutie kan men terugvinden bij A. Martens die een analyse maakte van de immigratie van vreemdelingen in België.

Hij typeert de immigratie van buitenlanders in de periode september 1961 - 1967 - 1974 als niet fundamenteel verschillend met deze in voorgaande fasen. Karakteriserend is echter het feit dat deze immigratie een ontwikkeling kent zonder voorgaande, kwantitatief en kwalitatief gezien. Op het kwantitatieve vlak stelt hij vast dat het aantal ondernemingen en het aantal bedrijfstakken dat beroep doet op vrede arbeidskrachten aanzienlijk stijgt. Kwalitatief bekeken dienden de immigranten niet alleen te produceren maar zich tevens te reproduceren : hun bijdrage leveren tot de demografische ontwikkeling van België. Er had een belangrijke schaalvergroting plaats die geografisch gezien tot verschuivingen leidde.

Voor 1961 waren rond de kolenbekkens van Wallonië en de Kempen de voornaamste concentraties vreemdelingen vast te stellen. Na 1961 hebben de vreemdelingen zich gevestigd in alle belangrijke industriecentra, voornamelijk Brussel. Bovendien ging men over tot rekrutering in Turkije en de Noordafrikaanse landen, wat resulteerde in een verhoogde heterogeniteit (17).

Ruim drie vierden van de Anderlechtse bevolking in 1978 bestaat uit Belgen; een klein vierde bestaat uit vreemdelingen. Binnen deze laatste groep zijn de Italianen (29.38%) het sterkst vertegenwoordigd. Samen met de Spanjaarden (18.18%) en Marokkanen (17.99%) vertegenwoordigen zij meer dan 65% van de Anderlechtse vreemdelingenpopulatie. Naast deze drie belangrijke nationaliteiten vallen de Fransen (10.58%) en de Grieken (7.78%) op door een vrij sterke aanwezigheid. De zogenaamde tweede generatie speelt hierbij een voorname rol.

(17) A. MARTENS, p. 117 e.v.

Verhuisbewegingen Anderlecht, 1978

TABEL 8 :

**AANDEEL, PER NATIONALITEIT IN DE MIGRATIES EN IN DE
TOTALE POPULATIE VAN ANDERLECHT, 1978**

Nationaliteit	aantal bewegingen 1978	%	aandeel in totale bevolking 1978	index
België	4.298	83.36	77.14	1.08
Duitsland	5	0.10	.20	.50
Frankrijk	112	2.17	2.42	.90
Groot-Brittannië	9	0.17	.24	.71
Luxemburg	9	0.17	.11	1.55
Nederland	11	0.21	.33	.64
Algerije	10	0.19	.15	1.27
Griekenland	42	0.81	1.78	.46
Italië	306	5.93	6.72	.88
Marokko	138	2.68	4.11	.64
Portugal	14	0.27	.23	1.17
Spanje	131	2.54	4.16	.61
Tunesië	7	0.14	.12	1.17
Turkije	29	0.56	.63	.89
Rest	35	0.68	1.67	.41
Totaal	5.156	100.00	100.00	

BRON : Dienst Bevolking Anderlecht + eigen gegevens.

TABEL 9 :

**BEVOLKINGSAANDEEL VAN VREEMDE NATIONALITEIT,
MIGRANTEN, TOTALE BEVOLKING ANDERLECHT, 1978**

Nationaliteit	aantal		% bewegingen	% vreemdel. Anderlecht 1978	index
	bewegingen	vreemdel. Anderlecht 1978			
Duitsland	5	192	.58	.87	.67
Frankrijk	112	2.349	13.05	10.58	1.23
Groot-Brittannië	9	237	1.05	1.07	.98
Luxemburg	9	104	1.05	.47	2.23
Nederland	11	323	1.28	1.46	.88
Algerije	10	144	1.17	.65	1.80
Griekenland	42	1.726	4.90	7.78	.63
Italië	306	6.521	35.66	29.38	1.21
Marokko	138	3.993	16.08	17.99	.89
Portugal	14	223	1.63	1.00	1.63
Spanje	131	4.034	15.27	18.18	.84
Tunesië	7	114	.82	.51	1.61
Turkije	29	607	3.38	2.74	1.23
Rest	35	1.625	4.08	7.32	.56
Totaal	858	22.192	100.00	100.00	

BRON : Dienst Bevolking Anderlecht + eigen berekeningen

83% van de beschouwde bewegingen worden door Belgische groepshoofden en alleenwonenden uitgevoerd, 876 bewegingen (16.9%) door hoofden met een vreemde nationaliteit. Wat de vreemde nationaliteiten betreft vormen buurlanden (Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittanië, Luxemburg en Nederland) en de Middellandse Zee-landen de belangrijkste landen van herkomst. Een vergelijking met de gegevens van Dussart-Ferron toont aan dat in 1962 volgende vreemde nationaliteiten bij ongeveer analoge verhuisbewegingen betrokken waren : Italianen, Fransen, vluchtelingen van de Verenigde Naties, Zwitsers en Nederlanders. Binnen deze groep van nationaliteiten was de Italiaanse het belangrijkste, gevolgd door de Franse (18). Het niet terugvinden van bvb. Marokkanen hoeft geen verwondering te wekken : de buitenlandse immigraties verkeerden goen nog niet in een "massale" fase.

Beschouwen we de proporties binnen de totaliteit van de bewegingen en binnen de populatie van Anderlecht (tabel 8) dan valt op dat de Belgen meer deelnemen aan verhuisbewegingen dan hun aandeel in de bevolking. Binnen de groep der buurlanden (Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittanië, Luxemburg en Nederland) is de situatie net omgekeerd, op Luxemburg na. In de groep der Middellandse Zee-landen is de proportie Algerijnen, Portugezen en Tunesiërs in de verhuisbewegingen groter dan in de totale bevolking. Voor Grieken, Italianen, Marokkanen, Spanjaarden en Turken geldt het omgekeerde : hun aandeel in de migraties is kleiner dan hun aandeel in de bevolking. Deze proporties op zich geven echter geen vergelijkbare waarden qua mobiliteit. Daarom werd een indeks berekend die toelaat de nationaliteiten te rangschikken naar mobiliteit. Deze indeks geeft de verhouding aan tussen de bewegingen van de gegeven nationaliteit en haar aandeel in de totale Anderlechtse bevolking.

Deze indeks werd berekend voor :

- alle nationaliteiten (tabel 8);
- de vreemde nationaliteiten (tabel 9).

Een waarde gelijk aan één duidt aan dat de mobiliteit van de betrokken nationaliteit overeenkomstig is met haar aandeel in de bevolking. Een waarde kleiner of groter dan de eenheid wijst op een proportioneel kleinere of grotere vertegenwoordiging in de migraties dan in de bevolking van Anderlecht. Uit tabel 8 en 9 kunnen we deze volgorde afleiden :

(18) DUSSART-FERRON, pag. 162.

- Luxemburg,
- Algerije,
- Portugal,
- Tunesië,
- (België),
- Frankrijk,
- Turkije,
- Italië,
- Groot-Brittanië,
- Marokko,
- Nederland,
- Spanje,
- Duitsland,
- Griekenland.

In deze reeks staan de nationaliteiten gerangschikt in dalende orde van mobiliteit ("België werd tussen haakjes geplaatst omdat deze nationaliteit uiteraard vervalt als men enkel de vreemdelingen in beschouwing neemt). Men dient rekening te houden met het feit dat de gegevens transversaal van aard zijn en jaarlijks sterk kunnen fluctueren. Op het absoluut aantal bewegingen van Belgen, Fransen, Italianen, Marokkanen en Spanjaarden na, zijn de bewegingen van de resterende nationaliteiten gering, zodat hun positie in de lijst volledig aan toeval zou kunnen worden toegeschreven.

TABEL 10 :

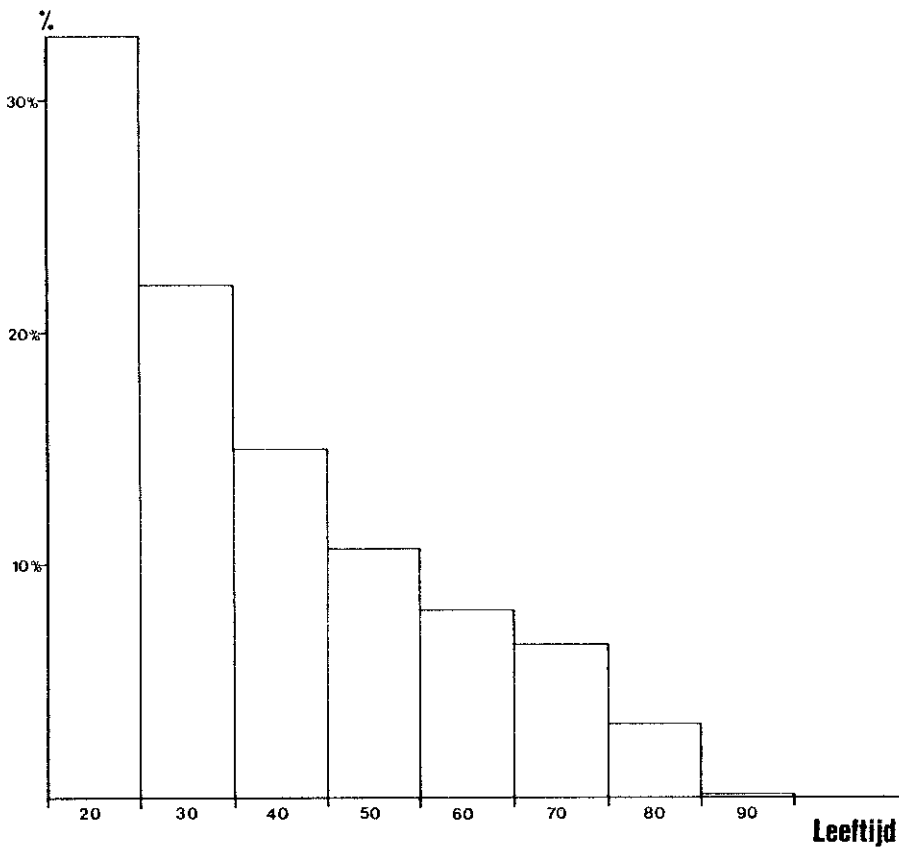
VERDELING NAAR NATIONALITEIT, BELGEN-VREEMDELINGEN, PER LEEFTIJDSCATEGORIE

Nationaliteit	18-19		20-29		30-39		40-49		50-59		60-69		70-79		80-89		90-99	
	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%
België	96	90.6	1403	82.9	899	79.3	569	74.2	465	85.2	373	91.9	320	96.1	161	100.0	12	100.0
Duitsland			1	.1	1	.1	2	.3	1	.2								
Frankrijk	2	1.9	42	2.5	37	3.3	11	1.4	6	1.1	7	1.7	7	2.1				
Groot-Brittannië			4	.2	3	.3			2	.4								
Luxemburg			4	.2	2	.2	1	.1	1	.2	1	.2						
Nederland			3	.2	2	.2	2	.3	1	.2			3	.9				
Algerije			3	.2	3	.3	3	.4	1	.2								
Griekenland			16	.9	4	.3	16	2.1	6	1.1								
Italië	4	3.8	124	7.3	85	7.5	53	6.9	24	4.4	14	3.4	2	.6				
Marokko	3	2.8	35	2.1	37	3.3	55	7.2	5	.9	3	.7						
Portugal			4	.2	4	.3	3	.4	2	.4	1	.2						
Spanje	1	.9	34	2.0	37	3.3	32	4.2	22	4.0	5	1.2						
Tunesië			3	2.0	3	3.0	1	1.0										
Turkije			8	5.0	6	5.0	11	1.4	4	.7								
Rest			8	.5	10	.9	8	1.0	6	1.1	2	.5	1	.3				
Totaal	106	100.0	1692	100.0	1133	100.0	767	100.0	546	100.0	406	100.0	333	100.0	161	100.0	12	100.0

2.3. Leeftijd

FIGUUR 2 :

LEEFTIJDHISTOGRAM (N= 5156)

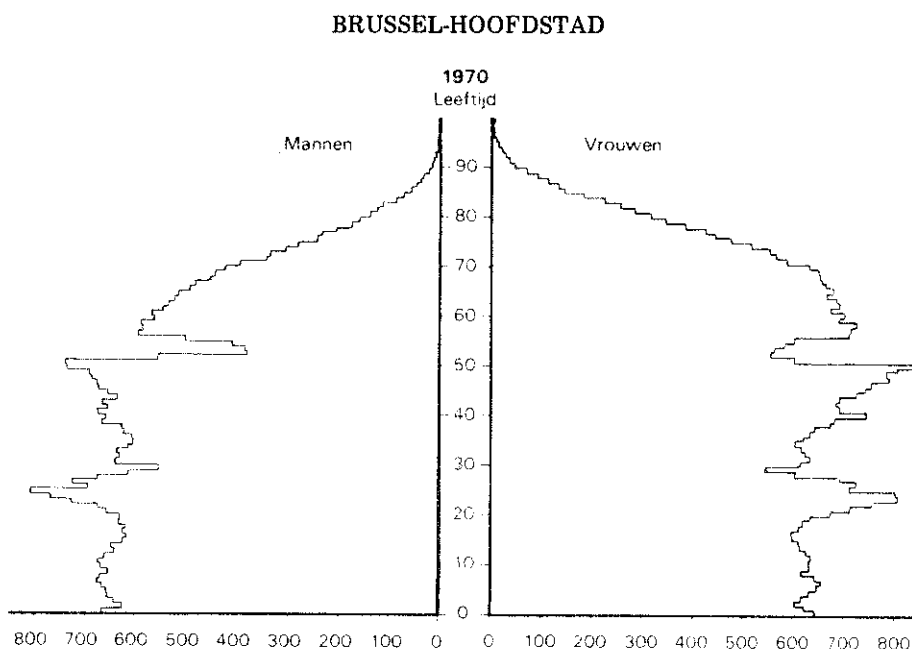
Tabel 5 geeft eveneens de verdeling weer van de migrerende groepshoofden (gezinnen en familiekeren) en alleenwonenden naar leeftijdskategorie. De modale leeftijdsgroep van de migranten wordt gevormd door de 20-29 jarigen. Deze groep leidt 32.8% van de bewegingen.

Dit is ruim 10 meer dan de tweede belangrijkste groep : de 30-39-jarigen. Het histogram illustreert dit visueel : de mobiliteit neemt af met de leeftijd van de migranten.

De bevolking van België is één der oudste ter wereld. Brussel-Hoofdstad kent, én op niveau van de Brabantse arrondissementen, én op niveau van de taalgebieden de hoogste graad van veroudering (19). Dit wordt door beide leeftijdspiramiden geïllustreerd.

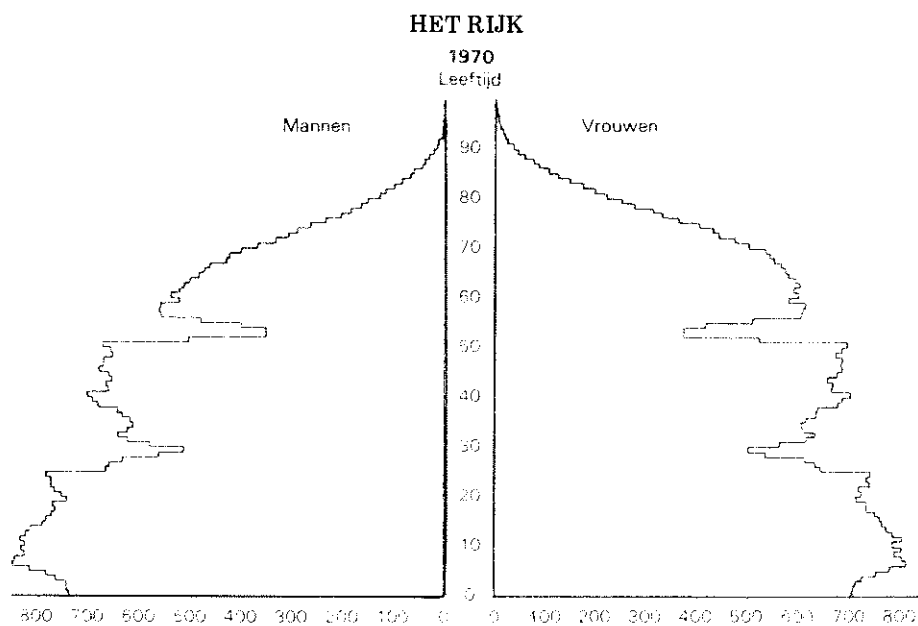
FIGUUR 3 :

LEEFTIJDSPIRAMIDE BRUSSEL-HOOFDSTAD - Rijk (1970) (20)

(19) WIJGAERTS, p. 79. e.v.

(20) H. LARMUSEAU, F. DESMEDT, M. LAMBRECHT, H. DAMAS et C. WATHELAR, pp. 216-219.

Bron : Larmuseau et al., p. 219.

Beschouwt men echter de verdeling naar leeftijd van de migranten (tabel 5 en 10) dan wordt de jongere leeftijdsstructuur ervan duidelijk. Opgemerkt dient te worden dat hier enkel de leeftijd van de verhuizende groepshoofden en alleenwonenden in aanmerking wordt genomen. Migrerende echtgenoten(-s) en kinderen (beneden de 18 jaar) werden niet in aanmerking genomen. Dit kan de structuur van de migranten zelf niet verouderen, integendeel. De bevindingen zijn in overeenstemming met de bewering van Bogue die stelt dat, globaal genomen, leeftijd tot nu toe de enige universele differentiatie vormt dusmen migranten en niet-migranten (21). C.J. Jansen beweert dat 20-34 jarigen vrijwel steeds de hoofdgroep vormen.

Als uitzondering op dit leeftijdsprincipe worden de suburbane migraties vermeld. Migreert men van het centrale deel van steden naar de suburbane zone dan vormt de groep 30-40-jarigen doorgaans de voornaamste komponent (22).

(21) C.J. JANSEN, p. 14.e.v.

(22) IDEM.

De differentiatie qua leeftijdsstructuur tussen Belgen en vreemdelingen met name de minder oude leeftijdsopbouw van deze laatsten, komt eveneens tot uiting bij de migrerende populatie. Eens de grens van 50 jaar voorbij wordt het aantal migrerende vreemdelingen (alleenwonenden en groepshoofden) bijna verwaarloosbaar. Deze trend is niet aanwezig bij de Belgen. De vraag of dit echter alleen te wijten is aan de verschillende leeftijdsopbouw is verantwoord : een ander familiaal gedragspatroon b.v.b. kan de mobiliteit bij de oudere vreemdelingen reduceren. De invloed van deze faktor in vergelijking met de structurele mag echter niet overschat worden.

2.4. Oude vestigingsplaats

Zoals reeds vermeld werden de sectoren met minder dan 300 inwoners in 1970 niet in de analyse opgenomen. Het aantal bewegingen is er trouwens zeer miniem. De sectoren Kleinmolen (01) en Raadsbuurt (20) kennen, absoluut gezien, het meeste bewegingen. Meer dan 10% van de bewegingen hebben deze sectoren als vertrekpunt. De buurten Birmingham (09), De Kat (42), Goede Lucht - Kern (70) en Broek (81) daarentegen vallen op door het geringe aantal bewegingen dat vanuit deze sectoren vertrekt. De absolute waarden geven echter een vertekend beeld van de mobiliteit. De kans op een hoger absoluut aantal is immers groter in buurten met een hoger bevolkingsaantal zoals bvb. Kleinmolen en Raadsbuurt. Het omgekeerde geldt eveneens. Relatieve waarden dienen bekeken te worden wil men een beter inzicht verkrijgen in de mobiliteitsgraad van de onderscheiden sectoren.

Tabel 9 geeft per sektor het totale aantal gezinnen (1970) en het aantal bewegingen. Deze waarden zijn via de overeenkomstige gemiddelde gezinsgrootte per sektor rechtstreeks verbonden met respectievelijk de totale bevolking en de migrerende bevolking per sektor. Daar de gemiddelde gezinsgrootte van de beschouwde migranten onbekend is wordt op het niveau van de gezinnen en de bewegingen gewerkt.

TABEL 11 :

PROCENTUELE VERDELING VAN DE BEWEGINGEN

sektor	totaal aantal gezinnen (1970)	bewegingen (1978)		mobiliteitsgraad
		aantal	%	
0	1361	150	2.91	11.02
01	2042	259	5.02	12.68
02	366	41	0.80	11.20
03	1309	141	2.73	10.77
04	1710	187	3.63	10.94
05	1316	173	3.36	13.15
06	562	67	1.30	11.92
07	991	146	2.83	14.73
09	164	22	0.43	13.41
10	1140	131	2.54	11.49
11	286	42	0.81	14.69
12	353	28	0.54	7.93
20	1854	263	5.10	14.19
21	1243	172	3.34	13.84
22	561	45	0.87	8.02
23	634	92	1.78	14.51
24	764	81	1.57	10.60
25	1377	194	3.76	14.09
26	875	138	2.68	15.77
27	395	27	0.52	6.84
30	1025	167	3.24	16.29
31	291	39	0.76	13.40
32	1449	141	2.73	9.73
33	573	67	1.30	11.69
34	924	72	1.40	7.79
35	452	55	1.07	12.17
40	1253	160	3.10	12.77
41	601	78	1.51	12.98
42	251	19	0.37	7.57
43	689	72	1.40	10.45
44	1205	149	2.89	12.37
45	968	107	2.08	11.05
46	426	88	1.71	20.66
47	192	31	0.60	16.15
48	195	30	0.58	15.38
58	249	62	1.20	24.90
69	378	25	0.48	6.61
70	153	12	0.23	7.84
71	541	55	1.07	10.17
80	710	86	1.67	12.11
81	208	16	0.31	7.69
82	756	31	0.60	4.10
83	382	113	2.19	29.58
84	405	43	0.83	10.62
85	223	24	0.47	10.76
90	531	75	1.45	14.12
91	1380	170	3.30	12.32
92	1547	166	3.22	10.73
93	1282	113	2.19	8.81
94	1006	111	2.15	11.03

95	851	104	2.02	12.22
96	1038	134	2.60	12.91
97	1073	142	2.75	13.23

Bron : N.I.S. + eigen berekeningen.

Het aandeel van de sektoriële bewegingen op het aantal gezinnen per sektor is een indikator van de deelname aan de interne bewegingen en de binnenlandse emigraties. Deze waarde maakt een "mobiliteitsvergelijking" tussen de sektoren op het niveau van de beschouwde bewegingen mogelijk. Tabel 12 geeft deze mobiliteitsgraad weer, gerangschikt per kwartiel. Het eerste kwartiel (10.5) is die waarde waar beneden 25% van de waarnemingen ligt indien de waarnemingen in volgorde van grootte worden geplaatst. Het tweede kwartiel (12.0) geeft de grens aan waaronder 50% van de waarnemingen valt, etc. (23).

TABEL 12 :

MOBILITEITSGRAAD, PER SEKTOR, KWARTIELEN

kl. 10.5 I		10.6-12.0 II		12.1-13.9 III		gr. 13.9 IV	
sector	%	sector	%	sector	%	sector	%
12	7.93	00	11.02	01	12.68	07	14.73
22	8.02	02	11.20	05	12.15	11	14.69
27	6.84	03	10.77	09	13.41	20	14.19
32	9.73	04	10.94	31	13.40	21	13.84
34	7.79	06	11.92	35	12.17	23	14.51
42	7.57	10	11.49	40	12.77	25	14.09
43	10.45	24	10.60	41	12.98	26	15.77
69	6.61	33	11.69	44	12.37	30	16.29
70	7.84	45	11.05	80	12.11	46	20.66
71	10.17	84	10.62	91	12.32	47	16.15
81	7.69	85	10.76	95	12.22	48	15.38
82	4.10	92	10.73	96	12.91	58	24.90
93	8.81	94	11.03	97	13.23	83	29.58
						90	14.12

(23) H.W. VAN DEN ENDE, *Beschrijvende statistiek voor gedragswetenschappen*, p. 143.

Beschouwt men deze relatieve waarden dan ligt de differentiatie naar mobiliteit tussen de sectoren enigszins anders dan met de absolute aantallen. De buurten Slachthuis (12), Brogniez-Zuid (22), Albert I - flatgebouwen (27), Dageraad (32), Het Rad - Tuinwijk (34), De Kat (42), Van Beethoven (43), Neerpede (69), Goede Lucht - Kern (70), Goede Lucht - Tuinwijk (71), Broek (81), Moortebeek - Shakespeare (82) en Boompark (93) skoren vrij laag. De aanwezigheid van tuinwijken (Rad, Goede Lucht, Moortebeek) en het landelijke Neerpede in deze reeks hoeft geenszins verwondering te wekken. Het zijn buurten met een groot aantal autochtonen en een vrij oude bevolking (24). De sociale woonwijken Het Rad en Goede Lucht vormen wat dit laatste betreft een uitzondering. De Albert I buurt - flatgebouwen lijkt niet in deze reeks thuis te horen, doorgaans wordt de mobiliteit in flatgebouwen vrij hoog geraamd. Men mag echter niet uit het oog verliezen dat de in 1956-1959 gebouwde flats, die een breuk teweeg brachten in het "weefsel" van Anderlecht, sociale flats zijn (25). Qua morfologie zijn zij duidelijk verschillend van tuinwijken, maar qua opzet zijn zij analoog.

Op de buurten Slachthuis, Albert I - flatgebouwen en Brogniez-Zuid na, mag Kuregem als een zone van intense mobiliteit beschouwd worden. Dit kan te wijten zijn aan een geringe aanwezigheid van autochtonen en een sterke vertegenwoordiging van vreemdelingen. Het haast minieme percentage woningen dat door de eigenaar bewoond wordt te Kuregem contrasteert fel met de waarden die doorgaans elders te Anderlecht worden gevonden. Tevens is het juist deze zone die een zeer hoge waarde scoort qua percentage partikuliere woningen gebouwd voor 1919, en een hoge vertegenwoordiging van arbeiders (26) heeft.

De ekstreme waarden van Vogelzang en Peterbos eisen enige verduidelijking. Gezien de konstruktie van flatgebouwen in de periode 1970 — (volkstelling) 1979 (data-verzameling) in de sectoren Vogelzang (2 blokken) en Peterbos (8 blokken) ligt het voor de hand dat de effectieve bevolking van deze buurten aanzienlijk is toegenomen en geenszins vergelijkbaar is met deze van 1970 (27).

(24) DE LANNOY, pp. 54-55; 22-23, atlas.

(25) René SCHOONBRODT, pp. 172-175.

(26) DE LANNOY, p. 43-44; 54-55; 60-61; 78-79; 96-97, atlas.

(27) BRON : Diensten Ruimtelijke Ordening Anderlecht, telefonisch kontakt.

Het aanhouden van het gezins aantal van 1970 in de berekeningen heeft geleid tot een (sterk) vertekende mobiliteitsgraad, die, gezien het onbekend zijn van de exacte sektorbevolking, niet korrekt te bepalen valt. Deze waarden kunnen dus niet van interpretatie voorzien worden en mogen geenszins als exact beschouwd worden.

Ruw gesteld mag men beweren dat karakteristieken zoals oude woningen, grote aanwezigheid van vreemdelingen, een gering percentage eigenaars dat hun woning bewoont, grote vertegenwoordiging van arbeiders, ... gerelateerd kunnen worden met hoge mobiliteit. Dit geldt op het niveau van de sectoren en de daaraan verbonden kenmerken. Deze vaststellingen mogen echter niet geëstrapoleerd worden naar het individuele vlak en de daaraan verbonden karakteristieken : de informatie is slechts beschikbaar op sektorniveau.

2.5. Nieuwe vestigingsplaats

De 5156 beschouwde bewegingen hebben een binnenlands eindpunt.

TABEL 15 :

NIEUWE VESTIGINGSPLAATS, PER ARRONDISSEMENT

Arrondissement	aantal	%
Brussel	4007	77.7
Halle-Vilvoorde	585	11.4
Leuven	44	9
Nijvel	151	2.9
Rest	369	7.1
Totaal	5156	100.0

Splitst men deze bewegingen naar arrondissement van aankomst dan valt onmiddellijk de enorme vertegenwoordiging van Brussel-Hoofdstad op. Meer dan 77% van de bewegingen hebben één van de negentien gemeenten als eindpunt.

Wat de suburbane migraties betreft is het duidelijk dat het arrondissement Halle-Vilvoorde de voorkeur geniet. Dit is, gezien de ligging van anderlecht, niet verwonderlijk. De "westelijke" gemeenten

Dilbeek (30.3%) en Sint-Pieters-Leeuw (25.5%) zijn binnen het arrondissement Halle-Vilvoorde de grote aantrekkingspolen. De ligging van deze gemeenten is hierbij belangrijk.

Het westelijke deel van Anderlecht (van Neerpede tot Mijlenmeers) vormt een wig tussen deze twee gemeenten. De geringe aantrekkingskracht van het arrondissement Leuven op de Anderlechtse migranten verdient enige aandacht : op arrondissementeel niveau lijkt de faktor geografische nabijheid belangrijk.

Het vestigingspatroon binnen de agglomeratie is analoog met dit op het niveau van de arrondissementen : de faktor geografische nabijheid domineert. Bijna 64% van de Brusselse beschouwde bewegingen vertrekken en komen aan te Anderlecht. Op de totaliteit der bewegingen bedraagt deze waarde 49.5%.

Dit houdt in dat bijna de helft van de verplaatsingen binnen België de oorspronkelijke woongemeente Anderlecht als eindpunt hebben. Sint-Jans-Molenbeek en Brussel-stad skoren eveneens vrij hoog. Beschouwt men enkel de bewegingen te Brussel — 19 gemeenten — Anderlecht (cfr. Tabel 14) dan nemen Sint-Jans-Molenbeek bijna 23 en Brussel-stad 16 percent van de aankomst der bewegingen voor hun rekening. De Anderlechtse emigraties naar de rest van de agglomeratie zijn haast onbetekenend naar Sint-Joost- en de Zuidoostelijke gemeenten Oudergem, Watermaal-Bosvoorde en Sint-Pieters-Woluwe.

De emigraties koncentreran zich dus rond Anderlecht zelf. Hoe verder men zich van Anderlecht verwijderd, hoe lager de emigratiewaarden. De iets lagere skore van Sint-Gillis en Vorst kan een gevolg zijn van de aanwezigheid van de industriezone tussen deze gemeenten en Anderlecht. Deze zone vormt een artificiële barrière die eventuele verhuisintenties naar die zone kan verhinderen.

Wie kiest nu Anderlecht als nieuwe vestigingsplaats uit ? (cf. kaart p. 283).

Het percentage indikeert of de vestigingsvoorkeur van de migranten uitgaat naar Anderlecht zelf (hoogste kwartiel) of naar andere gemeenten (laagste kwartiel) (28).

De kartering van het hoogste en laagste kwartiel brengen een vrij duidelijk patroon naar voren. De migranten van Kuregem, en de centrumsektoren geven de voorkeur aan Anderlecht zelf, migranten vertrekkende uit de zone rond "Het Rad" eveneens.

(28) Voor de berekeningen werden de bewegingen vermenigvuldigd met de gemiddelde gezinsgrootte per sektor (1970).

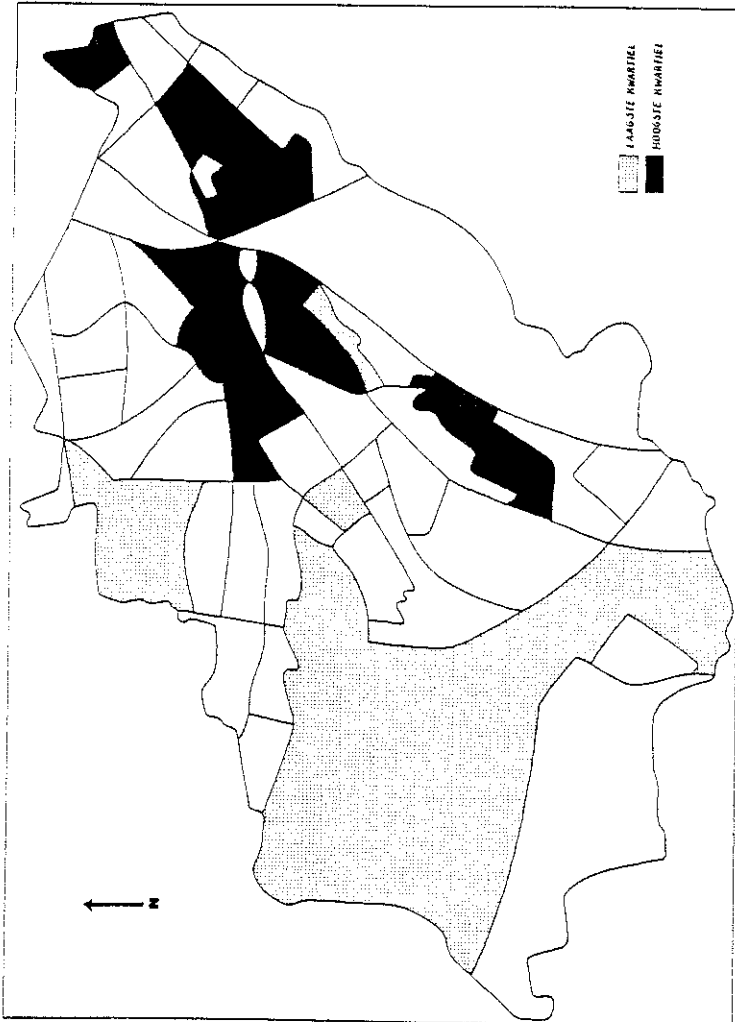
TABEL 14 :

NIEUWE VESTIGINGSPLAATS, BRUSSEL-HOOFDSTAD,
PER GEMEENTE

Gemeente	aantal	%	% op het totale aantal bewe- gingen	% op de bewe- gingen rest Brussel
Anderlecht	2551	63.7	49.48	
Oudergem	26	.7	0.50	1.79
Brussel-stad	233	5.8	4.52	16.00
Etterbeek	39	1.0	0.76	2.68
Evere	32	.8	0.62	2.20
Elsene	82	2.1	1.59	5.63
Ganshoren	45	1.1	0.87	3.09
Jette	74	1.9	1.44	5.08
Koekelberg	31	.8	0.60	2.13
Sint-Jans-Molenbeek	334	8.3	6.48	22.94
Sint-Agatha-Berchem	61	1.5	1.18	4.19
Sint-Giills	110	2.8	2.13	7.55
Sint-Joost-ten-Node	26	.7	0.50	1.79
Sint-Lambrechts-Woluwe	34	.9	0.66	2.34
Sint-Pieters-Woluwe	28	.7	0.54	1.92
Schaarbeek	106	2.7	2.06	7.28
Ukkel	80	2.0	1.55	5.49
Vorst	93	2.3	1.80	6.39
Watermaal-Bosvoorde	22	.6	0.43	1.51
Totaal	4007	100.0	77.71	100.00

KAART :

DIFFERENTIEREND GEDRAG IN HET VESTIGINGSPATROON VAN DE
MIGRANTEN

Globaal genomen zijn dit zones met een groot aandeel alleenwonenden per 100 private gezinnen, met een gering aantal eigenaars, met een sterke aanwezigheid van mediterrane in de totale bevolking en met een klein aandeel van tweepersoonsgezinnen. De migranten uit het "westelijk" deel van Anderlecht daarentegen geven meer de voorkeur aan het verlaten van Anderlecht. Het aantal alleenwonenden per 100 private gezinnen is er doorgaans laag, de zone rond Peterbos en Moortebek-Shakespeare uitgezonderd. De mediterrane bevolking is er in heel wat mindere mate aanwezig dan te Kuregem.

Aangeduid dient te worden dat het hier gehanteerde analyse-niveau de sector is en niet het individu : de kenmerken slaan telkens op sectoren.

2.6. Beroepssamenstelling

Het is noodzakelijk er nogmaals de aandacht op te vestigen dat de beroepen niet bepaald werden door de onderzoekers. Zij werden overgenomen uit de registers. Dit impliceert dat er van actualisering geen sprake kan zijn. Aangezien deze gegevens momenteel de enige zijn die informatie verschaffen qua sociaal-professionele samenstelling van de migrerende alleenwonenden en groepshoofden lijkt het toch nuttig ze aan een nader onderzoek te onderwerpen.

TABEL 15 :

AANDEEL VAN DE SOCIAAL-EKONOMISCHE GROEPEN IN DE TOTALE
AKTIEVE BEVOLKING VAN ANDERLECHT (31/12/1970 in percentages)

	Agglomeratie 1970	Anderlecht 1970
Arbeiders	31.4	41.7
Bedienden	38.5	34.2
Vrije beroepen en kaderper- soneel	15.3	9.4
Zelfstandigen en werkgevers in handel, vervoer en diensten	7.3	6.6
Zelfstandigen en werkgevers in in ambacht en nijverheid	2.3	2.6

Bron : DE LANNOY, *De woonsegregatie van sociaal economische groepen in de Brusselse agglomeratie*, p. 197.

In vergelijking met de agglomeratie heeft Anderlecht een vrij grote vertegenwoordiging arbeiders en een vrij laag aandeel vrije beroepen en kaderpersoneel. Het aandeel van de bedienden ligt in 1970 gemiddeld eveneens lager dan in de agglomeratie.

In de migrantenpopulatie hebben de alleenwonenden en hoofden van familiekeren of gezinnen voor ongeveer één vierde geen beroep (24.84%). Tabel 16 geeft een overzicht van de beroepssamenstelling van de migrerende populatie.

TABEL 16 :

AANDEEL VAN DE SOCIAAL EKONOMISCHE GROEPEN IN DE
MIGRERENDE POPULATIE

	aantal bewe- gingen	%
Arbeiders	1731	44.67
Bedienden	1471	37.96
Vrije beroepen en hoger kader- personeel	475	12.26
Zelfstandigen en werkgevers in handel, vervoer en diensten	144	3.72
Zelfstandigen en werkgevers in ambachten en nijverheid	11	.28
Rest	43	1.11
Totaal	3875	100.00

Door het ontbreken van een afdoende controle op de feitelijke beroepssamenstelling mag men uit deze tabel slechts één konklusie trekken; de verdeling naar sociaal-ekonomische groepen lijkt analoog te verlopen met deze van Anderlecht zelf. De arbeidersgroep is het meest vertegenwoordigd, gevolgd door de bedienden.

III. KONKLUSIE

Uit de voorgaande bespreking onthouden we vooral de grote aanwezigheid van de groep "alleenwonenden" in de onderzochte migrantenpopulatie. Het belang van deze groep kan in verband gebracht worden met de omvang van de groep wettelijk en feitelijk gescheiden

individuen. Differentiëert men naar gebied van oorsprong dan situëren de migraties zich rond twee karakteristieke polen binnen de gemeente. Migranten komende uit het oudere deel van Anderlecht, rond de dorpskern en Kuregem, vertonen de neiging binnen de gemeente te blijven. Te Kuregem concentreren zich hoofdzakelijk de migranten van vreemde nationaliteit. De Spanjaarden en de Italianen vormen hierin de grootste groep. Meer in het Westen van de gemeente, in de recent bebouwde zones rond de Ring, geven de migranten doorgaans de voorkeur aan een nieuwe vestigingsplaats in de periferie. Dilbeek en Sint-Pieters-Leeuw genieten hierbij een uitgesproken voorkeur. Deze migranten vertrekken doorgaans uit sectoren gekenmerkt door een overwegende aanwezigheid van hogere sociaal-ekonomische groepen en jonge gezinnen.

Het hoofdkenmerk van de besproken bewegingen is de "geografische nabijheid". Bij de binnenlandse emigraties genieten de aangrenzende gemeenten de voorkeur, dit zowel binnen het arrondissement Brussel-Hoofdstad als binnen Halle-Vilvoorde. Binnen de gemeente verhuist men vaak naar aanpalende zones. (Dit blijkt uit de analyse per cluster, cf. rapport aangaande de migraties te en vanuit Anderlecht).

De globale migrantenstudie omvat, naast een bespreking van de totale populatie, een analyse per cluster (vertrekzone), een analyse naar nieuwe vestigingsplaats en een differentiatie naar taal (Frans-taligen, Nederlandstaligen, vreemdelingen).

BIBLIOGRAFIE

- BARBICHON, G., *Problems raised by the social and cultural effects of internal migration. Seminar on the impact of current population trends on Europe's cities and regions*, Strasbourg, sept. '79, Council of Europe, 13 p.
- DA VANZO, J., *Why families move : a model of the geographic mobility of married couples*, Rand-Santa Monica, 1976.
- DE LANNOY, W., — *De residentiële differentiatie in de Brusselse agglomeratie*, V.U.B. - Geografisch Instituut, 1977.
- "De woonsegregatie van sociaal-ekonomische groepen in de Brusselse agglomeratie", in : *Bevolking en Gezin*, 1977 (2), pp. 195-211.
- *Sociaal-geografische atlas van Brussel-Hoofdstad*, C.B.G.S.-Studies en Dokumenten, 11, 1978.
- DUSSART-FERRON, N., "Les changements de résidence et les quartiers à Anderlecht — une contribution à l'étude géographique de l'agglomération Bruxelloise", in : *Revue Belge de Géographie*, 87, 1963, pp. 138-169.

- ELCHARDUS, M., *Een internationale beroepsklassifikatie (I.B.K.) en een gestandardiseerde internationale beroepsprestigeschaal (G.I.B.S.)*, C.B.G.S.-rapport, 30, 1979.
- I.N.S., "Evolution des mariages et divorces de 1920 à 1978", in : *Bulletin de Statistique*, nr. 9, 1980, pp. 685-709.
- JANSEN, C.J., *Migration a Sociological Problem*, in : Jansen, C.J. ed., *Readings in the sociology of migration*, Oxford, 1970, pp. 3-35.
- LARMUSEAU, H., DESMEDT, F., LAMBRECHTS, M., DAMAS, H. et WATTE-LAR, C., "Nouvelles perspectives de population (1976-2000) pour la Belgique, ses régions et ses arrondissements", in : I.N.S., *Bulletin de statistique*, nr. 3, 1980, pp. 200-252.
- N.I.S., *Volkstelling, Deel 13 — Gegevens per statistische sectoren van gemeenten*, 1975.
- MARTENS, A., *Les immigrés. Flux et reflux d'une main-d'oeuvre d'appoint*, Leuven, 1976.
- SABAGH, G., VAN ARSDOL, M., BUTLER, E.W., "Some determinants of intra-metropolitan mobility : conceptual considerations", in : *Social Forces* 48 (1), 1969, pp. 88-98.
- SCHOONBRODT, R., *Sociologie de l'habitat social*, Brussel, 1979.
- VAN DEN ENDE, H.W., *Beschrijvende statistiek voor gedragswetenschappen*, Amsterdam-Brussel, 1971.
- WIJGAERTS, D., *De bevolking van Brussel-Hoofdstad. Een sociaal-demografische analyse*, C.B.G.S.-rapport, 25, 1979.

Drs. Mie Doyen
C.B.G.S.
Kruisvaartenstraat 3
1000 Brussel
en
Centrum voor Sociologie - VUB
Pleinlaan 2
1050 Brussel

MIGRATIES NAAR HET BRUSSELSE RANDGEBIED : HET GEVAL DILBEEK

door

Walter DE LANNOY

en

Hugo DECLERCK

Geografisch Instituut, V.U. Brussel

1. INLEIDING

In dit artikel wordt een eerste deelresultaat besproken van een nog lopend onderzoek over migraties en verhuismotieven in het Brusselse randgebied. Het is de bedoeling de verhuisbewegingen te bestuderen in het kader van de ruimtelijke ontwikkeling van het Brusselse stadsgewest en hun invloed na te gaan op de evolutie van de taaltoestanden in het randgebied van de hoofdstad. De keuze van Dilbeek als eerste stap in dit onderzoek is een gevolg van de lokalisatie van deze gemeente juist buiten het grondgebied van Brussel-Hoofdstad, de belangrijke inwijking in de gemeente in de laatste 30 jaar en de medewerking van het Dilbeekse gemeentebestuur. Het hier gerapporteerde onderzoek handelt in hoofdzaak over de inwijking in de periode 1970-1979 en heeft betrekking op de huidige deelgemeente Dilbeek (de begrenzing van vóór de samenvoegingen van gemeenten op 1.1.1977).

2. DILBEEK IN HET BRUSSELSE STADSGEWEST

De gemeente Dilbeek is gelegen aan de westelijke rand van Brussel-Hoofdstad, juist buiten het grondgebied van de negentien Brussel-

se gemeenten (fig. 1). In de verschillende recente begrenzingen van het Brusselse stadsgewest, waarbij wordt getracht een gebied af te bakenen dat sterk verstedelijkt is en dat tegelijkertijd afgestemd is op de kernstad Brussel, wordt de gemeente tot dit stadsgewest gerekend (Jouret 1972, Van der Haegen en Pattijn 1979, Rampelbergh 1980, De Lannoy en Rampelbergh 1981). Het oostelijk gedeelte van Dilbeek is langs de steenweg op Ninove trouwens verbonden met de morfologische Brusselse agglomeratie, m.a.w. de bebouwing in Dilbeek vormt er een ononderbroken geheel met die van Brussel.

De bereikbaarheid t.o.v. de hoofdstad is verzekerd langs de steenweg op Ninove en de "ring" rond Brussel. De invloed van de Brusselse agglomeratie op de gemeente is uiteraard zeer groot. Tussen eind 1950 en eind 1976 verdubbelde het bevolkingsaantal in Dilbeek (van 7864 naar 15922 inwoners) en het vestigingsoverschot vertegenwoordigde 94% van deze bevolkingsaangroei. Op 31.12.1970 (Volkstelling) had 53% van de Dilbeekse bevolking Brussel-Hoofdstad als vorige verblijfplaats en 66% van de actieve bevolking was tewerkgesteld in één van de negentien Brusselse gemeenten. In de periode 1970-79 waren 66% van de inwijkelingen in Dilbeek afkomstig uit Brussel-Hoofdstad. Het is vooral vanaf de tweede helft van de jaren '50 dat de inwijking in Dilbeek zeer groot werd. Vanaf 1957 bedraagt het jaarlijks aantal inwijkelingen op 3 uitzonderingen na (in 1958, 1963 en 1972) meer dan 1000 personen (tot 1701 in 1965). Het vestigingsoverschot was vooral hoog van 1957 tot 1971, met een jaarlijks gemiddelde in die periode van 406 personen. Vanaf 1972 bedraagt het migratiesaldo nog ongeveer 100 personen per jaar. Ondanks de afname van het migratiesaldo (door de toegenomen uitwijking) blijft de mobiliteit in de gemeente in de jaren '70 toch hoog. Aangezien 2/3 van de inwijkelingen uit Brussel-Hoofdstad komen, blijft het probleem van de verfransing van de bevolking uiteraard ook actueel.

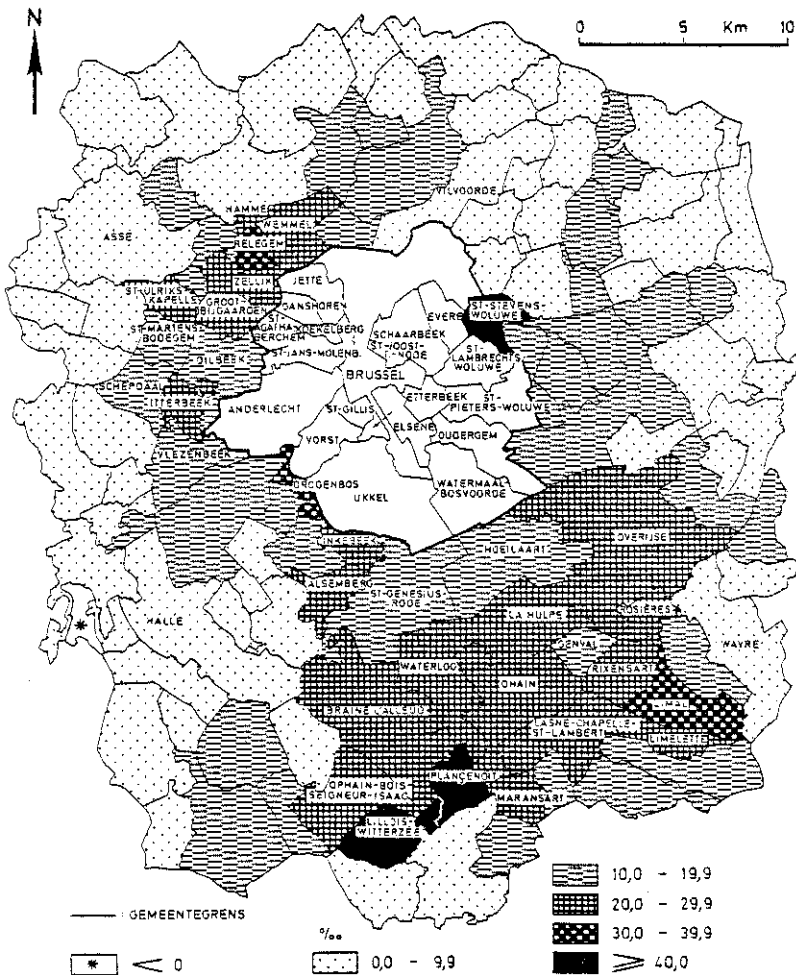
3. DE INWIJING IN DILBEEK IN DE PERIODE 1970-1979

3.1. Gegevens

De gegevens over de migraties in de periode 1970-79 werden verzameld op het Nationaal Instituut voor de Statistiek (N.I.S.) en

FIGUUR 1 :

**GEMIDDELD JAARLIJKS MIGRATIESALDO T.O.V.
BRUSSEL-HOOFDSTAD PER 1000 INWONERS
IN DE PERIODE 1.1.1971 - 31.12.1976**

op de bevolkingsdienst van de gemeente Dilbeek. Het N.I.S. beschikt over jaarlijkse gegevens per gemeente van het aantal in- en uitwijkingen van en naar de verschillende Belgische arrondissementen, evenals over de migratiebewegingen vanuit en naar het buitenland. Vermits we de verhuizingen op een zeer gedetailleerde schaal wilden bestuderen en geïnteresseerd waren in een aantal karakteristieken van de migranten waren we vooral aangewezen op de gegevens van het gemeentebestuur, die konden verzameld worden op de formulieren "Bewijs van verblijfsverandering". Uit die dokumenten werden vanaf het jaar 1970 tot en met 1979 alle inwijkingen genoteerd met hun huidige en vorig adres, hun geboorteplaats, beroep en samenstelling van het gezin. De cijfers van het N.I.S. werden daarbij eerder als controle gebruikt.

3.2. Verwerking en resultaten

In de periode 1970-79 (10 jaar) weken 10909 personen in Dilbeek in. Gelet op het bevolkingsaantal van de gemeente (15108 inwoners in 1970, 15922 eind 1976) is dit een hoge waarde. De coëfficiënten van inwijking (1), uitwijking en migratiesaldo per 1000 inwoners bedragen in de periode 1.1.1971-31.12.1976 respectievelijk 68,4, 59,4 en 9,0⁰/oo. Dezelfde coëfficiënten maar berekend t.o.v. Brussel-Hoofdstad bedragen 45,0, 27,0 en 17,9⁰/oo. Uit deze waarden kan men afleiden dat in de periode 1971-76 er een duidelijk vestigingsoverschot t.o.v. de hoofdstad bestaat, maar dat Dilbeek t.o.v. de rest van het land (2) inwoners verliest. Op fig. 1 kan men zien dat in het Brusselse randgebied het migratiesaldo t.o.v. Brussel-Hoofdstad vooral groot is in een aantal aanpalende gemeenten van de hoofdstad, maar het meest opvallend op de kaart is de grote ruimtelijke uitbreiding van de hoge waarden in het zuidelijk en zuidoostelijk randgebied. Alhoewel men zeker rekening moet houden met de dikwijls nog geringe bevolking van een aantal gemeenten in dat gebied, illustreert de kaart toch duidelijk de voorkeur van de Brusselse uit-

- (1) Berekeningswijze :
$$\frac{\text{Inwijking 1971} + \text{Inw. 1972} + \dots + \text{Inw. 1976}}{\text{Bevolking 1971} + \text{Bev. 1972} + \dots + \text{Bev. 1976}} \times 1000$$

(2) met inbegrip van het buitenland, maar dat speelt een heel geringe rol.

wijkelingen voor het zuidelijk en zuidoostelijk gedeelte van het randgebied, dat voor het grootste gedeelte ten zuiden van de taalgrens is gelegen. Het is trouwens ook in dit gebied dat de suburbanisatie momenteel het belangrijkste is en de Brusselse banlieue zich het verst buiten Brussel-Hoofdstad uitstrekt (De Lannoy en Rampelbergh 1981).

Wat de *herkomst* (de vorige woonplaats) van de inwijkelingen betreft speelt de buitenlandse inwijking in Dilbeek maar een geringe rol. 478 inwijkelingen kwamen rechtstreeks uit het buitenland, d.i. 4,4% van de totale inwijking. In het verdere gedeelte van deze tekst wordt, om praktische redenen, alleen de binnenlandse inwijking behandeld.

In tabel 1 wordt de binnenlandse inwijking opgesplitst per gewest en per jaar (periode 1.1.1970 - 31.12.1979) (3). Het is duidelijk dat de inwijking vanuit Brussel-Hoofdstad veruit het belangrijkste is : in 10 jaar waren 7202 van de 10431 inwijkelingen in Dilbeek voordien woonachtig in de hoofdstad, d.i. 69%. Bekijkt men de evolutie van het aantal inwijkelingen naar gewest van herkomst (vorige verblijfplaats) dan blijkt het aandeel van de verschillende gewesten in de totale inwijking tamelijk stabiel. In 1979 is er tegelijkertijd een laag aantal inwijkelingen vanuit Brussel-Hoofdstad en een hoog aantal vanuit Vlaanderen. Men kan zich afvragen of de sterke reactie in Vlaams-Brabant en vooral in Dilbeek tegen het Egmontpakt (Holvoet 1979) daarbij een rol heeft gespeeld (4). De mogelijkheid bestaat inderdaad dat door deze gebeurtenissen de inwijking van Frans-taligen in Dilbeek vanaf 1978 wordt afgeremd. Het is in dat verband

(3) In 1977 werden de "migratiebewegingen" binnen de pas gevormde fusiegemeente Dilbeek (deelgemeente Dilbeek + Itterbeek, Schepdaal, St.-Martens-Bodegem, St.-Ulriks-Kapelle en Groot-Bijgaarden) op de gemeentediensten niet genoteerd. Voor 1978 en 1979 konden deze gegevens terug worden verkregen. We hebben het aantal inwijkelingen in 1977 in de deelgemeente Dilbeek vanuit de 5 andere deelgemeenten daarom gelijkgesteld aan de gemiddelde waarde in de periode 1970-79, dat waren 73 personen. Daardoor is ook het aantal inwijkelingen vanuit Vlaanderen in 1977 een benaderd cijfer.

(4) In het (ondertussen afgewezen) Egmontpakt (24 mei 1977) werd een sterke uitbreiding voorzien van de taalfaciliteiten voor Franstaligen in een aantal gemeenten van het Brusselse randgebied (hierbij behoorde de ganse deelgemeente Dilbeek). In de reactie tegen dit akkoord speelde Dilbeek een hoofdrol. Midden 1978 startte er de actie "Waar Vlamingen Thuis Zijn" die o.a. een versterking van het cultureel zelfbewustzijn van de Vlamingen in Vlaams-Brabant beoogde. Deze actie kende een spectaculair succes en breidde zich uit tot talrijke andere gemeenten van het Vlaams-Brabantse randgebied van de hoofdstad.

TABEL 1 :

HERKOMST VAN DE INWIJKELINGEN PER GEWEST IN DE PERIODE 1970-79

	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1970-79
Vlaanderen	a.a. 288 26,3	263 24,6	265 28,7	300 29,3	238 24,3	273 25,9	327 30,3	273 25,0	309 28,1	321 31,4	2857 27,4
Wallonië	a.a. 26 2,4	51 4,8	35 3,8	33 3,2	60 6,1	46 4,4	26 2,4	38 3,5	25 2,3	32 3,1	372 3,6
Brussel-Hoofdstad	a.a. 783 71,4	753 70,6	623 67,5	690 67,4	681 69,6	735 69,7	726 67,3	779 71,5	764 69,6	668 65,4	7202 69,0
Het Rijk	a.a. 1097	1067	923	1023	979	1054	1079	1090	1098	1021	10431

Bron : Bevolkingsdienst Dilbeek; eigen verwerking.

ook interessant te vermelden dat in 1978 voor het eerst meer Brusselaars naar Wallonië uitweken dan naar Vlaanderen, een trend die zich in 1979 doorzette (Van der Haegen 1980).

Bij een opsplitsing van de inwijkelingen naar het arrondissement van herkomst speelt het arrondissement Brussel-Hoofdstad (69,0%) natuurlijk veruit de hoofdrol, met als tweede belangrijkste arrondissement Halle-Vilvoorde (waar Dilbeek deel van uitmaakt) met 17,4%. Van de andere arrondissementen halen alleen Antwerpen (143 inwijkelingen of 1,4%), Leuven (1,2%) en Nivelles (1,2%) een aandeel van 1%.

Bekijkt men de herkomst van de inwijkelingen per gemeente en drukt men de uitwijkelingen naar Dilbeek uit per 1000 inwoners van die gemeenten, dan komen de hoogste waarden in de periode 1970-76 voor in enkele aan Dilbeek grenzende gemeenten (Itterbeek, Schepdaal, St.-Martens-Bodegem, Groot-Bijgaarden en Anderlecht) en nemen de waarden af met de afstand (Declerck 1980). Een zeer groot aandeel van de inwijkelingen migreerde maar over een korte afstand (47% van de binnenlandse inwijkelingen kwam uit de 8 aanpalende gemeenten; Anderlecht alleen leverde reeds 25% van de inwijkelingen). Vergelijkt men de *geboorteplaats* van de gezinshoofden met de plaats van herkomst van de gezinnen, dan kan men uit die cijfers afleiden dat een tamelijk groot aandeel van de inwijkelingen die geboren zijn in Vlaanderen en Wallonië eerst uitwijken naar Brussel-Hoofdstad om pas later naar het randgebied (in dit geval Dilbeek) te verhuizen (zie tabel 2).

TABEL 2 :

AANDEEL VAN DE IN DILBEEK INGEWEKEN GEZINNEN
(binnenlandse inwijking in de periode 1970-79) VOLGENS GEBOORTE-
PLAATS VAN HET GEZINSHOOFD EN VOLGENS GEWEST VAN
HERKOMST

	volgens geboorteplaats (%)	volgens gewest van herkomst (%)
Brussel-Hoofdstad	44	67
Vlaanderen	38	29
Wallonië	10	4
Buitenland	8	

Bron : Bevolkingsdienst gemeente Dilbeek. Eigen verwerking.

Maakt men deze vergelijking op het niveau van de arrondissementen, dan valt het grote verschil op voor het arr. Aalst. 7,1% van de gezinshoofden die in 1975-79 in Dilbeek inwonen zijn in het arr. Aalst geboren, terwijl slechts 2,5% van de in die periode ingeweken gezinnen hun vorige verblijfplaats in dat arrondissement hadden.

Vermits de overgrote meerderheid van de inwijkelingen uit de hoofdstad komt, werden de vorige woonadressen van de Brusselse inwijkelingen gedetailleerd onderzocht en in kaart gebracht per "statistische sector" (de kleinste ruimtelijke eenheid waarvoor volkstellingsgegevens beschikbaar zijn, ook wel "buurt" genoemd). Dit werd alleen gedaan voor de gemeenten Anderlecht, Sint-Jans-Molenbeek, Koekelberg, Sint-Agatha-Berchem en Ganshoren die samen al 66% (4775 op 7202) van de Brusselse inwijkelingen in Dilbeek leveren in de periode 1970-79. Per buurt werd het aantal migranten voorgesteld per 1000 inwoners van de beschouwde buurt (bij gebrek aan recentere gegevens waren we verplicht het bevolkingsaantal van 31.12.1970 te gebruiken; de resultaten zijn dus een benadering). De Brusselse buurten met een hoge uitwijking naar Dilbeek bevinden zich vooral langs de steenweg op Ninove en langs de Mettewielaan (Declerck 1980). Globaal kan men stellen dat in die buurten de sociaal-economische status van de bevolking middelmatig of eerder nog hoger dan gemiddeld is (dit weerspiegelt zich in een oververtegenwoordiging van bedienden, vrije beroepen en kaders en een ondervertegenwoordiging van arbeiders) (De Lannoy 1978). De kaart geeft in feite een aanduiding van de residentiële stabiliteit van de Brusselse buurten (zij het in dit geval alleen t.o.v. Dilbeek).

4. ENQUETE OVER VERHUISMOTIEVEN

4.1. Methode

In een schriftelijke enquête bij ingeweken gezinnen werden vragen gesteld over de woonomstandigheden op het vorige en het nieuwe adres, over de redenen van de verhuizing en de keuze van Dilbeek als nieuwe woonplaats en over de geplande duur van het verblijf.

Van het totaal aantal ingeweken gezinnen in de periode 1970-79 werd 10% uitgekozen als steekproefbevolking. De gezinnen werden toevallig uitgekozen, maar gelijkmatig gespreid over de ganse periode.

Achteraf beschouwd bleek het ongunstig dat niet onmiddellijk werd nagegaan in het bevolkingsregister of deze gezinnen nog in Dilbeek woonachtig waren. Van de 527 uitgekozen gezinnen werden er inderdaad slechts 255 op het genoteerde adres teruggevonden. De enquête-formulieren werden grotendeels persoonlijk uitgedeeld waarbij werd gevraagd of het gezin een nederlandstalig of een franstalig formulier wenste. Bij de overblijvende gezinnen werd zowel een nederlandstalig als een franstalig formulier in de postbus gestopt. Er werden 96 bruikbare enquête-formulieren terug opgehaald, wat een respons van 38% betekent. De steekproefbevolking werd onderzocht naar leeftijdsopbouw, beroep en vorige woonplaats en er bleken op dat vlak geen grote verschillen te bestaan met de totale groep van de inwijkelingen.

4.2. Resultaten

In het huidige stadium van het onderzoek is de uitgevoerde enquête eerder als een vooronderzoek te beschouwen. Mede door het nog geringe aantal antwoorden mag aan de enquêteresultaten geen overdreven belang gehecht worden. We vermelden hier de meest frappante vaststellingen :

- uit de enquête blijkt dat het zich vestigen in Dilbeek dikwijls samengaat met het kopen van een ééngezinshuis : meer dan 1/3 van de ondervraagden kocht een ééngezinshuis in Dilbeek. Vóór de verhuizing was 40% van de 96 ondervraagde gezinnen eigenaar, na de verhuizing 56%.

- de ingeweken gezinnen hebben hun woonsituatie over het algemeen verbeterd. Dit komt tot uiting in meer woonruimte, meer woonkamers, meer woningen met een garage en een hogere graad van uitrusting van de woning.

- uit de vragen over de verhuismotieven blijkt dat de voornaamste reden om te verhuizen trouwens het verbeteren van de woonsituatie was. 64% van de ondervraagden zegt Dilbeek uitgekozen te hebben omdat het zich enerzijds nog in een tamelijk landelijk gebied bevindt en anderzijds niet ver van Brussel is gelegen. Uit een aantal bijkomende vragen over de woonomgeving blijkt dat de meerderheid zijn nieuwe woonmilieu gezelliger vindt en minder wordt gehinderd door lawaai en verkeersdrukte. De ontspanningsmogelijkheden worden door de Nederlandstaligen duidelijk hoger gewaardeerd

dan door de Franstaligen.

— uit het kontakt met de ondervraagde personen en de keuze van de gehanteerde taal van de enquêteformulieren zou men kunnen afleiden dat 55% van de ingeweken gezinnen in de jaren '70 Nederlandstaligen waren, 45% Franstaligen (gesteund op 203 gezinnen). Door het feit echter dat 41% van de uitgekozen gezinnen op het ogenblik van de enquête reeds was verhuisd en uit de antwoorden bleek dat franstalige gezinnen eerder verhuizen dan Nederlandstaligen, kan men de steekproef niet langer als toevallig beschouwen en is een 50/50 verhouding wellicht dichter bij de realiteit.

— het vestigingspatroon in de gemeente van nederlandstalige en franstalige inwijkelingen vertoonde duidelijke verschillen. De Nederlandstaligen vestigen zich bij voorkeur in de buurt Centrum (sector 00) en in de villawijk Koudenaarde (sector 20), de Franstaligen zijn o.a. oververtegenwoordigd in de recent gebouwde appartementsgebouwen van de Broekwijk (sector 01) (fig. 2).

— het is interessant om de (weliswaar nog te schaarse) gegevens over de vestiging per buurt volgens taalgroep te vergelijken met de resultaten van het onderzoek van Mets en Enhus (1981) over het schoolbezoek van jonge kinderen (geboren 1965-1971). Tussen beide reeksen gegevens bestaat een goede overeenstemming. Deze auteurs vinden bv. in de buurt 01 (Broekwijk) het hoogste percentage kinderen die een franstalige school bezoeken.

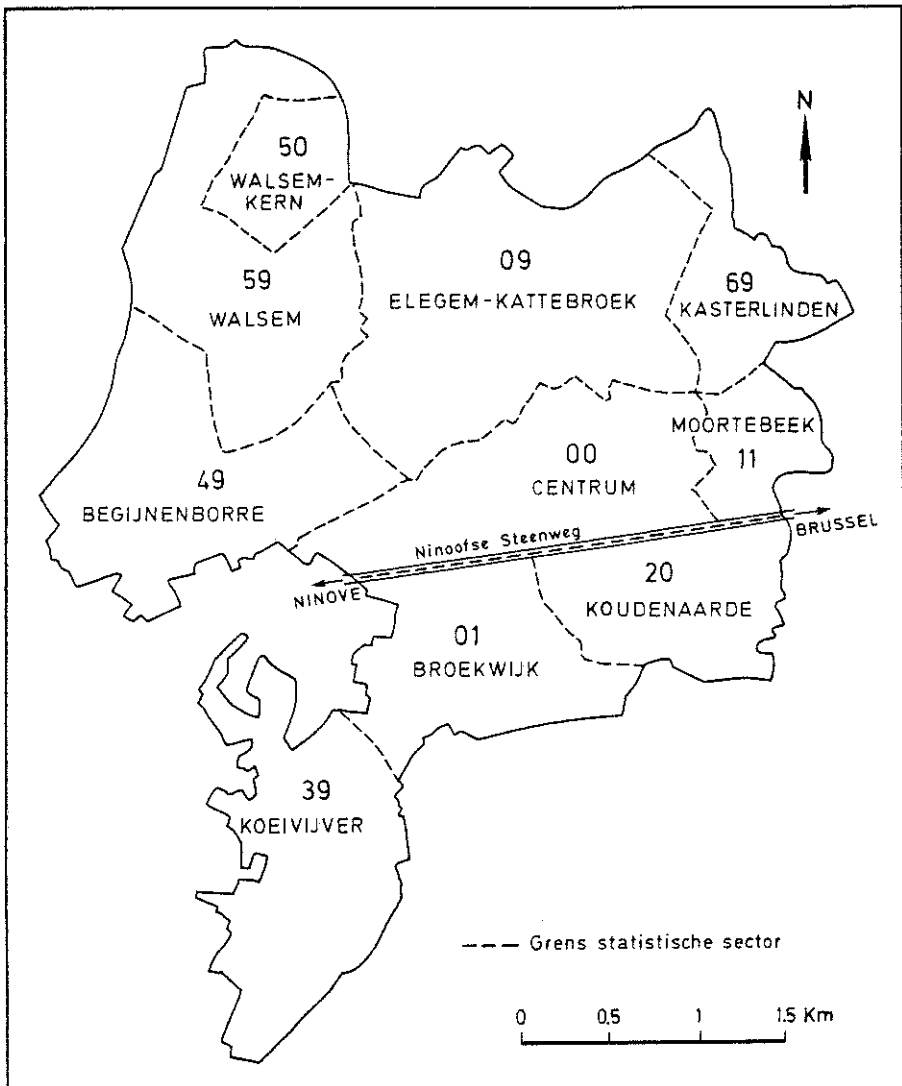
— van de 96 ondervraagde gezinnen bleken er 23 terug te willen verhuizen. Het aandeel van de Franstaligen was daar hoger dan van de Nederlandstaligen (37% van de franstalige gezinnen, 22% van de nederlandstalige). De absolute getallen worden nu uiteraard zeer klein, maar de vermelde redenen in dat verband verschilden sterk voor beide taalgroepen. Bij de Nederlandstaligen gaf meer dan de helft als reden op dat Dilbeek "te duur" is (vooral bouwgrond en woningen, maar ook de huurprijzen). Bij de Franstaligen werd vooral de taalproblematiek vermeld. De meesten van hen willen naar een gemeente waar meer faciliteiten bestaan voor franstaligen of naar een franstalige gemeente.

5. BESLUIT

De inwijking in Dilbeek in de periode 1970-79 illustreert in hoofdzaak het suburbanisatieverschijnsel in het Brusselse randgebied ten westen van de hoofdstad, waarbij (vooral jonge en draagkrachtige)

FIGUUR 2 :

DE STATISTISCHE SECTOREN VAN DE DEELGEMEENTE DILBEEK
(VOLKSTELLING 1970)

gezinnen van het centrale gedeelte van het stadsgewest verhuizen naar de periferie. Deze gezinnen zijn meestal op zoek naar een ruimere woning in een omgeving met een nog gedeeltelijk landelijk karakter, op een niet te grote afstand van de kernstad. Een gedetailleerde analyse van de vorige woonadressen van de inwijkelingen toont aan dat een groot aandeel van de migratiebewegingen naar Dilbeek over een geringe afstand verlopen. Het vestigingspatroon van de inwijkelingen in Dilbeek lijkt duidelijk verschillend te zijn voor Nederlandstaligen en Franstaligen. Een hoog aandeel van de inwijkelingen is van plan terug uit Dilbeek te vertrekken. Voor de nederlandstalige gezinnen blijken de als te hoog ervaren grond-, woning- en huurprijzen daarvoor de hoofdoorzaak te zijn. De franstalige gezinnen gaven de taalproblematiek en het uitgesproken Vlaamsgezind karakter van de gemeente als voornaamste oorzaak aan.

GECITEERDE AUTEURS

- DECLERCK, H. (1980), *De inwijking in de gemeente Dilbeek in de periode 1970-1979*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Geografisch Instituut, Vrije Universiteit Brussel.
- DE LANNOY, W. (1978), *Sociaal-geografische atlas van Brussel-Hoofdstad*, De Sikkels - De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen-Amsterdam.
- DE LANNOY, W. en RAMPELBERGH, M. (1981), *Sociaal-geografische atlas van Brussel en zijn randgebied*, Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudien (in druk).
- HOLVOET, L. (1979), *De aanwezigheid van de Nederlandstalige bevolking te Brussel en in het Vlaamse randgebied : het gemeenschapsakkoord als interveniërende variabele*, CBGS-Rapport nr. 29, Ministerie van Volksgezondheid en van het Gezin, Brussel.
- JOURET, B. (1972), *L'agglomération bruxelloise, définition spatiale du phénomène urbain bruxellois*, Editions Universitaires, Bruxelles.
- METS, M. en E. ENHUS (1981), "Sociaal-demografische studie van de lagere schoolbevolking in enkele Vlaams-Brabantse gemeenten", CBGS-rapport (in druk), Ministerie van Volksgezondheid en van het Gezin, Brussel.
- RAMPELBERGH, M. (1980), "De begrenzing van het Brusselse stadsgewest", *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 1, pp. 143-172.
- VAN DER HAEGEN, H. (1980), "Brussel, stad van Brusselaars of stad van ingewekenen?", *De Aardrijkskunde*, 2, pp. 133-139.
- VAN DER HAEGEN, H. en M. PATTIJN (1979), "De Belgische stadsgewesten", *Statistisch Tijdschrift*, 3, pp. 235-249.

Professor Walter De Lannoy
Geografisch Instituut - V.U.B.
Pleinlaan 2, 1050 Brussel

**EEN BIJDRAGE TOT DE ECONOMISCHE GEOGRAFIE
VAN DE GROOTSTEDELIJKE ONTWIKKELING :
HET GEVAL BRUSSEL**

door

G.L. DE BRABANDER

Universiteit Antwerpen (U.F.S.I.A.)

INLEIDING

Deze bijdrage wil een uitgangspunt bieden voor een kwantitatieve macro-geografie van de grootstedelijke ontwikkeling. Omwille van de dominante positie in de Belgische stedelijke hiërarchie vormt Brussel ongetwijfeld één van de interessantste onderzoeksmogelijkheden. Men moet er zich echter wel van bewust zijn dat juist omwille van de dominante positie Brussel geen representatief beeld van de stedelijke of zelfs van de grootstedelijke ontwikkeling biedt. Deze tekst schetst bijgevolg slechts een voorbeeld, waarbij de benaderingswijze wellicht zelfs van meer belang is dan de eerste en dus voorlopige onderzoeksresultaten.

De benaderingswijze situeert zich op een macro-vlak. Niet de interne verschuivingen binnen de Brusselse ruimte worden bekeken, maar wel de globale evolutie. Die evolutie wordt qua object in de eerste plaats beschouwd vanuit economische optiek, en heeft betrekking op de structuur en de groei van de werkgelegenheid in de negentiende en de twintigste eeuw. Deze vormen immers als geheel één van de belangrijkste exponenten van de attractiviteit en de functiewijzigingen van het hoofdstedelijk gebied.

Het onderzoek van dergelijke ontwikkelingen gaat gepaard met verschillende moeilijkheden. De afbakeningen van het studiegebied (sectie 1), de kwaliteit van de statistische informatie (sectie 2) en de beperkingen op het vlak van de toe te passen methodologie (sectie 3)

vormen er de kernpunten van.

1. DE AFBAKENINGSPROBLEMATIEK

Het ligt voor de hand dat wanneer men de evolutie van de werkgelegenheidsstructuur in een stedelijk gebied wenst te bestuderen, de afbakening van die verstedelijkte ruimte een basisprobleem vormt (1). Iets minder voor de hand ligt hoe die ruimte moet afgebakend worden, ten minste als men dat op basis van wetenschappelijk verantwoorde maatstaven wil doen. Er bestaat immers in de snel groeiende literatuur over de stad een uitgebreide voorraad van criteria. Eensgezindheid over de absolute waarde of het relatief belang van die criteria is onbestaande. Demografische, bouwkundige, administratieve, historische, economische en sociologische criteria worden afwisselend en blijkbaar goeddeels ook onderling verwisselend gebruikt. Vandaar ook de dikwijls tegengestelde resultaten die bekomen worden (2). Het is vanzelfsprekend hier niet de plaats om deze alternatieve benaderingen aan een uitvoerig kritisch onderzoek te onderwerpen. We beperken ons tot een voorbeeld, waarbij de tendens om de (pseudo-) tegenstelling stad vs. platteland via een graduele benadering van het urbane - non-urbane continuum te analyseren verduidelijkt wordt vanuit het stedelijk perspectief.

Het betreft de analyse van de stadsgewesten die door H. Van der Haegen en M. Pattyn werd uitgevoerd. Zij gaan met name in op de geleiding van de verstedelijkte ruimte. Dit stadsgewest wordt bepaald als "de hele ruimtelijk vergrote structuur, waarbinnen de "uiteenge-

(1) Op het afbakeningprobleem i.v.m. de werkgelegenheid wordt hier niet ingegaan. De sociologische, economische en historische aspecten heb ik uiteengezet in "De definitie en de classificatie van de werkgelegenheid in het licht van de 19de-eeuwse Belgische tellingen en de nationale rekeningen", te verschijnen in de *Handelingen van het XLVe Congres van de F.K.O.G.B.*, Brussel, F.K.O.G.B., 1981. De consequenties van een economische benadering op het vlak van de algemene tellingen komen uitvoerig aan de orde in mijn dissertatie *De regionaal-industriële specialisatie en haar effect op ruimtelijke verschillen in economische groei in België, van 1846 tot 1970*, Antwerpen, UFSIA, 1979, deel twee, pp. 12-17 en pp. 21-158.

(2) Vgl. bv. S. LIEKENS-ROUSSEAU, "Typologie van de Belgische gemeenten naar graad van verstedelijking op 31 december 1970" in *Statistisch Tijdschrift*, 1977, nr. 3, pp. 141-172, met H. VAN DER HAEGEN en M. PATTYN, "De Belgische Stadsgewesten" in *Statistisch Tijdschrift*, 1979, pp. 235-249.

legde" basisactiviteiten van de stedelijke gemeenschap, nl. wonen, werken, opvoeden, winkelen, cultuurbeleving en ontspanning in overwegende mate gelocaliseerd zijn. Tussen deze activiteiten bestaan intense relaties, zodat een functioneel geheel gevormd wordt dat echter in belangrijke mate naar de traditionele kernstad georiënteerd blijft" (3). Die stadskern is de beslissings- en activiteitskern met de grootste concentratie aan regiogebonden kleinhandel en diensten, en omvat gewoonlijk het historische stadscentrum. Samen met de aansluitende dicht bebouwde wijken vormt deze stadskern de zgn. kernstad (zie fig. 1). Deze heeft een multifunctioneel karakter, een gevarieerd woonpatroon en vormt aldus een kleinschalig, fijnmazig en gedifferentieerd geheel (4). De stadskern wordt omringd door de stadsrand, een minder dichte maar nog aaneengesloten bebouwing waarbij het wonen de dominerende functie vormt. Samen vormen kernstad en stadsrand de morfologische agglomeratie. De zgn. banlieue, ook wel de randstad of suburbane zone genoemd, is het aansluitende migratiegebied, dat bevolking en bedrijven uit de agglomeratie aantrekt maar sterk op de kernstad aangewezen blijft. Samen met de agglomeratie vormt deze randstad het stadsgewest.

Uit deze beknopte omschrijving blijkt dat bij de afbakening van de verschillende componenten en niveaus van de verstedelijkte ruimte criteria worden gebruikt zoals bebouwing, bevolkingsdichtheid, migratie e.d.m. Dit zijn variabelen die in de tijd grote veranderingen kennen en zij resulteren dan ook in afbakeningen die sterk variëren in de lange periode. Zo'n benadering is ideaal om het verstedelijkingsproces op zich te analyseren, maar onbruikbaar wanneer de evolutie binnen een bepaalde (deel-)ruimte moet worden geanalyseerd.

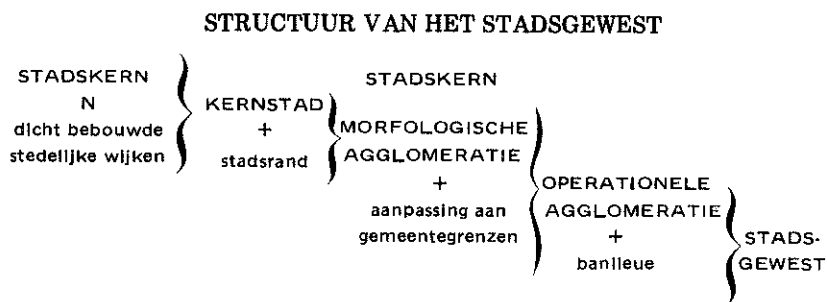
Uiteraard is daarvoor een vaste begrenzing van het studiegebied noodzakelijk. Deze kan gebaseerd zijn hetzij op de beginsituatie hetzij op de kenmerken die bij het einde van de beschouwde periode gelden (5). Vooral voor de hedendaagse periode lijkt de tweede benadering van grote betekenis, gezien op die manier de beleidsrele-

(3) H. VAN DER HAEGEN en M. PATTYN, *o.c.*, p. 238.

(4) *Ibid.*, p. 239.

(5) Zie in dit verband bv. L.H. KLAASSEN, P.W. KLEIN en J.H.P. PAELINCK, "Very long term evolution of a system of regions" in *Sixth International Congress on Economic History - 5 Themes*, Kopenhagen, Akademisk Forlag, 1974, pp. 94-95, en G.L. DE BRABANDER, "Very long term evolution of a system of regions - comments" in *Sixth International Congress on Economic History - Proceedings*, Kopenhagen, Akademisk Forlag, 1978, pp. 151-153.

FIGUUR 1 :

BRON : naar H. VAN DER HAEGEN en M. PATTYN, *o.c.*, p. 238.

vantie van de conclusies (en de lange termijnevoluties) veel duidelijker aan het licht komen. Juist in die beleidsoptiek kan bovendien verwezen worden naar de klassieke benadering van de al dan niet geurbaniseerde regio's. In de traditie van o.m. Hilhorst en Boudeville (6) moet dan naast de homogene en de gepolariseerde regio de beleidsregio geplaatst worden. Deze gaat uit van het gebied waarvoor een eenheid van macht bestaat op het vlak van planning en/of politiek. In het geregionaliseerde België van vandaag betekent dit dat de stadsregio Brussel het welbekende arrondissement van de 19 gemeenten zou omvatten. Overigens moeten deze 19 volgens het onderzoek van S. Liekens-Rousseau beschouwd worden als één van de grote agglomeraties, terwijl de aangrenzende gemeenten tot verschillende types van verstedelijking behoren (7). Zowel vanuit een stadsgeografische optiek als vanuit het standpunt van de hedendaagse beleidsregio is het dus wetenschappelijk verdedigbaar het arrondissement Brussel-hoofdstad als onderzoeksgebied te definiëren.

Vanuit historisch standpunt roept dit twee problemen op : enerzijds dat van de homogeniteit van het gebied, anderzijds dat van de stabiliteit in de afbakening. Wat de homogeniteit betreft, kan men zich op het principiële standpunt stellen dat de beleidsregio (net zoals Boudeville's homogene regio trouwens) als criterium de homoge-

(6) J. HILHORST, *Regional Planning*, Rotterdam, Rotterdam University Press, 1971, *passim*; J.R. BOUDEVILLE, *Les espaces économiques*, Parijs, P.U.F., 1970³, pp. 16-19.

(7) S. LIEKENS-ROUSSEAU, *o.c.*, pp. 159-160.

niteit t.a.v. een bepaalde maatstaf neemt, maar niet impliceert dat t.a.v. alle denkbare criteria een gelijkaardige score bekomen wordt in alle deelruimten. Gezien de mogelijke beleidsrelevantie lijkt het criterium van de actuele planning en politiek dan perfect accepteerbaar.

Dit betekent spijtig genoeg niet dat er geen problemen zouden bestaan met dit type van afbakening. De gemeentegrenzen zijn immers in de lange periode alles behalve stabiel gebleken. Gebiedsafstand, aanhechting, fusie en creatie vormen verstoringen van de continuïteit (8). Deze verstoringen zijn nauwelijks te corrigeren omdat gegevens over delen van gemeenten slechts in zeer beperkte mate aanwezig zijn en een systematische correctie dus niet mogelijk is. In sommige gevallen zijn statistieken zelfs niet op het gemeentelijk niveau beschikbaar en/of bruikbaar en moet dus, willens nillens, op het niveau van de arrondissementen gewerkt worden (9). Daarmee zijn we in feite al gekomen op het terrein van het bronnenmateriaal. Dit materiaal zullen we in wat volgt dan ook bekijken, zo mogelijk ook in functie van een constante afbakening van de "19 gemeenten".

2. HET BRONNENMATERIAAL

Er zijn echter meer criteria waaraan het bronnenmateriaal moet voldoen om een differentiële analyse van de economische structuurveranderingen te kunnen maken.

In de eerste plaats gaat het om ruimtelijke verschillen in de *economische* structuur. Dit impliceert dat geen sociografische benadering via beroepsstructuren mag worden gekozen en dat bijgevolg het (verkeerdelijk) toepassen van actuele sociologische schema's — wat

(8) Een overzicht van wat op dit vlak sinds de onafhankelijkheid gebeurde is opgenomen in de *Volkstelling van 31 december 1970*, Brussel, N.I.S., 1975, deel 1, pp. 182-218. In verband met de stad Brussel zelf, zie J. BAERTEN, "De groei van Brussel : een historische puzzle" in : E. WITTE, red., *Taal en Sociale Integratie*, Brussel, V.U.B., 1978, deel 1, pp. 229-235.

(9) Dit is onder meer het geval voor het sociaal-economisch onderzoek van 1977 en voor delen van de nijverheidstelling in 1846. Het systematisch verwerken van bepaalde gegevens op subgemeentelijk niveau, de zogenaamde statistische sectoren, startte slechts bij de volkstelling van 1970.

wel eens aan de kwantitatieve geschiedenis verweten wordt (10) — geen relevant probleem kan vormen. Het betekent wel dat de analyse via sectoren en bedrijfstakken geschiedt, wat natuurlijk ook problemen stelt. In dit verband zijn immers sterk verschillende type-classificaties geconstrueerd en toegepast. Om de vergelijkbaarheid tussen de deelperiodes niet onmogelijk te maken is het nodig dat de classificatie op dezelfde wijze gebeurt voor alle data. Gezien de grenzen van de mogelijkheden in feite bepaald worden door de gemeenschappelijke karakteristieken van de bronnen zelf moet hierbij vooral pragmatisch tewerk worden gegaan. In feite levert dit noodzakelijkerwijze een gemengd criterium op, waarbij de aard van de grondstof en van het produkt de zwaarste criteria vormen. Waar mogelijk zullen we bovendien pogen de vergelijkbaarheid t.a.v. de regionale boekhouding, d.w.z. de structuur van het geografisch produkt, te maximaliseren (11).

Een tweede gevolg is dat het gaat om economisch produktieve werkgelegenheid. Dit houdt in dat open of verdoken werkloosheid zo veel mogelijk uit de data verwijderd moet worden. In het optimale geval zou zelfs de arbeidsduur moeten verrekend worden, zodat deeltijdse arbeid op voltijdse basis wordt ingecalculeerd.

Een derde element is dat de structuur binnen de ruimte het onderwerp vormt van het onderzoek en dat bijgevolg de werkgelegenheid naar plaats van tewerkstelling het studieobject vormt en niet de actieve woonbevolking.

Ten slotte is duidelijk dat, door het wezen van de geografie zelf, het moet gaan om de ruimtelijke differentiatie, m.a.w. de mate waarin de structuur in de Brusselse agglomeratie afwijkt van de nationale structuur. Dit betekent dat alleen die data die zowel voor Brussel als voor het Rijk bestaan, kunnen gebruikt worden.

Deze criteria, hoe algemeen geformuleerd zij ook zijn, beperken vrij sterk de gegevens die in aanmerking genomen kunnen worden. In feite kunnen slechts twee reeksen min of meer aan de gestelde eisen voldoen, nl. de R.S.Z.-statistieken en de Algemene Tellingen. De R.S.Z.-statistieken hebben echter enkele ernstige handicaps :

(10) Bijvoorbeeld E. GUBIN en A. VAN NECK, "La répartition professionnelle de la population belge en 1846 : un piège statistique", in *Acta Historica Bruxellensia*, Brussel, 1981, vol. IV, pp. 269-270.

(11) Zie G.L. DE BRABANDER, (1979), o.c., deel 2, pp. 5-12.

- ze zijn beperkt tot de periode na W.O. II;
- ze hebben betrekking op een variërend en steeds onvolledig deel van de actieve bevolking;
- ze gebruiken verschillende classificatie-schema's, die erg moeilijk met elkaar in overeenstemming te brengen zijn (12).

In verband met de algemene tellingen moet een onderscheid gemaakt worden tussen :

(i) de volkstellingen : deze omvatten steeds een beroepstelling, echter pas vanaf 1947 een telling per bedrijfstak, die overigens slechts vanaf 1961 ook naar plaats van tewerkstelling is opgevat;

(ii) de handels- en nijverheidstellingen, die echter in de negentiende eeuw slechts op de industrie betrekking hadden, en steeds een sectoriële benadering naar plaats van tewerkstelling boden; en ten slotte

(iii) de land- en tuinbouwtellingen, die altijd een sterke productie-optiek hadden, zodat soms zelfs geen werkgelegenheidscijfers werden opgenomen.

Hieruit moet afgeleid worden dat alleen de (handels- en) nijverheidstellingen volledig aan de hoger genoemde criteria voldoen. Bij de landbouwtellingen is dat in mindere mate het geval, niet alleen omdat soms de daarbij betrokken actieve bevolking niet als tellingsobject is beschouwd, maar vooral omdat het criterium van de voltijdse tewerkstelling in zeer verschillende mate is toegepast. Vooral in de negentiende eeuw is daarbij een belangrijk stuk occasionele arbeid opgenomen (13).

Eenbelangrijk deel van de aanvulling van de industrietellingen zou bijgevolg uit de beroepstellingen moeten geput worden. Voor de tellingen van 1961 en 1970 is dit niet erg problematisch, omdat aan de gestelde criteria principieel voldaan wordt (14). Bij de voorgaande tellingen is dat evenwel niet het geval. De aanvulling van de data-matrix op basis van de beroepstellingen zou dus voor de periode tot de Tweede Wereldoorlog slechts kunnen gebeuren op basis van de

(12) Cfr. R. CALLEBERT en D. VERBEKE, *De tewerkstellingsproblematiek in het Izegemse*, Antwerpen, UFSIA, 1976, pp. 183-188 en pp. 283-302 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

(13) G.L. DE BRABANDER, "De regionaal-sectoriële spreiding van de economische activiteiten in België, 1846-1910. Een bronkritische benadering", in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1978, nr. 1-2, pp. 131-142 en pp. 159-170.

woonbevolking, althans voor wat een groot deel van de tertiaire activiteiten betreft. Bijgevolg zouden conclusies in verband met de voor Brussel cruciale tertiaire sector met de grootste omzichtigheid geformuleerd moeten worden.

Een tweede beperking betreft de kwaliteit van de uitvoering van de tellingen. Waar die voor de industrietellingen relatief goed tot uitstekend is, blijkt dit voor de volkstellingen lang niet altijd het geval te zijn. Hoewel voldoende vooronderzoek ontbreekt om de specifieke kwaliteit van de Brusselse gegevens te toetsen (15), moet aangenomen worden dat een reeks van de systematische fouten, zoals het insluiten van werklozen, ook hier de data aantasten. Vanuit die optiek moeten vooral de negentiende-eeuwse gegevens kritisch bekeken worden.

Samenvattend (16) kunnen we dus stellen dat de industrietellingen als basisgegevens moeten worden gebruikt, dat de deels minder betrouwbare en in elk geval weinig aangepaste beroepstellingen noodzakelijkerwijze als aanvulling zouden kunnen fungeren. Hierdoor zou het aantal waarnemingen enkel betrekking kunnen hebben op de jaren 1846, 1896, 1910, 1937, 1947, 1961 en 1970 (17).

3. DE METHODOLOGIE

Voor deze jaren wensen we in de eerste plaats te weten in welke mate de sectoriële structuur van de werkgelegenheid in de grootstad

(15) Vooronderzoek dat gebruik maakt van de originele tellijsten, het bevolkingsregister en ander materiaal dat bij de beroepstelling betrokken was — zoals dat voor enige gemeenten gedaan werd door E. GUBIN en A. VAN NECK, *o.c.*, *passim*, en R. GOBYN, "Onderzoek naar de beroepskeuze van de bevolking van een Vlaamse plattelandstad tussen 1862 en 1914 : Tielt. Nieuwe evaluatie en benadering van bronnen", in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1980, nr. 3, pp. 339-387 — is voor Brussel niet uitgevoerd. Het enige comparatieve data-onderzoek heeft betrekking op de industrietelling, cfr. J. HANNES, *De economische bedrijvigheid te Brussel, 1846-1847. Controle en aanvulling van de nijverheidstelling*, Leuven-Parijs, Nauwelaerts, 1976 (reeks van het Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, bijdrage 81).

(16) Het is onmogelijk om de bronnenkritiek in enkele bladzijden samen te vatten. Er moge volstaan worden met de vermelding dat het cijfermateriaal over Brussel op dezelfde manier behandeld werd als de provinciale gegevens in mijn dissertatie, *o.c.*, deel 2, pp. 22-158 en deel 3, pp. 145-185.

(17) Minder betrouwbare en/of onvolledige tellingen, zoals deze van 1880 en 1930, werden uitgesloten.

Brussel afweek van de nationale structuur, m.a.w. in welke mate deze grootstedelijke ruimte variaties vertoonde t.o.v. de algemene verdeling. Vervolgens willen we pogen te achterhalen in welke mate deze structuur de groei van de werkgelegenheid beïnvloedde.

De beperkingen van de data laten niet toe zeer gesofisticeerde analysemethoden op een zinvolle manier te gebruiken. De antwoorden op onze tweeledige vraag gaan dan ook uit van een eenvoudige methodologie waarvan de specialisatiecoëfficiënten en de shift and share analyse de kern vormen (18).

De specialisatiecoëfficiënt vergelijkt het aandeel van een bedrijfstak in de regionale (of stedelijke) werkgelegenheid met het aandeel van die branche in het nationaal totaal. Is het quotiënt groter dan één, dan is er sprake van specialisatie. Wanneer de score kleiner is dan één, dan is de branche ondervertegenwoordigd of althans relatief minder aanwezig dan in de referentieruimte. Op die manier kan dus de differentiële sectoriële structuur van een deelruimte uitgedrukt worden als een reeks van coëfficiëntwaarden, en wel één per bedrijfstak. De variaties in de structuur komen dan naar voor via een comparatief statische analyse, nl. door vergelijking van de vectoren voor verschillende doorsneden. Als belangrijke voordelen van deze benaderingswijze moeten naast de eenvoud van berekeningen en interpretatie in elk geval ook het foutreducerend karakter genoemd worden (19).

Het effect van die structuur kan gemeten worden via de shift and share analyse. Dit rekenmodel verdeelt de werkgelegenheids-groei in drie componenten : de standaardgroei (s), de proportionele shift (p) en de differentiële shift (d).

De standaardgroei, ook wel "nationale groeifactor" genoemd, brengt de algemene economische ontwikkelingen tot uitdrukking, voor zover ze geen specifieke regionale of sectoriële dimensie heb-

(18) Deze sectie biedt slechts een verbale samenvatting van de methodologie. Een meer uitvoerige kritische behandeling is opgenomen in mijn *Regional Specialization, Employment and Economic Growth in Belgium between 1846 and 1970*, New York, Arno Press, 1981, pp. 9-45.

(19) Cfr. mijn artikel "Omtrent de invloed van alternatieve werkhypothesen bij bronnenkritiek en foutenreductie : een voorbeeld", in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1980, nr. 3, pp. 439-463.

ben. Voorbeelden van ingerekende effecten zijn o.m. de monetaire politiek, het nationaal fiscaal beleid, de (algemene) internationale concurrentieverhouding e.d.m. Het is de groei die zou bereikt worden indien in alle deelruimten alle bedrijfstakken door de nationale groei-voet gekenmerkt waren.

De proportionele shift becijfert het zgn. "industry-mix effect", dit wil zeggen : de invloed van de structuur op de groei. Alle aspecten die specifiek zijn voor de bedrijfstak op zich en voor zover ze niet ruimtelijk gediversifieerd zijn, komen hierin tot uiting. Dit kan bv. de algemene verschuiving van het vraagpatroon zijn, maar ook het toepassen van een sectorieel discriminerende politiek zoals die i.v.m. de steenkool- of de textielsector. Het is deze component die het impact van de structuur op de groei weergeeft.

De derde groeicomponent heeft betrekking op het specifiek ruimtelijke. Grosso-modo komt dit neer op de invloed van de lokalisatiefactoren, zoals de kwaliteit en omvang van de arbeidsvoorraad, de afwijking t.a.v. het gemiddeld loon, de transportmogelijkheden en de congestie, de relatieve beschikbaarheid van ruimte en dergelijke meer.

4. DE RESULTATEN

De toepassing van deze methodologie op de Brusselse agglomeratie stuit op diverse moeilijkheden, die grotendeels het gevolg zijn van de beperkingen qua statistische informatie en de geringe onderzoeksinspanningen die op dat vlak reeds geleverd zijn. Om die reden is het ons ook onmogelijk om hier reeds resultaten voor te stellen die volledig voldoen aan het in secties 1 en 3 vooropgestelde schema. Het navolgende beperkt zich dan ook tot voorlopige resultaten die voor aanvulling en correctie vatbaar zijn. Zij hebben betrekking op twee onderdelen.

Enerzijds wordt de lange-termijn-evolutie behandeld. Structuurveranderingen zoals de werkgelegenheidsspecialisatie zijn immers in wezen lange-termijn-veranderingen. In dit verband wordt de stad Brussel doorgelicht in de periode van 1846 tot 1937.

Anderzijds willen we ook aandacht besteden aan het recente, de korte-termijn-veranderingen. De stroomversnelling die het jongste decennium kenmerkte is immers van essentiële betekenis voor de stedelijke agglomeratie van vandaag én van morgen.

4.1. De lange termijn optiek

De periode vóór de tweede wereldoorlog stelt op het vlak van de data moeilijke, zo niet onoplosbare problemen. Gezien geen statistieken naar plaats van tewerkstelling ter beschikking staan voor de tertiaire sector (20) en de primaire sector onbelangrijk (21) is, beperkt de analyse zich tot de industrie.

Omdat over een deel van de Brusselse agglomeratie geen gemeentelijke gegevens voorhanden zijn, moest het studieobject in deze subsectie tot de hoofdstad zelf beperkt worden. Overigens neemt dit niet alle problemen weg, daar de Brusselse grenzen verschillende malen gewijzigd werden. De marginale grenscorrecties zijn statistisch niet achterhaalbaar en wellicht ook weinig significant. Belangrijk is daarentegen wel de opslorping van Haren, Laken en Neder-over-Heembeek in 1921. Om tot vergelijkbare cijfers te komen is het dan ook nodig deze gemeenten bij de gegevens over 1910 te betrekken. Dit is vrij goed mogelijk daar in de industrietelling van 1910 ook gemeentelijke cijfers opgenomen zijn. Zeer lage scores werden echter gegroepeerd. Hoewel de optelling van de drie fusiegemeenten bij Brussel dus hooguit weinig significante lacunes kan vertonen (22), betekent dit toch dat het aangepaste cijfer voor 1910 niet meer dan een minimumraming kan zijn en dat bijgevolg de groei tussen 1910 en 1937 lichtjes overschat wordt.

De bewerking van de industrietellingen beperkte zich verder tot :

(i) de herclassificatie van de branches op basis van de taxonomie die in de nationale en de regionale rekeningen gebruikt wordt;

(20) In tegenstelling tot het provinciale niveau is op dat van de steden of agglomeraties de hypothese van afwezigheid van ruimtelijke mobiliteit over de grenzen heen volstrekt onaanvaardbaar, ook voor de negentiende eeuw.

(21) Dit wordt duidelijk aangetoond door de landbouwtellingen. Deze van 1846 vermeldt 57 bedrijven in Brussel met een totale oppervlakte van 129 ha 35 are. Deze oppervlakte omvat overigens ook 25 ha lusttuinen... Volgens de telling van 1910 is er geen beteelde oppervlakte meer en is de land- en tuinbouw dus volledig uit de stad gedreven.

(22) Dit geldt wellicht alleen voor Neder-over-Heembeek, de kleinste gemeente. In die gemeente werd in 1910 bijvoorbeeld geen bakker in de recensie opgenomen.

TABEL 1 :

DE INDUSTRIELE WERKGELEGENHEID IN BRUSSEL

bedrijfstak	1846	1896	1910	1910(a)	1937
voeding, drank, tabak	1.938	2.205	2.090	2.980	3.768
textiel	1.828	766	702	745	698
kleding en schoeisel	6.549	8.888	10.173	10.868	12.740
hout en meubel	2.096	3.838	3.467	4.080	2.902
papier, druk en uitgeverij	1.268	3.538	3.260	3.930	6.419
chemie	31	149	358	695	3.687
klei, keramiek, glas en cement	439	6	16	520	690
zware metaalnijverheid	142	180	109	207	258
metaalverwerking	1.507	2.276	2.437	3.089	5.941
diverse industrie	953	2.225	3.130	3.271	1.598
bouw	1.466	3.642	3.531	4.246	7.577
totaal	18.217	27.713	29.273	34.631	46.278

(a) Inclusief Haren, Laken en Neder-over-Heembeek.

(ii) de toevoeging van een aantal modistes e.d. in 1846 (23) en de weglating van leerlingen in kantscholen voor datzelfde jaar;

(iii) het uitsluiten van de thuisarbeid, omwille van onvolledige informatie;

(iv) het gelijkstellen van het aantal bedrijven met bezoldigd personeel aan het aantal bedrijfshoofden ervan in 1937; dit is noodzakelijk omwille van het ontbreken van laatstgenoemde informatie in de telling.

De resultaten van deze bewerkingen werden samengebracht in tabel 1. Hieruit blijkt dat de werkgelegenheid in de secundaire branches (24) groeide van ruim 18.000 in 1846 tot meer dan 46.000 arbeidsplaatsen in 1937. Deze groei verliep echter erg ongelijk : tussen 1846 en 1910 nam de tewerkstelling met circa zes tiende toe of minder dan één percent per jaar (25). Rekening houdend met de opge-

(23) Het additioneel aantal bedraagt 3.208. Dit werd bekomen op basis van dezelfde methode als beschreven in mijn paper over *De constructie van regionaal-sectoriële werkgelegenheidsmatrices voor België (1846-1896)*, Antwerpen, SESO, 1976, pp. 21-24.

(24) De extractieve nijverheid werd niet vermeld omdat daar steeds een nulscore voorkomt. Bij de berekening van de specialisatiecoëfficiënten en de shift-share componenten wordt wel rekening gehouden met die bedrijfstak.

(25) De constante jaarlijkse groeivoet, berekend als meetkundige gemiddelde, bedroeg 0,74%.

slorpte gemeenten bedroeg de aanwas ruim een derde tussen 1910 en 1937 of ruim één percent per jaar (26). Weliswaar speelt de impuls van het zeekanaal hier in mee, maar anderzijds mag de handicap van de wereldoorlog en de crisis van de jaren dertig ook niet vergeten worden.

Binnen de secundaire werkgelegenheid is de branche kleding en schoeisel dominant : tot 1910 scoort zij een derde van het aantal banen, daarna nog een kwart. Het gaat hier om een bedrijfstak met een duidelijke marktoriëntatie die wel sterk aangetrokken moest worden door een concentratie van koopkrachtige finale consumenten zoals Brussel er één was. Die concentratie speelde ook een rol voor de diverse industrie, die in de negentiende eeuw vooral luxe-artikelen produceerde. Pas op het ogenblik dat luxe-artikelen in andere branches geproduceerd werden — men kan hierbij denken aan fietsen, radio's en auto's die alle bij de metaalverwerking horen — kende de diversen-branche een vrij spectaculaire inzinking. De opgang van de metaalverwerking had, omwille van het substitutie-effect, ook een negatieve weerslag op de tot 1910 erg belangrijke hout- en meubelnijverheid.

Een andere belangrijke werkverschaffer was de branche papier, druk en uitgeverij, die eveneens door een sterke marktoriëntatie gekenmerkt werd. De bouwsector en na 1910 de chemie werden eveneens steeds belangrijker op het werkgelegenheidsvlak. De zware metaalnijverheid en, vanaf het einde van de negentiende eeuw, ook de textielbranche konden nooit een rol van betekenis spelen.

Wat was nu de plaats van Brussel in de Brabantse industrie ? Tabel 2 toont aan dat de aanvankelijk zeer dominante positie van Brussel vrij snel werd aangetast. Van ruim een derde in 1846 verminderde het aandeel tot ruim een zevende in 1910. De fusie en de industrialisatie langs het zeekanaal zorgden er voor dat dit aandeel weer enkele procenten toenam en, wat misschien belangrijker is, dat het niet langer daalde maar stabiliseerde op een zesde van de Brabantse secundaire sector.

Wanneer de posities van 1937 met die van 1846 vergeleken worden, valt op hoe algemeen de daling van het Brusselse aandeel wel was. Alleen de scheikundige nijverheid vormt een uitzondering op die regel. De inplanting van enkele grotere eenheden van de moderne

(26) De constante jaarlijkse groeivoet beliep 1,08%.

TABEL 2 :

**HET PROCENTUELE AANDEEL VAN DE BRUSSELSE IN DE
BRABANTSE INDUSTRIE**

Bedrijfstak	1846	1896	1910	1910(a)	1937
voeding, drank, tabak	22,7	11,3	8,7	12,3	9,5
textiel	30,2	8,0	5,5	5,8	3,9
kleding en schoeisel	44,4	23,8	20,3	21,6	29,4
hout en meubel	31,9	19,9	15,0	17,6	14,5
papier, druk en uitgeverij	44,0	38,2	26,5	31,9	31,8
chemie	4,4	2,6	3,0	5,8	20,5
klei, keramiek, glas en cement	23,0	1,0	0,4	12,5	10,6
zware metaalnijverheid	25,2	3,4	1,6	3,1	3,3
metaalverwerking	31,9	14,9	11,3	14,3	13,1
diverse industrie	50,6	24,7	28,6	29,8	13,5
bouw	40,2	14,6	12,8	15,4	17,1
 totaal (b)	34,2	17,4	13,9	16,5	16,7

(a) Inclusief Haren, Laken en Neder-over-Heembeek.

(b) Rekening houdend met de extractieve nijverheid.

chemische bedrijvigheid langs het zeekanaal was er de belangrijkste reden voor. De fusiezone speelt ook mee, via o.m. een productie-eenheid voor behangpapier, in de vrij hoog blijvende score van de papier- en drukbranche. Bij de kleding daarentegen was juist de concentratie van de traditionele ambachtsslui, waar ook weer een luxe-tintje aan verbonden was, de oorzaak van een trage daling rond de eeuwwisseling die daarna zelfs werd omgezet in een stijging. Opvallend is ook dat de typische sectoren van de Industriële Revolutie met name de textiel- en de zware metaalnijverheid, wél nog relatief sterk aanwezig waren in het midden van de negentiende eeuw, maar dat daarna de rest van Brabant bijna voor de totaliteit van die branches instaat.

Ook op het vlak van de specialisatie (zie tabel 3) scoren die industrietakken vrij laag. Omwille van de structuurverschillen tussen Brabant en het Rijk is de achteruitgang nochtans wat minder groot dan volgens de aandeelcijfers in tabel 2. De hoogste niveaus komen voor in de bedrijfstakken papier en druk, kleding en diverse nijverheid. De marktoriëntatie van de drukkerijen leidt in 1846 en 1896 zelfs tot scores hoger dan vijf. De decentralisatie, mede omwille van de suburbanisatie, bracht wel een daling mee, maar weerhield deze branche er niet van steeds de hoogste score te laten noteren. Brussel bleef tot de tweede wereldoorlog het viervoud van de nationale waarde behalen.

TABEL 3 :

SPECIALISATIECOEFFICIENTEN OP BASIS VAN DE
NATIONALE INDUSTRIELE STRUCTUUR

Bedrijfstak	1846	1896	1910	1910(a)	1937
voeding, drank, tabak	0,91	0,71	0,71	0,86	0,77
textiel	0,47	0,27	0,20	0,18	0,11
kleding en schoeisel	1,85	1,91	2,22	2,00	2,72
hout en meubel	1,17	1,44	1,31	1,30	0,92
papier, druk en uitgeverij	5,05	5,01	4,43	4,51	3,99
chemie	0,20	0,22	0,36	0,59	1,65
klei, keramiek, glas en cement	0,54	0,01	0,01	0,28	0,31
zware metaalnijverheid	0,25	0,11	0,06	0,09	0,10
metaalverwerking	1,06	1,11	0,94	1,00	0,93
diverse industrie	2,68	2,87	3,97	3,51	1,11
bouw	1,71	1,31	1,34	1,36	1,50

(a) Inclusief, Haren, Laken en Neder-over-Heembeek.

De concentratie van de traditionele kledingnijverheid in Brussel blijkt aanleiding te geven tot een toenemende specialisatie, m.a.w. een groeiende concentratie op het nationale vlak. Dit is ook het geval bij de luxe-nijverheden, althans tot aan de eerste wereldoorlog. De dalende absolute betekenis in Brussel (27) gevoegd bij de concentraties elders (en met name de diamantnijverheid in Antwerpen) zorgen voor een dalend cijfer na 1910.

Biezoondere aandacht verdient ook de score van de bouwnijverheid. Het overschrijden van het nationale gemiddelde kan zowel geïnterpreteerd worden als een invloed van de (woon-) bouwactiviteiten als van de openbare werken. Dit geldt des te meer daar, algemeen gesproken, de cijfers veeleer betrekking hadden op de plaats van de werken dan op de plaats van de bedrijfszetel. In die zin reflecteren de iets lagere cijfers rond de eeuwwisseling de sterke tendens tot suburbanisatie en grootschalige openbare werken niet alleen in de verhouding van Brussel tot de periferie maar ook als nationaal verschijnsel.

(27) De uitbreiding van het referentiegebied speelde een geringere rol zoals blijkt uit de vergelijking van het verschil tussen beide versies van 1910 met de daling tussen 1910 en 1937.

Tenslotte zijn er ook enkele bedrijfstakken die gekenmerkt worden door een grote mate aan stabiliteit in hun specialisatieniveau. Dit is het geval in de metaalverwerkende en de voedingsindustrie. Daarbij is voor de laatste niet alleen de gelijkmatigheid maar ook het niveau betekenisvol. In tegenstelling tot wat men zou kunnen verwachten, heeft de gebondenheid met het cliënteel niet tot gevolg dat het nationale gemiddelde overschreden wordt. Integendeel, de coëfficiëntwaarde schommelt rond de tachtig percent van dat niveau. Dit betekent dat niet alleen de land- en tuinbouw uit de periferie, maar ook de voedingsnijverheid rond het centrum voor een deel de centrale stad tot klant had.

De evolutie van deze specialisatieverhoudingen had zeer variërende invloeden op de werkgelegenheidsgroei. Tabel 4 toont aan dat het structuureffect in de negentiende eeuw positief was, maar na 1896 op jaarbasis ruim het dubbele beliep als ervóór. De periode van de oorlog en de crisis vertoont daarentegen een negatieve proportionele shift. Van een echt dominante bedrijfstak is bij deze structuurcomponent geen sprake. Nu eens scoren de bouw- of de papierbranche de hoogste cijfers, dan weer de kleding-, de metaalverwerkende of hout- en meubelsector.

De lokationele component vertoont een interessanter patroon. Uitgedrukt op jaarbasis verloopt het totaal nochtans wisselvallig. Het negatief cijfer neemt eerst met de helft toe, om na 1910 substantieel positief te worden. Het beeld van de individuele branches is evenwel relevanter. Waar Brussel in de eerste deelperiode voor alle industriebranches slechts vestigingsplaatsnadelen te bieden heeft, is dat na 1896 niet meer het geval. In de tweede deelperiode is het aantal en de omvang van de positieve differentiële shifts weliswaar nog zeer beperkt, maar het betekent in elk geval een ombuiging van de evolutie. Die ombuiging zou zo fundamenteel blijken, dat na 1910 alleen in de textiel-, de hout- en de diversen-branche negatieve scores voorkomen. Daarbij wordt de gunstigste rol toebedeeld aan de moderne chemie, de bouw en de kledingsbranche.

De omkering van de tekens bij zowel proportionele als differentiële shift heeft tot gevolg dat er altijd een zekere compensatie optreedt tussen de twee componenten. De structuurvoordelen worden geheel (1846-1896) of gedeeltelijk (1896-1910) teniet gedaan door de lokationele nadelen, of vice versa (1910-1937). Dit betekent tevens dat de stedelijke en sectoriële aspecten van de groei per saldo niet opwegen tegen de globale of nationale invloeden op de werkgele-

TABEL 4 :

COMPONENTEN VAN DE INDUSTRIELE WERKGELEGENHEIDSGROEI

Bedrijfstak	1846-1896			1896-1910			1910-1937		
	s	p	d	s	p	d	s	p	d
voeding, drank, tabak	1.437	479	-1.649	49	252	-417	754	-253	288
textiel	1.355	-1.327	-1.091	17	329	-410	188	13	-248
kleding en schoeisel	4.856	449	-2.966	199	1.361	-275	2.748	-5.793	4.917
hout en meubel	1.554	643	-455	86	647	-1.104	1.032	-1.685	-525
papier, druk en uitgeverij	940	2.684	-1.354	79	795	-1.152	994	1.123	372
chemie	23	130	-35	3	117	89	176	221	2.596
klei, ceramiek, glas en cement	325	110	-868	0	3	6	131	-128	166
zware metaalnijverheid	105	317	-384	4	56	-131	52	-53	51
metaalverwerking	1.117	358	-707	51	1.118	-1.008	781	1.451	620
diverse industrie	707	1.194	-628	50	427	428	827	102	-2.603
bouw	1.087	3.995	-2.906	81	385	-577	1.074	435	1.822
totaal Brussel	13.506	9.032	-13.043	619	5.490	-4.551	8.757	-4.567	7.456
per jaar	270	181	-261	44	392	-325	324	-169	276

genheidsevolutie, behalve in de tweede deelperiode. Dit is echter alleen waar indien over het industriële totaal wordt gesproken. Op het vlak van de individuele bedrijfstakken is duidelijk dat de specifiek stedelijke en sectoriële aspecten dikwijls de doorslag geven.

4.2. De crisis van de jaren zeventig

Is dat ook nog het geval wanneer zich een crisisperiode met vooral nationale en internationale dimensies voordoet zoals dat het jongste decennium het geval is ?

Om deze vraag te beantwoorden zouden we principieel moeten beschikken over recente statistieken die aan alle in sectie twee genoemde criteria voldoen. Dit is echter niet het geval. Zoals men weet dateert de jongste verwerkte telling van 1970. Ter aanvulling zou desgevallend het sociaal-economisch onderzoek van april 1977 kunnen gebruikt worden (28). Deze minicensus is echter gebaseerd op een enquête bij 7,5% van de bevolking. Extrapolatie tot de gehele (actieve) bevolking is dan ook gevaarlijk, vooral wanneer het om beperktere deelruimten gaat waarvoor de data bv. sectorieel gesaggregeerd worden. De foutkans, m.a.w. de mogelijkheid dat het geëxtrapolerde cijfer substantieel afwijkt van de werkelijkheid, wordt namelijk groter naarmate het telonderdeel kleiner is. Een tweede nadeel is de datum van deze enquête. Niet alleen sluit april 1977 aan bij het jaar van de overcompensatie (29), maar bovendien is de crisis-intensiteit sindsdien aanzienlijk toegenomen, niet in het minst op het vlak van de werkgelegenheid.

Om die redenen is het nodig een beroep te doen op ander bronnenmateriaal. Een voor de hand liggende keuze vormen de statistieken van de R.M.Z.-R.S.Z., die jaar per jaar de evolutie volgen. Zij hebben betrekking op zowat de hele bezoldigde activiteit, d.w.z. ruim 80% van de werkgelegenheid. De jongste cijfers dateren van 1979, zodat de allerrecentste ontwikkelingen niet kunnen nagegaan worden. Overigens moet om tot vergelijkbare data te komen het bijzonder tijdelijk kader uit de laatste cijferreeksen gelicht worden. Ook moet gewezen worden op de mogelijkheid van dubbeltelling, vooral

(28) "Enige resultaten van het sociaal-economisch onderzoek — april 1977", *Statistisch Tijdschrift*, 1979, nr. 2, pp. 95-121.

(29) In 1976 werd immers de negatieve groei van het B.N.P. in 1975 gecompenseerd door een extra-hoge groeivoet van ongeveer zes procent !

in de overheidssector. Dit heeft voor gevolg dat deze branche een weinig overschat kan zijn in het geheel van de tewerkstelling. Daar de regels gevolgd bij de opstelling van de statistieken in de jaren zeventig niet veranderden in dit opzicht (30), is er geen reden waarom de evoluties tussen de verschillende jaren vertekend zouden worden. Wel is in 1972 de sectoriële classificatie veranderd, zodat een vergelijking met voorgaande jaren, met de regionale rekeningen en met de voorgaande sectie moeilijk, zoniet onmogelijk wordt (31).

Om de wijzigingen in de crisisintensiteit en de gevolgen daarvan voor de Brusselse agglomeratie tot uiting te laten komen, verkiezen we de periode sinds de oliecrisis van 1973 niet als één geheel te behandelen. Ze wordt gesplitst in twee deelperiodes : de "zachte" crisis van 1973 tot 1976 en de periode van verscherping tussen 1976 en 1979.

Op het nationale vlak is er nog een lichte toename van de werkgelegenheid gedurende de eerste deelperiode, maar een (beperkte) vermindering tijdens de tweede. Dit is niet het geval in de Brusselse agglomeratie. Daar verloopt de daling tijdens de eerste deelperiode zelfs veel sneller dan gedurende de tweede (zie tabel 5). Behalve in de bouwbranche, die hoe dan ook een speciaal geval vormt, is deze vertragende daling algemeen voor de industriële branches. De voedingssector slaagt er zelfs in terug een aanwinst te laten noteren.

De tertiaire sector is in absolute aantallen natuurlijk veel belangrijker dan de industrie. De ontwikkelingen zijn er ook veel heterogener. De branche handel, hotel e.d. kent in beide deelperiodes een belangrijke afnemings, terwijl in het vervoersbedrijf de groei van de eerste periode tijdens de tweede voor bijna de helft verloren gaat. Alleen de financiële diensten (bank, verzekeringen e.d.) en de overige diensten, waaronder de overheid (32) kenden een continue stijging.

(30) RIJKSDIENST VOOR SOCIALE ZEKERHEID, *Jaarverslag dienstjaar 1979*, Brussel, R.S.Z., z.d. (1980), pp. 166-169.

(31) Dit zou overigens ook het geval zijn indien de telling van 1970 en vooral de enquête van 1977 (die immers niet herorganiseerbaar is op basis van een vijfpuntscode) zou aangewend worden. Beide zijn, zoals de R.M.Z.-R.S.Z.-statistieken, gebaseerd op de NACE-classificatie.

(32) Het is misschien niet geheel zonder belang erop te wijzen dat de groei van de "overige diensten" voor ruim 16.000 eenheden in de subbranche van de diverse diensten en voor minder dan 9.000 eenheden in die van de overheid voorkomt.

TABEL 5 :

**BEZOLDIGDE WERKGELEGENHEID IN HET ARRONDISSEMENT
BRUSSEL**

Bedrijfstak	1973	1976	1979
landbouw	343	283	245
energie en water	8.340	7.363	7.210
zware metaalnijverheid	1.056	878	729
niet-metalen delfstoffen	3.617	3.146	2.471
chemie, rubber, plastic	16.696	13.783	12.422
metaalverwerking	41.959	35.978	34.821
voeding, drank, tabak	13.787	10.716	11.398
textiel	2.518	1.561	956
leder, schoeisel, kleding	15.320	10.706	6.846
hout en meubel	3.290	2.525	1.803
papier en druk	18.640	14.489	13.143
diverse nijverheid	2.005	1.677	1.426
bouw	38.715	36.304	30.371
handel, hotel, enz.	120.925	114.728	106.031
vervoer	38.456	39.230	38.943
bank, verzekeringen enz.	95.934	100.467	105.822
overige diensten	184.750	195.157	208.092
totaal	606.351	588.991	582.729

Bron : R.M.Z.-R.S.Z. jaarverslagen.

Dit impliceert dat aan het tertiariseringsproces van de hoofdstedelijke agglomeratie nog geen einde was gesteld. Het aandeel van die bedrijfstakken in de werkgelegenheid van de hoofdstedelijke agglomeratie nam zelfs toe van 72,6% in 1973 tot 78,8% in 1979. Het kan ook betekenen dat de industrieën, ook in de grootstedelijke gebieden, globaal veel kwetsbaarder zijn dan de tertiaire activiteiten. Dat zo'n globaal cijfer de genuanceerde werkelijkheid verdoezelt, blijkt dan wel uit de handels- en de vervoersbranche.

Die verdergaande tertiarisering belet niet dat het gewicht van het arrondissement Brussel in de Brabantse economie langzaam afneemt. Tabel 6 toont aan dat het aandeel globaal beschouwd met twee procent daalt gedurende de hele periode. Merkwaardig is echter dat de

TABEL 6 :

**PROCENTUEEL AANDEEL VAN HET ARRONDISSEMENT BRUSSEL
IN DE BRABANTSE WERKGELEGENHEID**

Bedrijfstak	1973	1976	1979
landbouw	21,3	18,8	17,6
energie en water	73,9	71,8	69,5
zware metaalnijverheid	10,5	9,8	10,6
niet-metalen delfstoffen	36,9	38,1	35,9
chemie, rubber, plastic	58,2	54,4	52,9
metaalverwerking	55,5	51,6	52,8
voeding, drank, tabak	44,5	41,0	44,2
textiel	49,0	52,4	45,6
leder, schoeisel, kleding	69,2	66,0	64,7
hout en meubel	41,9	40,1	38,1
papier en druk	64,2	63,2	64,5
diverse nijverheid	89,0	89,7	64,1
bouw	61,7	58,9	56,8
handel, hotel enz.	75,4	70,7	67,2
vervoer	65,7	65,1	63,4
bank, verzekeringen enz.	92,4	91,6	90,4
overige diensten	73,2	71,6	71,1
totaal	69,5	67,9	67,5

aandelen van de dienstenbranches zonder uitzondering minstens een even grote daling kenden (minimaal 2,0% en maximaal 8,2%). Dit betekent dat de tertiarisering van Brabant buiten de Brusselse agglomeratie sterker verloopt dan erin.

Nu is het wel waar dat dit, omgekeerd, zou moeten leiden tot geringere dalingen in de industrie, terwijl daar toch verschillende branches vrij spectaculaire verminderingen boeken. Dat is het geval voor de diverse nijverheid, voor de kleding en voor de chemie, drie sectoren die ook in de lange termijnbeschouwingen van de vorige subsectie een cruciale rol speelden. Daartegenover staan echter een reeks van bedrijfstakken waar de daling veel beperkter is, of waar de afnemingsgedurende één deelperiode afgewisselt met een stijging tijdens de andere. Dit laatste is o.m. het geval bij de niet-metalen delfstoffen, de voeding, de textiel, de zware metaalnijverheid en de papierbranche. De laatste twee scoren zelfs hoger in 1979 dan in 1973.

Natuurlijk bestaat de industriële werkgelegenheid voor een deel uit de bedrijfsadministratie. En volgens de gebruikelijke redenering kan een agglomeratie als Brussel hiervoor een erg aantrekkelijke vestigingsplaats vormen. In het licht van de zojuist beschreven verhoudingen lijkt het me nochtans toe dat het Brusselse arrondissement meer verdient dan tot wat de traditionele dienstenbenadering aanleiding heeft gegeven. In die zin pleiten voornoemde resultaten om een grondiger studie van de complexe rol die de grote agglomeraties spelen t.a.v. de tertiaire en industriële activiteiten en nodigen ze uit tot het plaatsen van de stedelijke dynamiek in een ruimere multisectoriële context.

Dit blijkt ook wel uit de specialisatiecoëfficiënten in tabel 7. Een echt hoge score wordt slechts in de financiële diensten gescoord. Vervoer en overige diensten kennen, zoals de bank- en verzekeringsbranche, een vrij grote stabiliteit. Bij de handel bestaat zelfs een uitgesproken dalingstendens. Dit kan natuurlijk samenhangen met de toenemende spreiding van de bevolking. Anderzijds stellen we vast dat naast dalende cijfers bij de industrie, o.m. in de chemie, de kle-

TABEL 7 :

SPECIALISATIECOEFFICIENTEN VOLGENS DE R.S.Z.-DATA

Bedrijfstak	1973	1976	1979
landbouw	0,14	0,12	0,11
energie en water	0,55	0,56	0,59
zware metaalnijverheid	0,05	0,04	0,04
niet-metalen delfstoffen	0,23	0,24	0,21
chemie, rubber, plastic	0,82	0,70	0,66
metaalverwerking	0,58	0,55	0,57
voeding, drank, tabak	0,59	0,52	0,58
textiel	0,11	0,09	0,07
leder, schoeisel, kleding	0,74	0,68	0,59
hout en meubel	0,30	0,26	0,22
papier en druk	1,34	1,26	1,23
diverse nijverheid	0,53	0,55	0,46
bouw	0,79	0,73	0,62
handel, hotel enz.	1,44	1,38	1,27
vervoer	1,04	1,06	1,03
bank, verzekeringen enz.	2,62	2,65	2,61
overige diensten	1,17	1,16	1,14

ding-, de meubel- en de diversen-branchen ook vrij stabiele waarden voorkomen (niet-metalen, voeding, metaalverwerking e.d.) of zelfs een stijging (energie). Wel is het zo dat binnen de agglomeratie het nationale gemiddelde in slechts één industrietak bereikt wordt, nl. de papier- en druknijverheid, terwijl de tertiaire branches dit gemiddelde stuk voor stuk overtreffen.

Juist omwille van die tertiaire specialisatie en de relatief geringe crisis-gevoeligheid speelt die sector ook de dominante positieve rol in structuurcomponent van de werkgelegenheidsgroei (zie tabel 8). Met name de financiële en de overige diensten slagen erin de quasi homogeen negatieve resultaten in de industrie om te buigen in een substantieel positief totaal, zowel in de eerste als in de tweede deelperiode. Aan de negatieve zijde worden de omvangrijkste structuurinvloeden geboekt bij de metaalverwerking, de kleding en de papier- en drukbranche.

TABEL 8 :

COMPONENTEN VAN DE WERKGELEGENHEIDSGROEI

Bedrijfstak	1973-1976			1976-1979		
	s	p	d	s	p	d
landbouw	2	10	- 72	- 0	- 13	- 24
energie en water	51	- 807	- 221	- 9	- 465	321
zware metaalnijverheid	6	- 45	- 140	- 1	- 145	- 3
niet-metalen delfstoffen	22	- 471	- 22	- 4	- 333	- 338
chemie, rubber, plastic	102	- 141	- 2.874	- 17	- 320	- 1.023
metaalverwerking	256	- 2.555	- 3.682	- 45	- 2.282	1.170
voeding, drank, tabak	84	- 1.201	- 1.954	- 14	- 386	1.081
textiel	15	- 431	- 541	- 2	- 373	- 230
leder, schoeisel, kleding	94	- 3.265	- 1.443	- 14	- 2.726	- 1.120
hout en meubel	20	- 323	- 462	- 3	- 399	- 320
papier en druk	114	- 2.785	- 1.480	- 18	- 825	- 503
diverse nijverheid	12	- 330	- 11	- 2	35	- 284
bouw	237	1.712	- 4.359	- 46	- 141	- 5.747
handel, hotel, enz.	739	2.908	- 9.843	- 145	1.638	- 10.190
vervoer	235	1.100	- 560	- 50	1.475	- 1.713
bank, verzekeringen enz.	586	6.400	- 2.453	- 127	8.030	- 2.548
overige diensten	1.129	17.724	- 8.446	- 247	18.471	- 5.290
totaal	3.704	17.500	- 38.563	- 744	21.241	- 26.761

De lokationele component vertoont echter een veel somberder beeld. Daar zijn immers quasi-homogeen negatieve resultaten niet alleen in de industrie, maar ook bij de tertiaire activiteiten te vinden. Dit betekent noch min noch meer dat de hoofdstedelijke agglomeratie relatief onaantrekkelijk geworden is, óók voor de diensten. Menigvuldige interpretaties zijn hier mogelijk : schaalnadelen, congestie, suburbanisatie, desnoods zelfs decentralisatie van de openbare diensten. Belangrijker is echter dat het gaat om een algemene tendens bij de vier tertiaire branches in de beide deelperiodes. Het zijn overigens de metaalverwerking, de voedings- en de energiebedrijven die voor de enige magere lichtpuntjes zorgen in de tweede deelperiode. Zij kunnen evenwel niet beletten dat de differentiële shift de gunstige structureffecten ruimschoots overtreft. De specifieke karakteristieken van de agglomeratie domineren dus duidelijk het impact van de nationale en globaal-sectoriële ontwikkelingen. De compensatie tussen de proportionele en differentiële shift belet zelfs niet dat de standaardgroei in de totale ontwikkeling slechts een vrij marginale betekenis heeft.

BESLUIT

Uit dit alles kunnen natuurlijk niet een hele reeks van definitieve conclusies getrokken worden. Wel zijn, geloven we, enkele belangrijke punten bevestigd en versterkt. Dit geldt met name voor :

(i) de betekenis van de lange termijn studie voor de sectoriële aspecten van de stedelijke ontwikkeling, zoals de relatieve stabiliteit van het specialisatiepatroon aanduidde;

(ii) de betekenis van de industrie naast de tertiaire activiteiten óók in een grootstedelijke omgeving, niet alleen in het verdere verleden maar ook in de hedendaagse crisis; en

(iii) de behoefte aan verder onderzoek in verband met ruimtelijk en sectorieel gedesaggregeerde data, zodat een vollediger studie op basis van kwalitatief betere gegevens kan uitgevoerd worden. Het is immers gebleken dat het onderzoekskader beschreven in secties 1, 2 en 3 vandaag nog onhaalbaar is omwille van het gebrekkige statistisch materiaal.

Indien deze bijdrage erin gelukt is een bescheiden aanzet te vormen voor een dergelijke benadering, menen we in ons opzet geslaagd te zijn.

Dr. G.L. De Brabander
Faculteit T.E.W. — U.F.S.I.A.
Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen

SAMENVATTINGEN

RESUMES

ABSTRACTS

SAMENVATTINGEN

William F. MACKEY : De tweetalige stad : een gemeenschappelijke vraagstelling, een nieuwe aanpak.

Een stad als Brussel, waarvan de bewoners verdeeld zijn door het gebruik van twee verschillende officiële talen, krijgt met een aantal problemen te maken waar ook andere tweetalige steden, zoals Montréal, mee geconfronteerd worden. Anderzijds geven te Brussel de onderling verweven invloeden der taalfactoren door hun aard, type en intensiteit aan de stad ook een geheel eigen aspect.

Wat betreft een aantal der gemeenschappelijke punten die in het project Brussel tot uiting kwamen, kan aan een vergelijkende studie gedacht worden. Het gaat hier meer bepaald om de zin der taalveranderingen, de oorzaken van taaldominantie, het verband tussen taalgebruik en sociale functie, taalstandaardisering en taalstatus, de determinanten van taalgedrag, de invloed van exogamie op het overleven van een taal, taalbestendigheid en onderwijstaal, en de individuele gevolgen van de schooltaalkeuze.

Voor een goed begrip van alle dimensies der stedelijke tweetaligheidsproblematiek moeten meerdere disciplines hun methodologische bijdrage leveren. De meeste daarvan — zij het nog niet alle — zijn in het multidisciplinair onderzoek betrokken. Een aangepaste strategie tegenover de aard en omvang der onderling vervlochten taalaspecten vereist echter een nieuw type van interdisciplinariteit. Deze analyse is gebaseerd op de gepubliceerde resultaten van het Onderzoeksproject Brussel.

Jeffrey L. OBLER : Groepsrechten en de taalstrijd te Brussel.

De meeste niet-Belgen (en vooral Amerikanen) hebben de taalstrijd tussen franstaligen en nederlandstaligen steeds bekeken als *oorzaak* van conflicten en instabiliteit. Ook hadden ze aandacht voor maatregelen (reeds getroffen en nog te treffen) die tot een meer harmonieuze samenleving moeten leiden. Van een moreel oordeel over de gegrondheid van Vlaamse en francophone klachten en

(*) Met dank aan Marc Bergmans, Guy Vanthemsche, Hugo Baetens Beardsmore en Evelynne Namenwirth voor het verzorgen van de vertalingen van deze samenvattingen.

Samenvattingen

eisen hebben ze zich steeds onthouden. Van deze gewoonte werd in dit artikel afgeweken. De aanleiding hiertoe is te zoeken in een fascinerend debat over de ethische implicaties van positieve discriminatie in de V.S. Het gaat hier om de "Affirmative Action" programma's ter bevordering van het welzijn van vrouwen en minderheden. Vanzelfsprekend bestaan er enorme verschillen tussen de grieven van Amerikaanse vrouwen en minderheden enerzijds, van Vlamingen en franstaligen anderzijds. Niettemin kan dit debat een ruimer kader opleveren waarin de tegenstrijdige standpunten der Belgische taalgemeenschappen, meer bepaald i.v.m. het Brussels probleem, geëvalueerd kunnen worden.

Dit debat heeft plaats tussen vóór- en tegenstanders van "Affirmative Action". In het algemeen kan men stellen dat de tegenstanders het bestaan van groepsrechten ontkennen. Zij menen dat "groepen" niet precies kunnen afgebakend worden, en dat elke poging in die richting arbitrair zou zijn en verderfelijk zowel voor de individuen binnen als buiten de "groep". Volgens hen hebben alleen individuen rechten een een welzijnsbewustzijn; bijgevolg moet elk beleid uitsluitend gericht zijn op bescherming van *individuele* rechten en bevordering van *individueel* welzijn. De voorstanders van "Affirmative Action", van hun kant, vinden dat groepen een integrerend en niet te miskennen deel zijn van de sociale realiteit. Vermits vrouwen en minderheden in de V.S. het slachtoffer zijn geweest van discriminatie, hebben deze groepen nu recht op compensatie en voorkeursbehandeling.

Dit bondig overzicht maakt duidelijk dat elke normatieve stellingname i.v.m. het Brussels taalconflict het beantwoorden van een aantal vragen vóóronderstelt. Ten eerste : is het mogelijk om de Vlaamse en franstalige groepen in België en Brussel precies af te bakenen ? Ten tweede : hebben deze groepen rechten, en zo ja : welke ? Ten derde, hoe kan worden beslist of en hoe deze rechten werden geschonden ? Ten vierde, moet de staat optreden om deze rechten te beschermen, en zo ja : hoe ?

Dit artikel wil pogen een voorlopig antwoord op deze vragen te formuleren. De auteur verdedigt het standpunt dat groepen gelijkberechtigd dienen te zijn, vermits elke onder-schikking automatisch leidt tot een arbitraire en onrechtvaardige ongelijkheid in de fundamenteën van het individueel zelfrespect. De staat moet daarom de gelijkheid der groepen in de hand werken, én door de benadeelde groep rechtstreeks te helpen, én door de benadelende maatregelen weg te werken. Deze positieve discriminatie mag echter niet interfereren met het principe van de bescherming der vrijheden, met gelijk respect en gelijke zorg voor ieder individu.

Met het plaatsen van de Brusselse kwestie in een normatief "Affirmative Action" perspectief hoopt de auteur aspecten aan bod te laten komen waaraan gewoonlijk wordt voorbijgegaan.

RESUMES

William F. MACKEY : La ville bilingue : données communes et réponses neuves.

Ayant une population divisée en deux groupes linguistiques différents, la ville de Bruxelles est confrontée à des problèmes qu'elle a en commun avec d'autres cités bilingues, comme par exemple Montréal. Mais le cas de Bruxelles reste unique vu la nature, le type et le degré des influences linguistiques réciproques.

Plusieurs problèmes communs, révélés par les résultats du "Centre d'études des problèmes linguistiques bruxellois" de la V.U.B., peuvent être étudiés comparativement. Il s'agit notamment de la direction de l'évolution linguistique, des causes de la domination d'une langue déterminée, des relations entre l'emploi d'une langue et la fonction sociale, de la standardisation et du statut linguistiques, des déterminants du comportement linguistique, des effets de l'exogamie sur la survie d'une langue, du maintien d'une langue et de la langue d'enseignement, des conséquences individuelles du choix de la langue de scolarité.

Comprendre l'étendue des problèmes du bilinguisme, dépend de l'usage que l'on fait de techniques spécifiques de plusieurs disciplines. Plusieurs d'entre elles — bien que pas toutes — sont représentées dans l'étude multidisciplinaire. Pour répondre à la question de la nature et de la portée des interconnexions linguistiques, il faudrait pourtant élaborer un nouveau type de recherche interdisciplinaire intégré. Cette analyse est basée sur les résultats publiés par le "Centre d'études des problèmes linguistiques bruxellois".

Jeffrey L. OBLER : Droits de groupes et le conflit linguistique bruxellois.

Beaucoup de non-Belges (et particulièrement des Américains) ont considéré la lutte entre Belges francophones et néerlandophones en se limitant à des problèmes tels que l'origine du conflit et de l'instabilité, et la détermination des actions entreprises (ou qui devraient être entreprises) pour atteindre une plus grande harmonie. Ainsi, ils se sont gardés de juger la force de persuasion morale des arguments et des demandes des flamands et des francophones. Après beaucoup d'hésitations, j'ai décidé de me départir de cette pratique. Ma démarche est inspirée par le débat fascinant concernant les implications éthiques des programmes d' "action positive" adoptés pour promouvoir le bien-être des femmes et des minorités. Bien sûr, il y a d'énormes différences entre les griefs des femmes et des minorités américaines et ceux des flamands et des francophones. Néanmoins, ce débat peut fournir un cadre de référence utile pour évaluer les argu-

ments contradictoires adoptés par les communautés linguistiques belges, particulièrement ceux ayant trait au soi-disant problème bruxellois.

Ce débat est mené par ceux qui acceptent et ceux qui rejettent l'“action positive”. En général, on peut affirmer que ceux qui la rejettent, nient que les groupes ont des droits. En effet, ils insistent sur le fait qu'il est même impossible de définir des groupes d'une façon précise et que tout effort tendant vers une telle définition serait arbitraire et destructif, aussi bien pour ceux qui sont exclus du groupe préférentiel, que pour ceux qui y sont inclus. Ils affirment qu'il n'y a que l'individu à avoir des droits et un sentiment de bien-être et que, par conséquent, la politique devrait s'occuper uniquement de la protection des droits individuels et de la promotion du bien-être individuel. Les partisans de l'action positive, d'autre part, prétendent qu'il serait arbitraire d'ignorer les groupes, puisqu'ils font partie intégrante de la réalité sociale. Puisque les femmes et les minorités des Etats-Unis ont été les victimes de la discrimination, ces groupes ont droit maintenant à un traitement compensatoire et préférentiel.

Après ce rapide aperçu du débat, il est clair que toute considération normative de la querelle linguistique bruxelloise exige que l'on réponde préalablement à plusieurs questions. Premièrement, est-il possible de définir d'une façon précise les groupes flamands et francophones de la Belgique et de Bruxelles ? Deuxièmement, ces groupes ont-ils certains droits et, si oui, lesquels ? Troisièmement, est-il possible de déterminer si et de quelle façon ces droits ont été violés ? Quatrièmement, l'Etat doit-il intervenir pour protéger les droits de groupes et, si oui, de quelle façon ?

Le but du présent article est donc d'essayer de répondre à ces questions. L'auteur prétend que si les groupes doivent être égaux, c'est parce que toute subordination d'un groupe implique une injustice concernant les bases mêmes du respect que tout individu se doit à lui-même.

C'est pour cela que l'état devrait promouvoir l'égalité des groupes, et par une aide directe au groupe désavantagé, et par l'élimination des mesures désavantageuses. Mais il ne faut pas qu'il y ait interférence entre cette discrimination positive et le principe de la garantie des libertés, impliquant respect et engagement pour chaque individu.

En plaçant la question bruxelloise dans la perspective de l'action positive, l'auteur espère mettre en lumière certains aspects omis d'habitude.

Jan GIJSSELS : L'application de la législation linguistique dans la région bruxelloise et les matières personnalisables”.

Les matières “personnalisables” sont celles qui concernent le citoyen en tant que personne dans sa spécificité individuelle le liant à une communauté culturelle, tant par le mode de vie, que par la culture et la langue. Ces matières le touchent d'une façon tellement directe qu'elles doivent être traitées d'une manière spécifique, dans la région linguistiquement hétérogène qu'est Bruxelles.

Le cœur du concept institutionnel se cachant derrière cette définition, consiste en la division d'une partie (encore à déterminer) des institutions bruxelloises de soins de santé, d'assistance sociale et de formation didactique en deux réseaux collatéraux, l'un travaillant pour la communauté néerlandophone, l'autre

pour la communauté francophone, à l'exemple du secteur de l'enseignement et, depuis la révision constitutionnelle de 1971, des matières culturelles.

Le partage entre ces deux secteurs peut être considéré comme étant un succès, de telle sorte qu'on a voulu l'introduire également dans le secteur des matières personnalisables (hôpitaux, maisons de repos pour le 3e âge, institutions pour handicapés, etc.). En ce qui concerne ces matières personnalisables, trois principes doivent être pris en considération :

- une distinction doit être faite tout d'abord entre les matières personnalisables proprement dites et celles où la communication linguistique n'est qu'accessoire ou subordonnée (la soi-disante "administration des guichets").

- la gestion propre des matières personnalisables ne peut en aucun cas conduire à l'octroi d'avantages financiers ou autres aux membres d'une communauté déterminée : aucune "discrimination tarifaire" ne peut être créée. Cela n'exclut bien sûr pas le fait que puissent exister d'autres normes et que d'autres moyens soient mis à la disposition des institutions et des services collectifs.

- il faut que tous les citoyens de Bruxelles gardent le libre accès aux services et aux institutions de leur choix (exclusion de la "sub-nationalité").

Une classe attribuant les matières personnalisables aux conseils communautaires a été introduite dans la constitution révisée de 1980. Les décrets concernant les matières personnalisables ont force de la loi vis-à-vis des institutions sises dans la région bilingue de Bruxelles-capitale, qui, de par leur organisation, doivent être considérées comme appartenant uniquement à l'une ou l'autre communauté. Les mots : "de par leur organisation", incluent une limitation importante concernant l'application immédiate de cette clause constitutionnelle. En effet, les institutions de droit public et les services de la région bruxelloise s'adressent, de par le bilinguisme obligatoire des services publics, aux deux communautés, de sorte qu'au stade actuel de la législation ceux-ci ne sont pas susceptibles de scission. Cette scission du secteur personnalisable en deux réseaux, ne pourra donc être accomplie qu'après le règlement légal de la totalité du problème bruxellois. Comme on le sait, les négociations en cette matière ont été ajournées : elles auraient dû reprendre à l'automne 1980, mais jusqu'à présent elles sont restées lettre morte.

Frank LOGIE : Distribution spatiale des habitants néerlandophones de Bruxelles-Capitale.

Une analyse des recensements linguistiques tenus pendant la période 1846-1947 établit qu'au milieu du siècle précédent la "francisation" n'avait lieu que dans la partie centrale de l'agglomération actuelle. Après une période relativement calme, la francisation atteint les communes méridionales à la fin du siècle. Peu après (aux environs de 1900) les communes situées au sud-ouest de l'agglomération connaissent un accroissement rapide du pourcentage d'habitants francophones. Les communes au nord et au nord-ouest réussissent à garder leur caractère néerlandophone plus longtemps, mais à l'époque du dernier recensement linguistique (1947) le groupe "exclusivement néerlandophone" est également devenu minoritaire.

La carte linguistique actuelle montre une structure nettement radiale. Les

néerlandophones sont les moins nombreux au centre de l'agglomération. A partir du centre, leur présence augmente dans toutes les directions. Néanmoins, on ne peut dire que cet accroissement soit uniforme. Il est évident que la part de néerlandophones est beaucoup plus importante à l'ouest de la zone du canal.

Au niveau de l'agglomération, la structure résidentielle des néerlandophones présente des caractéristiques particulières : ainsi, l'on trouve souvent de hauts pourcentages de néerlandophones dans des quartiers comportant généralement des maisons unifamiliales, où une partie importante des logements sont habités par le propriétaire ou encore où est établie une importante population autochtone.

Un dernier chapitre explique que la provenance géographique et la structure migratoire sont d'importants éléments d'explication de la carte linguistique bruxelloise.

Luk HOLVOET : La modification de l'image politique dans l'arrondissement électoral de Bruxelles : 1964-1979.

Cet aperçu se rapporte à deux périodes. La première se situe entre les élections communales de 1964 et les élections des conseils d'agglomération et de fédération du 21 novembre 1971. La deuxième se situe entre les élections parlementaires de 1974 et les élections européennes de 1979.

La principale caractéristique de la première période est l'éloignement progressif des groupes linguistiques dans les partis traditionnels et le progrès électoral des partis communautaires. Sur le plan communal, le nombre de listes unilingues à Bruxelles et de listes pro-bruxelloises — soit unilingues francophones soit bilingues — augmente.

Afin de faire face à l'expansion électorale du F.D.F., les fédérations bruxelloises du parti socialiste et du parti libéral radicalisent leur programme concernant Bruxelles. Elles prennent position en faveur de la liberté du père de famille, de la liberté linguistique à Bruxelles et dans la périphérie flamande et de l'extension de l'agglomération bruxelloise au-delà des dix-neuf communes. Néanmoins, statutairement, les deux fédérations restent bilingues et les sections de l'arrondissement Halle-Vilvoorde subsistent. Les néerlandophones, qui sont en minorité dans la fédération bruxelloise du parti socialiste et du parti libéral, sont de plus en plus marginalisés. Les socialistes flamands sont les premiers à décider la création d'une nouvelle fédération unilingue néerlandophone des "Rode Leeuwen". Plus tard, les libéraux néerlandophones suivent avec la fédération unilingue des "Blauwe Leeuwen".

Le C.V.P.-P.S.C., sous l'impulsion de Paul Vanden Boeynants, travaille à la réconciliation des deux communautés linguistiques. Les résultats des élections communales de 1970 et des élections du conseil d'agglomération du 21 novembre 1971 prouvent que les électeurs n'apprécient plus cette position politique.

La position pro-bruxelloise des socialistes, des libéraux bruxellois et du F.D.F., connaît un succès remarquable dans plusieurs communes de la périphérie flamande. Ce succès s'explique partiellement par le fait que les sections socialistes et libérales bruxelloises étaient encore actives dans les communes flamandes de la périphérie.

A partir des élections législatives de 1974, les principaux partis politiques,

tant du côté des flamands, que des francophones, participent séparément au scrutin. D'après les résultats des élections parlementaires de 1974, un grand nombre d'électeurs néerlandophones de Bruxelles et de Halle-Vilvoorde émet encore toujours son vote sur une liste francophone. Depuis lors, d'élection en élection, le nombre des votes néerlandophones sur les listes francophones diminue. Dans l'agglomération de Bruxelles et dans la périphérie, où l'influence des partis francophones était la plus notable, le progrès des listes néerlandophones est, relativement, la plus grande.

Du point de vue électoral, les relations entre les deux communautés sont presque polarisées. La majorité des néerlandophones admet l'existence d'une différence entre l'intérêt flamand et l'intérêt bruxellois francophone. En réalité cette polarisation croissante signifie que l'emprise des partis francophones sur la périphérie flamande diminue et que l'importance de la communauté néerlandophone dans l'agglomération bruxelloise s'accroît.

Roland VAN MALDERGHEM : *Éléments du comportement électoral à Bruxelles. Une analyse de l'électorat F.D.F.*

Cet article se veut être une analyse de la spécificité de l'attitude électorale à Bruxelles. A cette fin, nous analysons le public électoral du F.D.F., à l'aide d'un nombre de déterminants de l'attitude électorale. Sur la base de cette analyse, nous essayons de démontrer que le succès du F.D.F. à Bruxelles ne peut être expliqué uniquement par un degré plus élevé de radicalisme ethno-linguistique dans cette région.

Dans le modèle explicatif du succès F.D.F., il faut à notre avis, attacher plus d'importance aux changements socio-économiques et culturels propres à la région bruxelloise, à cause de son caractère urbain (et même métropolitain) d'une part, et d'autre part à cause de la composition structurelle spécifique de son activité économique, qui favoriseront tous deux, plus qu'ailleurs, l'établissement d'un modèle de société post-industriel. Dans ce modèle de société, il faut mettre l'accent sur le développement d'un nouveau modèle de valeur. Ce modèle a contribué à la mise en question par une partie importante de la population bruxelloise, du modèle existant d'intégration politique, notamment celui du patronage bureaucratique.

En d'autres termes, il faut donc surtout considérer l'ethnolinguisme bruxellois comme une réaction aux structures politiques traditionnelles.

Guido FONTEYN : *Le phénomène "F.D.F."*

Ce parti surgit pour ainsi dire du néant au début des années soixante et connut un rapide succès électoral. Les déclarations de ses dirigeants démontrèrent rapidement que le F.D.F. serait avant tout négativiste, même lors de la conquête du pouvoir politique, comme par exemple au conseil d'agglomération. Le F.D.F. naquit en réaction aux grandes marches sur Bruxelles et à la législation linguistique (1963) : ces deux éléments furent considérés par les francophones comme des victoires du mouvement flamand. Cette réaction constitue un point commun entre le F.D.F. et le mouvement wallon, qui lui aussi apparaît en di-

Résumés

verses réactions aux succès du mouvement flamand.

Le F.D.F. a bien d'autres points en commun avec le mouvement wallon : il *est* le mouvement wallon à Bruxelles. Ceci n'apparaît pas tant dans les positions bruxello-wallonnes de ce parti; ces positions étant contraires aux intérêts wallons. Non, le F.D.F. *est* effectivement le mouvement wallon à Bruxelles parce que toute l'infrastructure politique wallonne se déversa dans le F.D.F.

Ceci peut nous conduire à dire en dernier lieu que le F.D.F. disparaîtra à son tour dans le cadre du mouvement wallon, à cause de son manque d'objectifs précis : le mouvement wallon a en effet toujours été déchiré entre ceux qui abjuraient le système belge et se retiraient derrière la frontière linguistique, et ceux qui désiraient rester dans le cadre belge, afin de ne pas abandonner les francophones de Flandre et de Bruxelles à leur sort (c'est-à-dire au mouvement flamand).

La Thèse se résume donc à dire que le F.D.F. a été l'émanation du mouvement wallon à Bruxelles.

Dany WIJGAERTS : La démographie de Bruxelles-capitale (1960-1975).

Depuis 1968, Bruxelles-capitale (1967 : 1.079.181 habitants) connaît un accroissement négatif naturel et un solde de migration négatif. Cette diminution de la population va de pair avec une réduction proportionnelle de la concentration de la population dans la partie centrale de l'agglomération. Sur la base des évolutions démographiques différentielles à l'intérieur de l'agglomération, se déroule une redistribution de la population.

Il faut noter ici que la population de l'agglomération bruxelloise est composée de deux groupes de population (belge et étrangère) avec des caractéristiques démographiques très différentes. Ceci ne se manifeste pas seulement dans l'évolution des composantes du changement démographique, mais aussi dans la structure d'âge, dans les proportions (entre les sexes), dans les structures des familles, etc.... L'accroissement proportionnel de la population étrangère de l'agglomération bruxelloise (1961 : 67 ‰ d'étrangers; 1975 : 202 ‰) a une influence grandissante sur les processus démographiques de la capitale. Toutefois, ceci a également comme conséquence que les problèmes démographiques spécifiques de la population belge de la capitale (dépopulation, vieillissement, nombre élevé de solitaires, etc.) sont en fait plus aigus que les données globales ne le font croire. Les problèmes mutuellement liés comme la dépopulation, le vieillissement de la population et la concentration des travailleurs immigrés dans des quartiers, surtout dans la partie centrale de l'agglomération, mettent très nettement en question la viabilité de la capitale.

Récemment, ces développements semblent s'étendre en direction de la périphérie.

Annemie VAN DAMME : Démographie de la périphérie bruxelloise.

L'urbanisation de la périphérie de Bruxelles est la conséquence directe de la fonction centralisatrice de Bruxelles-capitale dans la société belge. Cette situa-

tion aboutit en effet à un certain nombre de phénomènes d'attraction et de répulsion, ce qui eut pour conséquence la rupture de l'équilibre fonctionnel existant entre l'agglomération de Bruxelles et la région environnante. La périphérie de Bruxelles fut transformée en "région-dortoir", où les gens vinrent consciemment habiter (déménagement positif), plus qu'ils ne furent repoussés par la grande ville (déménagement négatif). Pour une multitude de raisons (travail, achats, loisirs), ces personnes restèrent (restent) tributaires de Bruxelles.

L'étendue du "rayonnement" de Bruxelles peut prêter à discussion, de même que le nombre exact de communes de la périphérie subissant son influence. Grâce à une liste de onze "critères de formation de périphérie", l'on a abouti à l'établissement d'une délimitation fonctionnelle de 36 communes, qui ont été réduites à environ six entités homogènes (des sous-régions à caractère industriel/résidentiel). Les implications démographiques de ces phénomènes de "dépopulation de la ville" d'une part, et de "suburbanisation" de l'autre, seront résumées en bref dans le texte qui suit.

La population de la "ceinture bruxelloise" se caractérise par une structure d'âge jeune, ce qui semble en contradiction avec la faible natalité de la région périphérique. L'explication doit être cherchée dans le fait que la population est constituée pour une large part de migrants qui, dès avant leur immigration, avaient entrepris leur extension familiale. D'autre part il est probable que l'on change délibérément le processus de procréation. Le nombre d'enfants par ménage est en effet plus bas que dans la totalité de la Belgique (que nous prenons comme point de référence général). Les structures de mortalité et d'âge contribuent aux différences d'intensité de décès entre la périphérie bruxelloise d'une part et le Royaume de l'autre. De même, l'analyse des causes de décès rend visible l'influence positive de l'habitat sociologique.

Le bas taux de mortalité des nourrissons est la conséquence d'une conjugaison de facteurs favorables : la diminution du nombre de morts-nés d'une part et l'espérance de vie plus longue pour les tares héréditaires.

En ce qui concerne la composition sociale du développement de la population (c'est-à-dire les migrations), nous avons déjà indiqué que l'urbanisation de la périphérie est avant tout la résultante d'un solde migratoire positif. En effet, ce phénomène est actuellement responsable de 85 à 90% de l'accroissement de la population de la périphérie bruxelloise.

C'est donc bien en rapport avec ces migrations que l'on peut se poser des questions concernant la réalité sociale, surtout si l'on tient compte de la constatation qu'environ 60% de la population totale d'immigrants provient de Bruxelles-capitale.

Ceci implique notamment que ces migrations vers la périphérie ne sont pas réductibles à des faits démographiques mais qu'elles mènent à des questions sociologiques importantes concernant le processus d'intégration de ces migrants. Dans la périphérie est et sud-est, les plus belles zones résidentielles autour de Bruxelles, ce problème d'intégration possède en outre une dimension supplémentaire, car dans ces régions habitent environ 12,5% de non-belges.

En regard de ces données démographiques, l'hypothèse se fait jour que celles-ci peuvent être considérées comme les chaînons les plus importants dans la problématique totale de "suburbanisation".

Elles appellent en outre des recherches plus larges et plus détaillées.

Résumés

Mie DOYEN et Mark THIELENS : Mouvements migratoires à Bruxelles : émigration et mobilité interne à Anderlecht, 1978.

Le C.B.G.S. (Centre d'études de la population et de la famille) — Ministère de la Santé Publique et de la Famille — lance depuis quelques années des projets d'étude de Bruxelles et de la périphérie, en étroite collaboration avec les universités de Bruxelles et de Louvain.

Le programme de recherche "Analyse socio-démographique de Bruxelles-capitale" en est un volet important. Une première partie de cette étude, dont le présent article donne un aperçu, traite des mouvements migratoires à Bruxelles, à partir d'une étude de cas. Les migrations urbaines ne constituent pas seulement le fondement des processus de changements urbains, mais peuvent en outre faire fonction d'indicateurs permettant d'évaluer le mécontentement du citoyen vis-à-vis de son environnement.

La seconde partie se rapporte à un sondage effectué en vue d'analyser les problèmes et les besoins des Bruxellois concernant l'habitat.

Pour l'étude de cas, la commune d'Anderlecht a été sélectionnée à cause de son hétérogénéité socio-économique et gestionnaire. Le présent article examine les caractéristiques de la population migrante dans son ensemble : nombre, composition familiale, nationalité, âge, lieu de départ, lieu d'établissement et profession. L'analyse des données quantitatives se fait au niveau du secteur statistique, la plus petite entité géographique pour laquelle des données sont disponibles. La population considérée connaît une mobilité résidentielle interne très marquée. Le facteur de proximité géographique y joue un rôle dominant.

Walter DE LANNOY et Hugo DECLERCK : Migration vers la périphérie bruxelloise : le cas de Dilbeek.

L'examen des migrations (1970-1979) vers la commune de Dilbeek, située à la limite occidentale de l'arrondissement Bruxelles-capitale, illustre principalement le phénomène de suburbanisation dans la périphérie bruxelloise. 10.909 personnes immigrent à Dilbeek en 10 ans de temps. 66% d'entre elles proviennent de Bruxelles-capitale. Une analyse détaillée de l'adresse précédente ainsi que de la nouvelle adresse démontre qu'une grande partie des déménagements se fait à courte distance. Les quartiers bruxellois à haute émigration vers Dilbeek sont généralement caractérisés par le statut économico-social moyen ou légèrement supérieur de leur population. Les structures d'établissement des immigrants à Dilbeek semblent être différentes pour les familles néerlandophones et francophones. Une enquête a démontré que le choix de Dilbeek, comme nouveau lieu d'habitation, est principalement dû au fait que la commune se trouve près du centre-ville, tout en ayant gardé un certain caractère rural. Malgré le fait que le déménagement vers Dilbeek aille généralement de pair avec une amélioration des conditions d'habitation, une grande partie des immigrants repart relativement rapidement. Dans notre examen, cette propension à déménager est plus forte chez les francophones que chez les néerlandophones. Pour ces derniers, les hauts loyers et les prix élevés des terrains sont la cause principale du départ. Pour les ménages francophones par contre, le caractère nettement flamand de la commune est décisif à cet égard.

Guido DE BRABANDER : Une contribution à la géographie économique du développement d'une grande ville : le cas de Bruxelles.

Cette contribution veut offrir un point de départ pour une macro-géographie quantitative du développement de la grande ville. A cause de la position dominante de Bruxelles dans la hiérarchie urbaine belge, ce cas-ci est sans aucun doute un des terrains de recherche les plus fertiles. Le présent texte porte son attention sur la structure et sur la croissance du marché du travail aux 19e et 20e siècles. Le marché du travail est en effet un des points capitaux de l'attraction exercée par la grande ville.

Un premier problème se pose déjà quant à la délimitation du domaine étudié. Les possibilités de choix sont en effet plus larges que la simple alternative entre le centre-ville ou l'agglomération. Tous deux sont variables, non seulement du point de vue conceptuel, mais également sur le plan de la réalité géographique, socio-économique et de l'urbanisme. A l'opposé il y a l'approche étudiant les mutations à l'intérieur d'un espace (partiel) délimité de façon constante. Dans cette optique le centre-ville et les autres 18 communes de l'agglomération administrative sont pris comme objet d'étude.

Un second problème est posé par l'information statistique. Bien qu'un grand nombre de Recensements Généraux ait été organisé depuis l'indépendance, on ne peut se targuer de posséder un large éventail de données crédibles. Les recensements professionnels, inclus dans les recensements généraux d'avant la guerre, sont particulièrement inutilisables pour notre étude. L'information fournie par des recensements plus récents, sont en outre d'une qualité souvent inférieure, précisément pour les communes bruxelloises. Ceci nous amène à préférer, en général, les recensements dits économiques (agriculture, industrie et commerce).

Le problème de l'information a, bien sûr, d'énormes conséquences en ce qui concerne les possibilités méthodologiques. De nombreux modèles employés par la géographie urbaine quantitative et par l'"urban economics", dont l'analyse "input-output", sont inapplicables ici, du moins dans une perspective à long terme. Nous avons donc opté pour un modèle mathématique, déterminant d'une part les changements structurels grâce à des coefficients de spécialisation, et d'autre part les effets structurels sur la croissance, chiffrés dans un modèle "shift-share".

Nous rapportons les premiers résultats de cette analyse. Le développement de la grande ville n'y est pas considéré comme un processus autonome, mais comme une croissance devant être comprise dans une perspective régionale plus large, car l'attraction du centre urbain et les changements fonctionnels à l'intérieur de celui-ci, sont toujours le résultat d'un processus interactionnel avec l'hinterland.

ABSTRACTS

Jan GIJSELS : The Enforcement of Language Legislation in Brussels and the Problem of "Personalizable" Matters.

"Personalizable" matters (p.m.) is a term referring to those matters which so directly concern the citizen as an individual — where life-style, culture and language tie him to a specific cultural community — that they require special and separate treatment in the mixed-language region of Brussels.

The core of the institutional concept underlying this definition is the splitting of a number (as yet to be determined) of institutions connected with such welfare fields as health or parascholastic services. This process is intended to create two parallel networks in Brussels, one for the Flemish and one for the French community. Such parallelism has already come into existence in the cultural sector (following the 1971 revision of the Constitution) and the educational sector. The successful splitting of these two sectors has stimulated the desire to carry out a similar division in the p.m. sector (homes for the aged and handicapped, hospitals, home care, etc.).

Three principles need to be taken into account in the preparation of legislation on p.m. :

- 1) One should distinguish between the "personalizable" matters in the strict sense, and those matters where linguistic communication is only accessory or secondary (the so-called office-window administration);
- 2) Independence with regard to policy and management should not lead to special advantages (financial or other) for the members of either community : "tariff discrimination" must be precluded. This is not to say that different norms and different means could not be applicable in certain institutions and collective facilities;
- 3) All citizens of Brussels should retain free access to all services and institutions of their choice (i.e., to the exclusion of the "sub-nationality" principle).

The Constitution, as revised in 1980, now contains a clause assigning competence with reference to p.m. to Community Councils. Decrees on p.m. acquire the force of law with respect to institutions having their seats in the bilingual area of Brussels-Capital and which, by virtue of their organization, must be considered as belonging exclusively to one or the other linguistic community. The phrase "by virtue of their organization", however, severely limits the immediate application of these constitutional provisions. Indeed, the

compulsory bilingualism of public services ensures that they address themselves to members of both communities; according to legislation in its present stage, therefore, they cannot be taken into consideration for splitting.

Splitting of the p.m. sector into two separate networks will therefore only be possible after the totality of the Brussels problems has been settled by law. Negotiations on these matters have been postponed so far, although they should have begun in the autumn of 1980.

Frank LOGIE : Spatial Distribution Pattern of the Dutch-Speaking Inhabitants of Brussels-Capital.

An analysis of language censuses held from 1846 to 1947 shows that by the middle of the XIXth century Frenchification was still limited to the centre of the present-day agglomeration. After a period of relative stability the wave of Frenchification reached the southern communes just prior to the turn of the century. Shortly thereafter (around 1900) the south-eastern communes of the agglomeration experienced a rapid rise in the percentage of French-speaking inhabitants. The predominantly Dutch-speaking character of the north-western and northern communes was preserved for some time, until the last language census (1947) attested that here, too, unilingual Dutch-speakers had become a minority.

The present-day language map exhibits an obvious radial pattern. Dutch-speaking families are least numerous in the centre, while Flemish numerical importance increases as one approaches the boundaries of the agglomeration. This increase, though general, is not uniform; indeed, the proportion of Dutch-speaking families is much greater west of the canal area.

At the level of the agglomeration the residential pattern of Dutch-speakers turns out to possess certain specific characteristics. High percentages of Dutch-speakers are often found in quarters with predominance of one-family homes, high numbers of owner-occupied houses and a substantial indigenous population.

Finally, the fundamental significance of geographical origin and migration patterns is revealed by approaching the Brussels language map from a causal-explanatory angle.

Luk HOLVOET : Political Evolution in the Brussels Electoral Ward, 1964-1979.

This political overview covers two distinct periods. The first one extends from the municipal elections of 1964 to the election of the "agglomeratie- en federatieraden" (the councils of the Brussels agglomeration and the suburban federations of communes) of November 1971. The second period extends from the national parliamentary elections of 1974 to the European parliamentary elections of 1979.

The first period is mainly characterized by growing divergence between the linguistic groups (French- vs. Dutch-speaking) within the "traditional" parties, and by the progress achieved by the regionalist parties (the Flemish *Volksunie*

and the Brussels *Front Démocratique des Francophones* or *F.D.F.*). At the municipal level one witnesses an increase in the number of unilingual lists in Brussels, and of pro-Brussels lists (either Francophone or bilingual) in the Flemish periphery.

In order to counter the electoral expansion of the *F.D.F.*, the Brussels federations of the liberal and socialist parties took an ever more radical stand in favour of Brussels' "interests" (bilingualism of the Flemish periphery, expansion of the agglomeration beyond the present 19 communes, etc.) while officially maintaining the bilingual character of their federations. The Flemish minorities within the latter found themselves in an increasingly marginal position. It was the Flemish socialists who first decided to create their own "*Rode Leeuwen*" federation, later to be followed by the Flemish liberal "*Blauwe Leeuwen*".

Under the leadership of Paul Vanden Boeynants, the christian-democrats (*C.V.P.-P.S.C.*) tried to make for a reconciliation of the communities. The results of the municipal (1970) and agglomeration council (1971) elections proved that this option no longer appealed to the electorate.

In the Flemish periphery, however, the pro-Brussels programme of the Brussels socialists and liberals and of the *F.D.F.* achieved considerable success. It should be pointed out that party sections (usually bilingual) of the Brussels socialists and liberals were still active in these communes and recruited a considerable number of Flemish votes.

From the 1974 parliamentary elections on the 3 main political parties were split and introduced separate Francophone and Dutch-language lists of candidates. The 1974 results show that a significant number of Dutch-speakers in Brussels and Halle-Vilvoorde still voted for Francophone lists. Since then, however, the number of Flemish votes on such lists has been declining with each successive election. The progress (in relative terms) of Flemish lists is most pronounced where the influence of the Francophone parties used to be strongest, viz. in Brussels and its immediate surroundings.

The electoral behaviour of Dutch- and French-speakers has thus been characterized by increasing radicalism. Most Dutch-speakers have realized that there is a difference between Flemish and Brussels' interests, where the latter are usually synonymous with Francophone interests. In political practice this increased radicalism has led to a weakening of the Francophone parties' grip on the Flemish periphery; in Brussels, on the other hand, the Dutch-language community carries more political weight now than 10 years ago.

Roland VAN MALDERGHEM : Aspects of Electoral Behaviour in Brussels : An Analysis of the *F.D.F.* Electorate.

In this contribution the specificity of electoral behaviour in Brussels is analysed, with special regard to determinants of this behaviour in the *F.D.F.* electorate. Our conclusions support the view that the success of the *Front Démocratique des Francophones* cannot be explained solely in terms of pronounced ethno-linguistic radicalism of the region.

An explanatory model for the success of the *F.D.F.* must, in our opinion, give much more weight to the distinctive socio-economic and cultural

characteristics of the Brussels region. These include its pronounced urban and metropolitan character and the unique structure of its economic activity, which together have created a typical post-industrial society model. The concomitant development of a novel set of values has been involved in the rejection of existing polity, and of "bureaucratic patronage" in particular, by a substantial part of the Brussels population. "Ethno-linguism" in Brussels must therefore mainly be regarded as a reaction against traditional political structures.

Guido FONTEYN : The F.D.F. Phenomenon.

The *Front Démocratique des Francophones* or *F.D.F.* arose, so to speak, from nothing, in the early sixties. The party quickly achieved electoral success. Public declarations from its leaders soon proved that the F.D.F. was to take up an opposition standpoint, maintaining this stance even after gaining political power (in the Agglomeration Council). The F.D.F. originated as a reaction against the Flemish Marches on Brussels and against Language Legislation (1963), which the French-speakers interpreted as successes of the Flemish Movement. This reaction is the first characteristic which the F.D.F. holds in common with the Walloon Movement, since the latter also grew out of a series of reactions against Flemish Movement successes.

But there is much more to the affinity between the F.D.F. and the Walloon Movement : the former is in fact the Walloon Movement in Brussels. This appears not so much from the "Wallo-Brux" positions of the party, which in essence run counter to Walloon interests, but follows on from the fact that the entire Walloon political infrastructure in Brussels emptied itself into the F.D.F.

One may therefore be led to expect that, within the structure of the Walloon Movement, the F.D.F. will founder on account of a lack of well-defined objectives. Indeed, the Walloon movement has always been torn between those abjuring the Belgian polity and withdrawing behind the language frontier, and those choosing to remain within Belgian polity lest the Francophones in Flanders and Brussels be left to their fate (i.e., to the Flemish Movement). The conclusion is, therefore, that the F.D.F. has been *the very expression* of the Walloon Movement in Brussels.

Dany WIJGAERTS : The Demography of Brussels-Capital (1960-1975).

Since 1968 Brussels-Capital (1967 : 1,079,181 inhabitants) exhibits a negative rate of natural increase and a negative migration balance. The population decline is accompanied by a proportional decrease in density of concentration in the centre of the agglomeration. Differential demographic developments within the agglomeration are at the basis of a redistribution of the population.

It must be pointed out here that the Brussels population consists of two subgroups (Belgians and foreigners) with widely divergent demographic characteristics. Such differences are expressed not only in the evolution of population components but also in their age structure, sex ratio, family

structure, etc. The relative growth of the foreign population (1961 : 67 ‰ foreigners; 1975 : 202 ‰) increases its impact on the demography of the capital. It also means, however, that the specific demographic problems confronting the Belgian inhabitants of the capital (depopulation, ageing of the population, high numbers of people living alone) are more acute than global figures suggest.

The interrelated problem factors of depopulation, population ageing and concentration of foreign workers in segregated quarters (especially in the centre of the agglomeration) clearly raise the question of the capital's viability. Similar developments have recently been seen to spread towards the periphery.

Annemie VANDAMME : Demography of the Brussels Periphery.

The suburbanization of the Brussels periphery directly results from the centralizing function of Brussels-Capital within Belgian society. This situation has led to a number of attraction and repulsion phenomena culminating in disturbance of the functional equilibrium between the Brussels agglomeration and its hinterland. The periphery was turned into a dormitory area which people either consciously chose to live in (positive removal) or were forced into from the metropolis (negative removal). For such activities as work, shopping and leisure these people remain dependent on Brussels.

How far the radius of Brussels' influence extends — in other words, how many communes are part of its periphery — is a matter for debate. A list of eleven "criteria of suburbanization" was used to obtain an operational limit of 36 communes, grouped into 6 homogeneous entities (sub-areas with an industrial/residential function).

The demographic consequences of the urban exodus on the one hand and suburbanization on the other, are briefly considered. The youthful age-structure characterizing the population of the Brussels periphery seems paradoxical in view of its low birth-rate. The explanation resides in the fact that the population to a large extent consists of migrants already with young children at the time of immigration to the suburbs. On the other hand, conscious birth-control is also likely to occur, since the number of children per family is lower than in Belgium as a whole.

The difference in death-rates between the Brussels periphery and the country as a whole is due to the structure of mortality as well as the age structure. The positive influence which the sociological environment exerts is also apparent in the analysis of the causes of mortality. Low infant mortality results from a favourable combination of factors leading, on the one hand, to fewer stillbirths, and on the other to a higher life expectancy of live-born babies afflicted with a biological handicap.

As far as the social component of population development (i.e., migration) is concerned, it has already been pointed out that suburbanization mainly results from positive migratory movements. Indeed, this component actually accounts for 85 to 90% of population growth in the periphery. Social reality must therefore be addressed through these migrations, especially if one considers the finding that about 60% of the total immigrant population originates from

Brussels. This implies that migration to the periphery cannot be reduced to a mere demographic fact but also raises the sociologically important question of these immigrants' integration processes. In the east and south-east fringe zones — the finest residential areas around Brussels —, the problem presents an additional dimension due to the 12.5% of non-Belgians living in this area.

All these data, and especially the latter, support the hypothesis which views demographic aspects as an important link in the suburbanization process of the Brussels periphery. They invite further and more thorough analysis.

Mie DOYEN and Mark THIELENS : Migratory Movements in Brussels : Displacement inside and from Anderlecht, 1978.

Several years ago a number of research projects on Brussels and its periphery were launched by the Centre for Population and Family Studies (C.B.G.S.) of the Ministry of Public Health and Family Matters, in close collaboration with the Brussels and Leuven universities. An important research programme is the "Socio-demographic radioscopy of Brussels-Capital", from which one theme, viz. migratory movements inside Brussels, will be reported upon here in the light of a case study. Not only do urban migrations form the keystone of processes of change but they also provide an index by which to evaluate the townspeople's discontent over their residential environment. In order to analyse the housing problems and needs of the Brussels' people, an enquiry into living and housing problems was conducted, to be presented in the second part of this report.

For our case study we selected the commune of Anderlecht on the basis of its socio-economic and planological heterogeneity. The present paper treats the migrating population as a whole, considering characteristics such as size, family structure, nationality, age, place of origin and destination, and occupation. Statistics are presented down to the level of the *statistical sector*, i.e. the smallest geographic entity for which data are available. The population under study has strong internal residential mobility. Geographical proximity plays a dominant rôle in its movement patterns.

Walter DE LANNOY and Hugo DECLERCK : Migration towards the Brussels Periphery : The Case of Dilbeek.

The sub-commune of Dilbeek borders on the Western limit of the "Brussels-Capital" district. A study of migratory movements over the period 1970-79 illustrates the suburbanization phenomenon in the Brussels periphery. In 10 years 10,909 people immigrated, 66% of whom came from Brussels-Capital. A detailed analysis of the previous and new addresses of the immigrants shows that a large part of the removals occur over a short distance. The Brussels quarters with high emigration to Dilbeek are usually characterized by an average, or rather higher-than-average, socio-economic status of their populations. The settlement patterns of Dutch- and French-speaking immigrant families turn out to be different. An enquiry into the migrants' motives for moving house shows Dilbeek to be chosen as a new residence mainly by virtue of its proximity to

the town centre, combined with its still partly rural character. In spite of the fact that a removal to Dilbeek usually involves improvement of housing conditions, a considerable number of immigrants leave the sub-commune relatively soon. The propensity towards re-migration was higher among French- than among Dutch-speakers. The latter quoted high rents and ground prices as their main reason for leaving. For Francophones, the pro-Flemish character of the commune proved to be the most important factor.

Guido DE BRABANDER : A Contribution to the Economic Geography of Metropolitan Development : The Case of Brussels.

This paper aims at providing a starting point for a quantitative macro-geography of metropolitan development. The dominant position of Brussels within the Belgian urban hierarchy makes its case a most interesting object for research. In this report attention will be focused on the structure and growth of employment during the XIXth and XXth centuries. This, in fact, is one of the primary determinants of the attractivity and function shifts of the metropolitan area. With such an approach, however, a number of problems are encountered.

The first of these is how to delimit the area studied. There is more to this than the mere "urban nucleus" vs. "agglomeration" alternative. Both of these are variable, not only as concepts but also as geographical, socio-economic and urbanistic realities. A contrasting approach concentrates on the mutations occurring within a fixed circumscribed (sub-)space. In adopting the latter viewpoint, the nuclear city with the other 18 communes of the administrative agglomeration are chosen as a study object.

The second problem concerns statistical information. In spite of the large number of General Censuses conducted since independence, an extensive corpus of reliable material is *not* available. Especially the occupational statistics from prewar population censuses are ill-suited for the purpose of this study. Moreover, some information from recent censuses is of a poor quality for the Brussels communes in particular. Generally speaking, therefore, so-called economic counts (agriculture, industry and trade) are to be preferred.

Obviously the information problem strongly impinges on methodological options. A number of models from quantitative urban geography and urban economics, including input-output analysis, are unpracticable — at least for long-term perspectives. Therefore a computational model was adopted which, on the one hand, reflects structural relationships via specialization coefficients, and on the other hand evaluates structural effects on growth through a shift-share model.

The first results of this study are reported. Metropolitan development is viewed not as an autonomous process, but as a growth phenomenon to be studied in a wider regional perspective : the function shifts within an urban centre, and the attractivity of the latter, always result from interaction with the hinterland.

INHOUD NUMMER I, 1978

TEN GELEIDE door E. WITTE	III-VIII
 METHODOLOGIE EN BRONNEN	
P. VAN DE CRAEN : Methodologische implicaties van socio-linguïstisch onderzoek.	1
H. BAETENS BEARDSMORE : De onbekende elementen in linguïstisch onderzoek over Brussel	21
E. GUBIN : La situation des langues à Bruxelles au XIXe siècle à la lumière d'un examen critique des statistiques	33
 DEMOGRAFISCHE ASPECTEN	
M. DE METSENAERE : Migraties in de gemeente Sint-Joost-ten-Node in het midden van de negentiende eeuw : methodologische inleiding tot de studie van de groei en de verfransing van de Brusselse agglomeratie	81
I. DRIESEN en G. SWALENS : Migraties in Sint-Genesius-Rode (1945-1975)	153
F. LOUCKX : Het taalkundig integratieproces van de nederlandstaligen te Brussel	199
 RUIMTELIJKE ASPECTEN	
J. BAERTEN : De groei van Brussel : een historische puzzle	229
 POLITIEKE ASPECTEN	
M. DENECKERE : Socialisme en Vlaamse Beweging te Brussel (1885-1914)	237
 COMMUNICATIEVE ASPECTEN	
S. TULP : Reklame en tweetaligheid. Een onderzoek naar de geografische verspreiding van franstalige en nederlandstalige affiches in Brussel	261
Samenvatting	289
Résumés	291
Abstracts	299
Medewerkers aan dit nummer	308
Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden	309

INHOUD NUMMER II, 1979

TEN GELEIDE door E. WITTE	III-VII
METHODOLOGIE EN BRONNEN	
P. DE RIDDER : Peilingen naar het taalgebruik in Brusselse stads- cartularia en stadsrekeningen - XIIIde-XVde eeuw	1
M. DE METSENAERE : Taalkaart van België in de XIXde eeuw	41
LINGUISTISCHE ASPECTEN	
A. VAN LOEY : Het Brusselse Nederlands dialect	77
P. VAN DE CRAEN & A. LANGENAKENS : Verbale strategieën bij nederlandstaligen in Sint-Genesius-Rode	97
R. WILLEMYNS : Bedenkingen bij het taalgedrag van Vlaamse universiteitsstudenten uit Brussel-Halle-Vilvoorde	141
RUIMTELIJKE ASPECTEN	
F. LOGIE : Ruimtelijke spreiding van de nederlandstalige bevol- king in Watermaal-Bosvoorde	161
DEMOGRAFISCHE ASPECTEN	
D. DESERRANO : Taalaspecten van een kwantitatief huwelijks- onderzoek in de geïndustrialiseerde gemeente Anderlecht, 1850-1914	185
ONDERWIJS	
A. BEHLING m.m.v. M. DE METSENAERE : De taalstudie in het lager onderwijs tijdens de Franse periode	235
T. DE BACKER & I. KRISTOFFERSEN : Het taalgebruik en de aanpassing aan het schoolmilieu bij Brusselse kinderen	261
COMMUNICATIEVE ASPECTEN	
J. MUYLDERMANS : Het Vlaamse element in "Le Soir", 1944- 1969	277
Résumés	341
Abstracts	352
Medewerkers aan dit nummer	363
Inhoud <i>Taal en Sociale Integratie</i> , I, 1978	364
Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taal- toestanden	365

INHOUD NUMMER IV, 1981

TAALSOCIOLOGISCHE EN SOCIOLINGUISTISCHE ASPECTEN

A. LANGENAKENS en P. VAN DE CRAEN : De noodzaak van een efficiënt tweetalig onderwijs aan migrantenkinderen in Nederlandstalige basisscholen te Brussel : enkele taalsociologische en sociolinguïstische beschouwingen.	3
H. BAETENS BEARDSMORE : De overkoepelende taalhypothese toegepast op Brussel.	31
R. BAETEN en A. VERDOODT : Belangstelling voor het Frans en het Nederlands als tweede taal in het Brussels secundair onderwijs, en behoefte aan talenkennis in de bedrijven van de Brusselse agglomeratie.	45
F. LOUCKX : Operationalisering, beschrijving en analyse van het taaletnisch integratieproces van de Nederlandstaligen in de Brusselse agglomeratie.	63
S. KEULEERS : Ideologieniveaus en communicatiesituaties : amplificatie en tegenwerking bij etnische thema's. Samenvatting van een onderzoeksproject.	85
K. DEPREZ, Y. PERSOONS en M. VERSELE : Over het identiteitsgevoel van de Vlamingen in Brussel. Deel 1.	93

SOCIAAL- EN POLITIEK-HISTORISCHE ASPECTEN

J. DE BELDER : Stad en platteland : inleiding tot de problematiek.	169
R. BRUYNINCKX en M. DE METSENAERE : De rekrutering van de Brusselse bevolking op basis van de telling van het jaar XI.	183
J. HANNES en M. DESPONTIN : Brussel omstreeks 1830. Enkele sociale aspecten.	199
P. VAN DEN EECKHOUT : De rekrutering van de Brusselse armenbevolking in relatie met de afstotingsmechanismen in het gebied van herkomst.	219
H. VAN VELTHOVEN : De taalwetgeving en het probleem Brussel, 1830-1914.	247
H. VAN VELTHOVEN : Taal en onderwijspolitiek te Brussel, 1878-1914.	261

A.J. VERMEERSCH : De taalsituatie tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1814-1830.	389
A. DE JONGHE : Het vraagstuk Brussel in de Duitse <i>Flamenpolitik</i> , 1940-1944. Het Duitse standpunt.	405
SLOTBESCHOUWINGEN door E. WITTE.	447
Résumés — Abstracts	453
Inhoud <i>Taal en Sociale Integratie</i> , I, 1978.	476
Inhoud <i>Taal en Sociale Integratie</i> , II, 1979.	477
Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden.	

**CENTRUM VOOR INTERDISCIPLINAIR ONDERZOEK NAAR
DE BRUSSELSE TAALTOESTANDEN — VRIJE UNIVERSITEIT
BRUSSEL**

Samenstelling

Geschiedenis : Prof. Dr. J. Craeybeckx
Drs. M. De Metsenaere
Prof. Dr. J. Hannes
Prof. Dr. E. Witte

Germaanse Filologie : Prof. Dr. H. Baetens Beardsmore
Prof. Dr. S. De Vriendt
Drs. P. Van De Craen
Prof. Dr. R. Willemijns

Romaanse Filologie : Prof. Dr. R. Mantou

Communicatiewetenschappen : Prof. Dr. C. Lis

Sociologie : Dr. F. Louckx
Prof. Dr. P. van Praag

Menselijke Aardrijkskunde : Dr. W. Delannoy
Prof. Dr. Y. Verhasselt

Psychologie : Prof. Dr. T. De Backer
Prof. Dr. I. Kristoffersen

Directeur : Prof. Dr. E. Witte

Secretaris : Drs. M. De Metsenaere

Adres

Pleinlaan 2, lokaal C 425, 1050 Brussel.
Telefoon : 02/641.25.80

Publicatie : Taal en Sociale Integratie

De leden van het Centrum vormen de redactieraad van deze publicatie. Bijdragen en andere mededelingen voor de redactie zende men aan de directeur of de secretaris van het Centrum op bovenvermeld adres. Bij de kopij dient een samenvatting van het artikel van max. 1 pagina toegevoegd. De auteurs en niet het Centrum zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Administratie : de publicaties kunnen verkregen worden door overschrijving van 450 BF op nr. 001-0679664-61 ten name van het "Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden", Pleinlaan 2, 1050 Brussel.

